

**К.КАРАСАЕВ АТЫНДАГЫ БИШКЕК МАМЛЕКЕТТИК
УНИВЕРСИТЕТИ**

Д.10.16.616 ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШ

Кол жазма укугунда

УДК: 821.512.154:94(575.2)

Эшмамбетова Нурайым Мукамбетовна

**Өткөөл мезгилден кийинки кыргыз романдарында
тарыхый чындыктын көркөм
интерпретацияланышы
(1990-2010 жж.)**

10.01.01- кыргыз адабияты

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын

изденип алуу үчүн жазылган

ДИССЕРТАЦИЯ

Илимий жетекчи: **А.И.Мусаев**

ф.и.д., профессор

Бишкек - 2022

МАЗМУНУ

Киришүү.....	4-9
Глава I: Кыргыз адабият таануу илиминде тарыхый романдардын изилдениш абалы	
1. 1. Кыргыз романдарында тарыхый чындыктын көркөм интерпретацияланышы жана совет доорунда изилдениши.....	10-43
1. 2. Кыргыз адабият таануу илиминде тарыхый романдардын эгемендүүлүктөн кийин изилдениши абалы.....	44-60
Глава боюнча корутунду.....	61-62
Глава II: Кыргыз романдарында тарыхый чындыктын көркөм интерпретациялоонун пайда болушу жана калыптанышы	
2 1. Кыргыз адабиятында тарыхый чындыкты роман жанрында көркөм интерпретациялоонун пайда болуусу жана калыптануусу.....	63-91
2. 2. Эгемендүүлүктөн кийин тарыхый чындыкты интерпретациялоонун эволюциясы.....	92-106
Глава боюнча корутунду.....	107-109
Глава III: Өткөөл мезгилден кийинки кыргыз романдарында тарыхый чындыктын көркөм интерпретацияланышы	
3. 1. Азыркы кыргыз романдарында тарыхый чындыкты берүү чеберчилиги жана тарыхый романдардын жанрдык өзгөчөлүктөрү.....	110-136
3. 2. Эгемендүүлүктөн кийинки тарыхый романдарда автордук көркөм ойлоо чеберчилигинин өнүгүшү.....	137-173
Глава боюнча корутунду.....	174-176
Жалпы корутунду	176-182
Пайдаланылган адабияттар.....	183-191

Киришүү

Теманын актуалдуулугу. Диссертациялык иштин актуалдуулугу бир катар маселелерден көрүнөт. Биринчиден, ХХ кылымдын 90-жылдары кыргыз эли эгемендикке ээ болуу менен тарыхый мазмунга ээ бир топ өзгөрүүлөр болду. Мамлекеттин эгемен республика аталышы өлкөнүн саясий багытын аныктап, көптөгөн маселелерди жаңыча кароо зарылдыгын көрсөттү. Доордун алмашуусу бир катар түшүнүктөрдүн жаңылануусун шарттап, адабиятта да айрым маселелер жаңыланууга муктаж болуп турду. Кыргыз жергесинде өткөн идеологиянын негизги түшүнүктөрү кыйрап, анын аркасында мурда калыпка салынган «жашоо образы» бузулуп, ал адабий-теориялык ойлорго бир катар толуктоолор керектигин ачыкка чыгарды. *Экинчиден*, «базар экономикасы» деген түшүнүктүн келиши бир гана социалдык жашоо-тиричиликке өзүнүн таасирин тийгизбестен, коомдук-рухий, адеп-ахлактык, көркөм-эстетикалык дүйнө кабылдоого, анын натыйжасында жарандык коомдун дүйнө таанымына өзгөрүү критерийлерин сунуштап, байыркы доорлордон бери жашап келген кыргыздардын тарыхый баскан жолунун тарыхын жаңыча түзүү зарылдыгын коомчулуктун алдына койду. *Үчүнчүдөн*, жаңы доор социалдык чөйрөдө демократиялык коомдук түзүлүштүн калыптануусуна алып келип, жеке адамдын өздүк дүйнө кабылдоосу аркылуу болуп өткөн тарыхый окуяларга карата мамилеси менен эсептешүүгө шарт түзсө, адабий чыгармачылыкта ишке ашырылган мындай түрдүү ой жорумга жалпылаштырып баа берүү маселесин да көтөрдү. *Төртүнчүдөн*, жаңы доордун келиши менен тарыхты кайрадан талдоону, ага тарыхый принципте баа берүү маселесин адабий коомчулуктун алдына койсо, ушул дүйнө тааным менен четтетилген тарыхый инсандарды жана алар жашаган доордун көркөм чыгармада жашаган образын түзүү мүмкүнчүлүгүнө жаңыча мамиле керектигин көрсөттү. Улуттук адабий-көркөм мурастарга жаңыча, болгондо да плюралисттик көз карашта мамиле кылуунун зарылдыгын аныктап, «оң каарман» деген түшүнүккө карата болгон көз карашты мазмундук жактан өзгөрүүсүн милдеттендирди.

Көркөм чыгармачылыкка карата көз караштын ушул багытка өтүшү адабий процессте көркөм-эстетикалык сапаты ар кыл жана көркөмдүк денгээли ар түрдүү чыгармалардын пайда болуусун шарттап, көтөргөн идеясы мазмунга, мазмуну формага туура келе бербеген адабий чыгармалардын кескин көбөйүшүнө алып келди. Адабий чыгармага жаратууга болгон мындай мамиле тарыхый доордун көркөм чыгарманын ичинде орун алышына карай бир нече көз карашты пайда кылып, ошол доорлордун жана андагы коомдук өзгөрүүлөр үчүн маанилүү роль ойногон тарыхый инсандардын көркөм элесин түзүүдө калемгерге өзүнүн жеке дүйнө таанымына артыкчылык беришкени менен аны өлкөнүн кызыкчылыгына кандай байланыштыра алуусуна карай изилдөөнү тереңдетүүнү талап кылууда.

Диссертациянын темасынын негизги илимий изилдөө иштери менен болгон байланышы. Бул кандидаттык диссертациянын темасы К.Карасаев атындагы БМУнун кыргыз адабияты кафедрасынын тематикалык планына ылайык келет.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери: Кыргыз адабиятынын тарыхый өнүгүшүндө тарыхый чындыктын көркөм интерпретациялоонун бир нече катмары жашап өткөнү талашсыз. Андай көркөм андаштыруунун пайда болушуна жана калыптануусуна, ошол мезгилдеги коомдук-саясий түзүлүш, философиялык агымдар, жарандык коомдун дүйнө кабылдоосу, жеке чыгармачыл адамдын улуттук жана жалпы адамзаттык дүйнө таанымына тийгизген таасири маанилүү роль ойносо да, алар адабиятчылар, тарыхчылар, коомдук ишмерлер, саясатчылар, акын-жазуучулар тарабынан кепке алынып, түрдүү мазмунда пикир айтылып, бирдиктүү концепция жарала элек экенин эске алуу менен, проблеманы монографиялык планда изилдөөнү, кыргыз адабиятында тарыхый чындыкты көркөм интерпретациялоонун пайда болуусун жана калыптануусун роман жанрынын мисалында ачып берүүнү максат кылдык. Бул максатты ишке ашырууда алдыбызга төмөнкүдөй милдеттер коюлду:

- совет доорунда жана эгемендүүлүк мезгилинде кыргыз адабият таануу илиминде тарыхый чындыктын көркөм интерпретацияланышынын изилдениш абалын аныктоо;
- кыргыз адабиятында совет дооруна чейин тарыхый чындыкты көркөм андаштыруунун пайда болуусу жана калыптануусун жана совет доорунда тарыхый чындыкты көркөм интерпретациялоонун саясий жактан көзөмөлгө алынышы жана анын оң-терс жактарын ачып көрсөтүү;
- бул учурда жарыкка чыккан кыргыз романдарында тарыхый чындыкты интерпретациялоонун эволюциясын иликтөө;
- кыргыз адабиятында тарыхый чындыкты берүү чеберчилиги аркылуу азыркы тарыхый роман жанрынын өзгөчөлүктөрүн көрсөтүү;
- азыркы кыргыз романдарындагы автордун көркөм ойлоо чеберчилигинин өнүгүшү аркылуу тарыхый чындыкты интерпретациялоонун көркөм дөөлөтүн тастыктоо.

Изилдөөнүн жаңылыгы:

- бүгүнкү күнгө чейин бул багытта түрдүү көз караштар болгону тарыхый чындыкты көркөм интерпретациялоо проблемасы эгемендүүлүктөн кийинки тарыхый романдардын мисалында алгач ирет анализ жасалды;
- эгемендүүлүктөн кийин кыргыз адабиятында тарыхый чындыкты роман жанрында көркөм интерпретациялоонун көп түрдүүлүккө өтүшү жана автордун көркөм ойлоо чеберчилигинин аталган жанрдын табиятын түзүүгө маанилүү роль ойной турган маселе экендиги ачыкка чыкты;
- тарыхый чындыкты көркөм интерпретациялоо көркөм дөөлөттөрдү жаратууда гуманисттик, атуулдук-мекенчилдик, руханий-этикалык, моралдык-эстетикалык түшүнүктөрдү чагылдыруу чеберчилигинин негизги булагы экендигинин ачып берүүгө аракеттер жасалды.

Иштин теориялык мааниси: Кыргыз адабиятындагы роман жанрында тарыхый чындыктын көркөм интерпретациялоонун калыптануусунун жана эгемендүүлүктөн кийинки эволюциясынын илимий жактан аныкталгандыгында.

Иштин практикалык мааниси: Диссертациянын материалдарын жана илимий жыйынтыктарын адабият таануу илиминде эгемендүүлүктөн кийинки тарыхый романдарды иликтөө иштеринде, ЖОЖдордо ХХ кылымдагы кыргыз адабияты боюнча курста, атайын курстарды өтүүдө колдонулат. Мындан сырткары, кыргыз профессионал жазма адабияты боюнча окуу басылмаларын, окуу китептерин, окуу усулдук куралдарды, көрсөтмөлөрдү, колдонмолорду түзүүдө пайдаланылат.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

- эгемендик жылдары кыргыз адабиятына таандык адабий-эстетикалык дөөлөттөрдү аныктап, алардын негизги сапаттык белгилерин адабий коомчулукка жана жалпы окурман журтка жеткирүү, практика менен теориянын ортосунда айырмачылыкты жоюу аракети көрүлүп келет. Бул маселелер тарыхый чындыкты көркөм интерпретациялоого, өзгөчө көркөм андаштыруу менен аны чыгармачылыкта колдоно билүүнүн ортосундагы байланышты түзүүгө, кыргыз эли калыптандырган чындыкты көркөм кабылдоо менен азыркы окурмандын эстетикалык табитин байланыштырууда адабий изилдөөлөрдүн ролун күчөтүү зарыл;

- Окурмандын көркөм чыгармага болгон табити азыркы коомдун адабий-эстетикалык талаптарын толугу менен ичине камтыгандыктан, чыгарманын окурман чөйрөдө канчалык кабыл алынышы менен бирдей каралышы шарт. Дүйнөлүк адабий коомчулукта аныкталган бул критерий чыгармадагы көркөм интерпретациялоонун ордун аныктоодо маанилүү орунду ээлейт;

- Тарыхый чындык тарыхый мазмунга ээ болгон бардык чыгармалар үчүн канчалык маанилүү орунду ээлесе, анын көркөм чыгармада жашап калуусуна автордук көркөм интерпретациялоо ошончолук маани-маңызга ээ;

- Кыргыз элинде тарыхый чындыкты көркөм интерпретациялоо иштери тээ байыркы мезгилдерден бери карай калыптана баштаган. Анын башаты улуттук адабияттын байыркы үлгүлөрүндө алгач ирет орун алып, кийинки мезгилдерде улам толукталып жүрүп отурган;

- Кыргыз адабиятында өткөн кылымдын 60-жылдарына чейин тарыхый болмушту сүрөттөөдө көркөм интерпретациялоо адабий-эстетикалык жактан кадимки фольклордук ойлоо калыптандырган коллективдүү ойлоо табиятынан чыга алды;

- Жазуучуларда тарыхый окуяларды жана аны кыймылга келтирген каармандардын көркөм элесин түзүүдө улуттук керектөөнүн талабын аткаруу башкы маселе турду. Ал түрдүү кырдаалдар менен аныкталууга тийиш болсо да, башкысы жанрдын табиятын пайдаланууда улуттук көркөм андаштыруу жана аны улуттук керектөө менен айкалыштырууну автордук көркөм интерпретацияга милдеттендирген;

- Тарыхый чындыкты көркөм интерпретациялоодо автордук көркөм ойлоо жанрды аныктоого толук мүмкүнчүлүгү бар критерий экендиги аныкталды;

- Эгемендүүлүктөн кийинки автордук көркөм интерпретация тарыхый роман жанрынын негизинде доордун саясий көрүнүшүн көрсөтүүгө багыт алып, ошол доорго таандык кыргыздын улуттук жүзүн кадимки социалдык-турмуштук көрүнүштөр менен берүүгө, саясий элита катары көрүнгөн уруу башчылары менен бирге карапайым элдин турмушунун көркөм элесин түзүүгө аракет кылган;

- Автордук көркөм интерпретация калем кармаган адамдын индивидуалдуу чеберчилиги экендиги талашсыз. Анын жалпы улуттук көркөм кабылдоону, адабий дүйнө таанымды өнүктүрүүгө ролу тарыхый теманы өздөштүрүүдө, тарыхта болгон доорго тиешелүү окуяларды роман жанрынын табиятында көркөм интерпретациялоодо билинет.

Издөнүүчүнүн жекече салымы: Кыргыз романдарында тарыхый чындыктын көркөм интерпретациялоонун калыптануусу жана эгемендүүлүктөн кийинки эволюциясынын, тарыхый чындыкты берүүдө автордук көркөм ойлоо чеберчилигинин өнүгүшүнүн, алардын совет доорунда жана эгемендүүлүктөн кийин изилдениши абалынын алгач ирет системага салынышы.

Изилдөөнүн апробациясы: Илимий иштин негизги мазмуну КР ЖАКтын тизмесине кирген басылмаларда, илимий жыйнактарда жарык көргөн 9 макалада жана республикалык конференцияларда окулган баяндамаларда чагылдырылды.

Изилдөөнүн апробациясы: диссертациянын илимий тыянактарынын негизинде эл аралык жана республикалык конференцияларда баяндамалар окулду.

Изилдөөнүн илимий басылмаларда жарыяланышы. Илимий иштин негизги мазмуну КР ЖАКтын тизмесине кирген басылмаларда 10, илимий жыйнактарда 3, республикалык конференцияларда 1 илимий баяндама жарыяланган.

Диссертация киришүүдөн, үч главадан, главадан чыгарылган корутунду жана жалпы корутунду менен пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат. Иштин жалпы көлөмү – 191 бет.

Глава I: Кыргыз адабият таануу илиминде тарыхый романдардын изилдениш абалы

1. 1. Кыргыз романдарында тарыхый чындыктын көркөм интерпретацияланышы жана совет доорунда изилдениши

Жалпы адамзаттын басып өткөн тарыхый жолунан алып караганда чындыкты интерпретациялоо көп кылымдык жолду басып өткөн. Кыргыз адабиятын да анын бир бутагы катары кароого болот, б. а. кыргыздар деле башка улуттагылардай эле өздөрү басып өткөн турмушту адабий чыгармалар аркылуу көркөм-элестүү чагылдыруунун жолдорун байыркы мезгилдерден бери колдонуп келишкен. Аталган проблема башка улуттарда белгилүү өлчөмдө баасын алып, ага карата концептуалдуу көз караштардын иштелип чыкканын эске алуу менен мамиле кылуу зарылдыгы жашайт. Маселен, В.А. Юдин бул маселеге кыйыр түрүндө кайрылып, аны адабий процесстеги жаңычылдыкка байланыштырып караса [197], Л.С.Лихачев тарыхый чындыктын көркөм-элестүү берилишин ар бир жанрдагы чыгарманын “ички дүйнөсүнүн” туура берилиши, андагы автордун чеберчилиги катары өткөн кылымдын экинчи жарымында эле аныктап койгонун [135] белгилеп койбосо болбойт. Аны менен катар роман жанрынын тарыхый чындыкты көркөм чагылдырууда көркөм чындыкты түзүүнүн өзүнө таандык өзгөчөлүгү болушу керектигин, ал көркөм чыгармадагы кыймыл менен убакытты көрсөтүүнүн өзгөчө мүнөзү бар экенин түшүндүрүү менен В.М.Жирмунский ага “портика” деген аталыш берген болсо [41, 15], Ю.Б.Борев тарыхый чындыкты туура көркөм интерпретациялоонун жарандык коомдо жеке адамдын эстетикалык дүйнө кабылдоосун калыптандырууда мааниси зор экенин өзүнүн “Эстетика” аттуу эмгегинде [33, 256] кеңири түшүндүрүп кетет.

Кыргыз адабиятында XX кылымдын 30 – жылдарында пайда болгон роман жанры турмуштук көрүнүштөр менен бирге белгилүү бир тарыхый чындыкты чагылдыруу аракети менен улуттук адабиятка келип кирген. Кыргыз адабиятында

пайда болгон алгачкы романдар 1933-жылдан тарта жазылып, бири-бирине куйрук улаш жарыкка чыкканын кыргыз адабиятчылары бир ооздон белгилеп келишет. Маселен, К.Жантөшевдин “Каныбек”, М.Элебаевдин “Узак жол”, Т.Сыдыкбековдун “Кең-Суу” романдары белгилүү бир доордун тарыхый чындыгын интерпретациялап, көркөм туундуу түзүүдө улут басып өткөн тарыхый кырдаалдарга таянуу аркылуу реалдуу турмуштук белгилерди чагылдырууга жетишкен. Азыр биз аларды кайсы аспектиден албайлы алар тарыхый чындыкты көркөм интерпретациялоо боюнча саамалыктын башында турат деп эсептөөгө болот. Өз учурунда К.Асаналиев белгилегендей, аталган романдар жазылганга чейин жаш калемгерлер бир нече майда прозалык чыгармаларды жазып, калемин төшөлткөн болсо, “алар эпикалык формага өтүүдөгү көпүрө, өткөөл сыяктуу көрүнүштөр” [21, 15] катары кызмат кылганы талашсыз. Бирок мындай көлөмдүү чыгармаларды жаратууда турмуштук окуяларды көркөм чагылдыруу, анда тарыхый жана кадимки доорго мүнөздүү окуяларды жайгаштыруу мурдатан калыптанган көркөм элестүүлүктү берүү формасынан алыс кете алган эмес. Ал жылдары кыргыз адабияты үчүн роман жанры жаңы болгону менен аны улуттук адабий чөйрөгө алып келген авторлордун көркөм аңдаштыруу касиети ага чейинки кыргыз эли калыптандырып келген дүйнө кабылдоонун чегинен чыга албайт болчу. Ошондуктан, аны төмөнкү жагдайлар менен бирге кароо зарылдыгы турат: 1) кыргыз эли өзү кылымдап калыптандырган көчмөн маданиятка мүнөздүү тарыхый чындыкты көркөм аңдаштыруу жана аны интерпретациялоо салты; 2) көркөм интерпретациялоо кыргыз элинде төкмөлүк өнөрдүн реалдуу көрүнүштү жана тарыхый окуяны баяндоо чеберчилигине мүнөздүү көрүнүштөр менен байланыштуу каралууга тийиш болгону; 3) нечен кылымды ичине алган Чыгыш, Орто Азия жана орус адабиятынын кыргыз элинин адабий-эстетикалык көркөм кабылдоосуна тийгизген таасири, анын тарыхый чындыкты, реалдуу турмуштук көрүнүштөрдү көркөм интерпретациялоодогу ролу.

Анткени XX кылымдын башында кыргыз элинин турмушуна болуп көрбөгөндөй кайгы-муң алып келген 1916-жылдагы улуттук-боштондук күрөштүн

запкысын чагылдырган М.Элебаевдин “Узак жол”, кыргыз элинин тарыхында өтө маанилүү орунду ээлеген совет доорунун кыргыз жергесине келишин көркөм интерпретациялоого максаттанган К.Жантөшевдин “Каныбек”, Т.Сыдыкбековдун “Кең-Суу” романдарынын жаралышына биринчи кезекте ошол мезгилдин көркөм адабиятка койгон талабын аткарууда роман жанрын пайдаланууга болгон автордук кызыкчылыктар башкы орунда турганы менен көркөм сүрөттөө үчүн маанилүү болуп саналган кыргыз эли басып өткөн интерпретациялоонун жогоруда аталган белгилери толук сакталат. “Өткөн доордо капиталисттик мамилелер кыргыз элинин саясий, экономикалык, коомдук турмушуна кирип, феодализм мамилелеринин акырындык менен ыдырап бузула баштаганын, ошого жараша элдин экономикалык турмушунда, аң сезиминде эки ажырымдыктын пайда болушун кырдаалга ылайык “Каныбек” романынын сюжетине айландырууну автор өз алдына койгон” [72, 55]. Тарыхый доорду, андагы чындыкты көркөм аңдаштыруу боюнча өз алдынча көркөм баяндап берүүгө умтулганы менен К.Жантөшев интерпретациялоонун жогоркудай мыйзамченемдүү көрүнүштөрүнөн айланып кете алмак эмес. Ошондуктан болсо керек көркөм интерпретациялоо жагынан, чыгарманын окурманга баяндап жеткирүү багытында бул романга түрдүү мамиле болуп, ага карата айтылган оң пикирлер [105, 120, 29, 2] жана терс көз караштар [100, 2] да ушул тарыхый чындыктын чагылдырылышына карай бир пикирге келе алышпаган. Чыгармага кайрылган ар бир автор өзүнүн ойлорун далилдөө үчүн дал доордук өзгөрүүлөрдү чагылдырууга карата автордун позициясын аныктай алышпай, анын натыйжасында тарыхый чындыкты көркөм интерпретациялап бергени талашка түшүп, бул чыгарманын жанрын ушул мезгилге чейин толук аныкталбай келишине [73, 176-177] шарт түзүп отурат. Анын себептерин издеп келгенде ар бир окумуштуу ар түркүн аргументтерди келтиришкени менен мында башкы маселе ушул проблемага – тарыхый жана турмуштук чындыкты көркөм интерпретациялоого тиешелүү экендигин ачык көрөбүз. Мындай көрүнүш бирин-экин чыгарма чүргөй коюп эле тарыхый чындыкты көркөм интерпретациялоонун реалдуу турмуштук мүмкүнчүлүгүнө ээ боло калышы акылга сыйбай турган иш

экегин да айкындап турат. Демек анын жанрына карата мындай түрдүү көз караштын пайда болуусун мыйзамченемдүү көрүнүш катары кабыл алууга тийишпиз. М.Элебаевдин “Узак жол” романы тууралуу деле ушундай пикирди айтса болот, б. а. чыгарманын жанрын аныктоого аракет кылган окумуштуулар [77, 60], чыгармадагы тарыхый чындыктын жана анда жашаган реалдуу каармандардын образын түзүүдө көркөм интерпретациялоого кылган аракетин, автордук чеберчилик касиетин ачып көрсөтүүгө дайыма аракет кылып турушкан. Алар изилдөө проблемасын дал ушул багытта коюшпаганы менен адабияттын тигил же бул маселесине байланыштырып, тарыхый чындыкты көркөм интерпретациялоонун алкагында аткарылган иштерден өздөрү көтөргөн проблемага тиешелүү белгилерди аныктоого [76, 12, 141-160] аракет кылуу менен чектелишкен.

Ал эми Т.Сыдыкбековдун “Кең-Суу” романына алгачкылардан болуп көз карашын билдиргендер [131, 38] саясий өңүттөн мамиле кылышса да, алардын баа берүү позициясында тарыхый чындыктын автор тарабынан көркөм интерпретациясына өзгөчө басым койгону менен айырмаланат. Өз кезегинде аталган романга илимий-теориялык жактан өз алдынча талдоо жүргүзгөн окумуштуулар [25, 83-93; 31, 46-57; 133, 172-200] чыгармадагы колдонулган көркөм интерпретациялоого түрдүү аспектиде токтолушканы менен проблеманын өзүн ачып көрсөтүп бере алышкан эмес. Аталган проблеманын башын ачып берүү зарылдыгы күн тартибине коюлганы менен кыргыз адабиятчылары аны түрдүү аспектиде кепке алышып, бирок башкы планга алып чыга алышпаганын азыр бир топ факторлорго байланыштырып түшүндүрүүгө болот:

1) Ошол мезгилдеги бийлик тарабынан **тарыхый чындыкты көркөм чагылдырууга толук көзөмөлдүн болуп турушу**, б. а. тигил же бул тарыхый окуя боюнча чыгарма жазууга аракеттенген сүрөткердин чыгармачыл ишмердигине бийлик тарабынан көрсөтмө берилип турган. Бул ошол мезгилде кыргыздын турмушуна өз жаңылыктары менен кирген совет доорунун тарыхый мазмунун, элге алып келген жакшы жактарын жана белгилүү бир саясатты көздөп чуулган салган коомдук-саясий өзгөрүүлөрүн бирдей чагылдырууга акын-жазуучуларга кандай

тоскоолдук кылса, көркөм чыгарманын сюжетине айланган тарыхый окуялардын көркөм чындыгын түзүүдө алардын аракетине туура мамиле кылууга адабиятчыларга мүмкүндүк бербегенин да белгилей кетүүгө тийишпиз. Мындай көрүнүш бир эле “советтик жашоо образын” чагылдырууга тиешелүү болбостон, бардык көркөм чыгарма жазууда (талдоо жүргүзүүдө да) милдеттендирилген принцип болгондуктан, кыргыз адабият таануу илиминде бул маселеге өз оюн эркин билдирүүгө эч ким дааган эместигин белгилей кетели. Ырас, өткөн доордо тарыхый чындыкты көркөм чагылдырууда сүрөткерлер тарабынан бир катар иштер аткарылып, адабий-эстетикалык багытта кепке алууга мүмкүн болгон адабий дөөлөттөр жаралган учурлар бар. Ошондуктан ал мезгилде айтылган илимий-теориялык көз караштарды таптакыр жокко чыгарууга болбойт. Бирок айтылган көз караштарды азыр ошол турушунда айныгыс чындык катары кабылдоо жана сунуштоо кыргыз элине мүнөздүү көркөм-эстетикалык баалуулуктарды туура баамдап өздөштүрүүгө жолтоо болушу мүмкүн. Анткени, ошол жылдарда аталган проблемада жазылган чыгармалар тарыхый чындыкты өздөштүрүүдө – автор тарабынан тарыхый доорду, ага мүнөздүү өзгөчөлүктөрдү берүүдө бир тараптуу (тапчыл мүнөздө) болуп, улуттук адабияттын роман жанрынын калыптануусуна анализдөө иштерине толуктоо зарыл экенин көрсөтүп турат. Ал эми мындай көрүнүш совет доорунда тапчыл көз караш менен жазылган окуу китептеринде [11], академиялык басылмаларда [72, 73] айтылган ойлорду бүгүнкү күндө иштелип чыккан концептуалдуу илимий-теориялык көз караштар менен жаңылоо зарылдыгын ачыкка чыгарууда.

2) Тарыхый чындыкты көркөм чагылдыруу кандай мазмунда болбосун көркөм адабиятта улутка гана мүнөздүү туундулардан тура тургандыгын, ал ошол аркылуу артыкчылыкка ээ адабий-эстетикалык баалуулук экендигин азыркы **адабий коомчулукка алып чыгуу зарылдыгы менен** коштолот. Бул тарыхый чындыкты роман жанрында көркөм интерпретациялоонун да басып өткөн жолу жана анын өзүнө таандык көркөм андаштыруунун эволюциясы болушу мүмкүн экендигин ачыкка чыгаруу милдетин да ачыкка чыгарат. Антпесе, ар бир көркөм чыгарманын

жаралуусуна маанилүү роль ойногон улуттук адабияттын өз салттары эске алынбай эле сырттан ташылып келген илимий-теориялык түшүнүктөргө жабыштыруу, “тигиндей үйрөнгөн, муну туураган” деген сыяктуу көз караштар кыргыз адабият таануу илиминде өз күчүн жоготпой келе жатат. Тактап айтканда, кандай чындык болбосун улуттук адабиятта өз ордун таап, чыныгы адабий-эстетикалык баалуулукка айланып, улуттук көркөм дөөлөткө ээ болуучу сапатка жетүү үчүн жазуучунун жеке чыгармачыл аракети менен табылган интерпретациясы кандай маанилүү болсо, аны кабыл ала билген окурман чөйрөнүн көркөм-адабий элестүү кабылдоосу ошончолук мааниге экендигин К.Асаналиев өз мезгилинде учкай белгилеген болсо [18, 190-194.] да, бул көз карашта андан ары тереңдетип изилдөөгө ошол мезгилдеги коомдук-саясий абал жол бербегендигине токтолбой коюуга болбой турат. Демек, ошол жылдардан аныкталган чындык катары көчүрүлүп келе жаткан ушул багыттагы илимий-теориялык аныктамаларга толуктоо киргизүү, б. а. көркөм интерпретациялоонун көп кылымдык тарыхы бар экендигин, аны зарылдыгы келип турганда белгилей кетели. Себеби, реалдуу турмуштук чындыкты, тарыхый доордук өнүгүштү сүрөткердин көркөм андаштыруусу канчалык өз алдынча дегенибиз менен анын ошол улут басып өткөн кылымдык өнүгүүгө да ошончолук көз каранды экендигин, болгондо бул көрүнүш объективдүү сапатка ээ экендигин ачыкка чыгаруу милдети күн тартибине коюлууда. Антпесе, М.М.Бахтин белгилеген, улуттук тарыхый романдардын өздүк белгилерин түзүүчү “тарыхый хронотоптордун” орду аныкталбай [28], ага өзүнүн таасирин тийгизген, анын адабий дөөлөт катары орун алышын шарттаган адабий салттар менен жазуучунун чеберчилиги, жеке табылгасы ачылбай калчудай.

3) Кыргыз эли биздин эрага чейин пайда болуп, бүгүнкү күнгө келип жетишинде далай цивилизацияларды башынан кечирип, ошол тарыхый доорлордо болуп өткөн чындыкты көркөм чыгармаларда интерпретациялай алгандыгы талашсыз. Ал доорлор ордун бири-бирине жөн эле жол бошотуп бербегенин эске алсак, анын “издери” адабий чыгармаларда баары бир сакталып келе жатканын ачык эле көрсөтө алат. Мындай диалектикалык байланышта турган

адабий чыгармачылык доорлордун ортосунда каардуу карама-каршылыкты бириктирип, бирок ар бир доордун өзүнө таандык сапаттык белгилерин жоготпой камтып, дал ошол белгини улуттук адабияттын өзүндө көрсөтө алганы менен айырмаланат. Ырас, андай көрүнүш улуттук адабияттын турмуш жана тарыхый чындыкты кабылдоо жана окурманга жеткире билүү чеберчилигине ылайык ар кандай ык-усулдарды калыптандырып, ал эми бир улутка мүнөздүү чындыкты көркөм интерпретациялоо да анын чегинде аныкталышы мүмкүн экендиги кыргыз адабият таануу илиминде кийинки жылдары белгилүү болуп келе жатат. Азыркы мезгилдеги кыргыз романдарындагы тарыхый чындыкты чагылдыруу чеберчилигин туура аныктоо үчүн ошол доорлордун карама-каршылыгынын биримдигинде турган, бирок учурдагы муун үчүн маанилүү жактарын аныктап, эмне себептен ошол тарыхый чындык бүгүн керек болгонун ачыкка чыгаруу милдети да коюлууда. Көтөрүлгөн маселени жүзөгө ашыруу мурда калыптанып калган, бардык багытта каралып келген көз караштарды иргөө, б. а. азыркы мезгилдин сынынан өткөрүү менен баасын берүү зарылдыгын көрсөтөт. Мындай мамиле өткөн доордо саясий кысымдын алдында пайда болгон илимий көз караштардын кемчилдиктерин көрсөтүү менен чектелбестен, зарыл болгон кырдаалда андай интерпретациялоону туура колдонуп кеткен учурларын эскерүү, ошондой эле анын эгемендүүлүктөн кийинки тарыхый романдардын ийгилик-кемчилдигин акыйкат баалоого керек маселелерге сөзсүз токтолууну да талап кылат.

Ырас мындай белгиленгендердин баарын өз алдынча кароо мүмкүн эмес. Анткени алар азыр кыргыз адабиятында өтмө катар жуурулушуп, кээ бир жерде байкалбай, бирок тымызын сезилсе, айрым учурда көзгө даана көрүнө калат. Ал эми проблеманы изилдениш зарылдыгына келгенде бир катар **объективдүү факторлор** – совет доорунда пайда болгон коммунисттик көз караш жана аны менен жазылган изилдөөлөрдө кыргыз эли башынан өткөргөн тарыхый окуялардын, өзгөчө тарыхый доорлордун изин камтыган чыгармалар кандай бааланганын жана кантип, кайсы критерийлерге артыкчылык берилгенин айта кетүү керек. Роман жанры кыргыз адабиятында XX кылымдын биринчи жарымында пайда болгону менен “Манас”

баш болгон элдик эпостор (буга зарылдыгына жараша бардык чыгармаларды келтирсе болот) чагылдырган тарыхый окуялар ошол чыгарманы улуттун тарыхына байланыштырууга мүмкүнчүлүк түзсө, окумуштуулар арасында ал чыгармалардан эл тарыхын жараткан инсандарды издөө улуу эпостун өзүнөн башталып [136, 5-14], ал көз караш салттуу көрүнүш катары ушул мезгилге чейин уланып [114, 358], ал тургай аларды чыгарманын каарманына байланыштырып, анан белгилүү бир тарыхый окуяны ичине камтып, аны доор менен аныктоого аракет кылган бир бүтүн концепция түзүлүп калган сыяктанат. Мындай башталма бир гана кыргыз адабиятына тиешелүү болбостон, өткөн доордо роман сыяктуу жазма адабияттын жанрларын кабыл алган бардык тектеш элдерге мүнөздүү болгонун белгилей кетели. Алгачкы изилдөөлөрдө доордун сүрөттөлүшүнө таянып, чыгарманын жанрын аныктоо аракети күч алгандыктан, айрым жаңылыштыктарга жол бергени байкалат. Буга мисал, кыргыз эли башынан кечирген XIX кылымдын акыры XX кылымдын башында болуп өткөн доорду, коомдук-социалдык өзгөрүүлөрдү сүрөттөгөндүгү үчүн К.Жантөшевдин “Каныбек” чыгармасын тарыхый роман катары кабылдаган көз карашын М.Түлөкабылов биринчилерден болуп жазып [123, 172] чыгат. Анын мындай көз карашы туура эмес экенин биз К.Асаналиевдин “Каныбек” романына талдоо жүргүзүп жатып, проблемага учкай кайрылган [18, 177] пикиринен байкасак, кыргыз адабият таануу илиминде тарыхый романдын жанрдык табиятын изилдеген Ү.Култаева [62, 4-5] аны ачык белгелейт. Чынында М.Түлөкабыловдун жаңылыштыгы адабий процессте болуп жаткан илимий-теориялык жаңыланууларды өз учурунда сезбей, реалдуу турмуштук жана тарыхый чындыкты көркөм андаштыруунун багыты өзгөрүп, кыргыз адабиятчылар ары өз доору менен бирге көркөм чыгарма менен адабий процессти илимий-теориялык багытта талдоо аракетиңде жаңыланып бара жатканын “байкабай калганында” турат. Маселен, бул кырдаал өз мезгилинде көркөм интерпретациялоо кандай себептерден улам жаңыланып, ал эми карата мамиле кандай шартта өзгөрүп жатканына өз деңгээлинде талдоо жүргүзүлбөгөндүгү же теориялык жактан жеткиликтүү анализ бере албагандыгы менен түшүндүрүлөт.

Заман алмашты, бул замандын кызыкчылыгы менен жазылган эмгектер да пайда болду. Алардын айрымдары [46, 20-63; 16, 12-162] дал ушул мезгилди кайрадан жаңыча көз караш менен талдоо миссиясына ээ болгону менен пайда болгон кырдаалды тереңдетип изилдөөгө көңүл бурушпаганы байкалат. Ырас жазма адабий өнөр менен кошо пайда болгон роман жанры өзүнө таандык белгилердин баары толук болушун талап кылса да, аны жанр катары колдоно баштаган ар бир улуттук эпикалык көркөм андаштыруунун масштабында мурда жогорку деңгээлде калыптанып бүткөн адабий-эстетикалык туунду жаратуучу бардык мүмкүнчүлүгүн колдонушу мыйзамченемдүүлүк экендигин эске алсак, анда бул маселеге кайрылган окумуштуу төмөнкү кырдаалга көңүл бурушунун зарылдыгын көрөбүз. Мында кыргыз адабияты бир нече кылым оозеки өнүгүп келгендигине байланыштуу улут катары басып өткөн тарыхый окуяларын чагылдырууда доорлорго таандык мүнөзүн реалдуу турмушка жакындаштыруучу белгилер менен берүүгө караганда эпикалык образ түзүүнүн башка каражаттарына, ык-усулдарына артыкчылык бергени менен эсептешүү зарылчылыгы турат. Тактап айтканда, тарыхый чындыкты көркөм андаштырууда улут басып өткөн жолдун айырмачылыгын түшүнүү, б. а. “Манастан” тартып, түрдүү майда жанрларга чейин орун алган тарыхый доордун же аны ар кыл шартта чагылдырууда элесин түзгөн улуттук адабиятка мүнөздүү белгилери эмнеге негизделип, андай көркөм чындыкты түзүүгө кандай шарттар себеп болгонун аныктоо, ошол эле мезгилде чагылдырылып жаткан доордон алыстаткан кырдаал, ага өбөлгө түзгөн көркөм ойлоо менен ишке ашыруучу критерийлер аркылуу кантип жүзөгө ашканын ачыкка алып чыгуу маселесин да көтөрөт.

Кыргыз адабиятчылары роман жанрынын түпкү табиятына карап, Батышта иштелип чыккан форманын дал өзүндөй аткарылышын талап кылганы менен адабиятта эпикалык ой жүгүртүүнүн мурда калыптанып калган ык-усулу басымдуулук кылгандыктан, К.Жантөшевдин “Каныбеги” баш болгон бир катар көлөмдүү чыгармалардын жанры боюнча ушул мезгилге чейин толук тактала электигин көрсөтөт. Чындыкты көркөм чагылдыруунун көлөмдүү эпикалык

формада берүүгө аракеттенген акын же жазуучу колуна калем алган күндөн тартып издене турганы талашсыз, бирок улуттук адабият кылымдап калыптандырган турмуштук жана тарыхый чындыкты көркөм интерпретациялоонун адабий-эстетикалык көрөңгөсүнөн шыр эле бөлүнүп чыгуусу кандай мүмкүн эмес болсо, адабий процеске келип кошулган ар бир роман мурда иштелип бүткөн белгилерден колдонушу мыйзамченемдүү көрүнүш болуп саналат. Ошондуктан байыркы улут катары тарыхтын карт барактарына өз изин калтырып келе жаткан кыргыз элинин турмуштук жана тарыхый чындыкты көркөм интерпретациялоо боюнча салты ХХ кылымдын 30-жылдарында жаңыдан пайда болгон ири көлөмдөгү чыгармалардын ар бирине өз изин калтырышы толук кандуу көрүнүш экенин белгилей кетели. Ошол эле мезгилде кеп боло турган проблеманы топтун же таптын кызыкчылыгына карай бөлүштүрүү, белгилүү бир жалпылыктан тигил же бул сүрөткердин таасирин издөө, кимден үйрөнгөнүн тактоо, б. а. коммунисттик идеологиянын кызыкчылыктарынан туруп, анан улуттун өзүнө таандык өзгөчөлүктөрдү «ачыкка чыгаруу» кыргыз адабият таануу илиминде аныкталган илимий-теориялык көз караш катары орун алганын да айтпай кетүүгө болбойт. Ал өткөн доордо маанилүү орунда туруп, улуттук адабий чыгармачылыкты орус жана Батыш адабият таануу илими менен жакындаштырууда кыргыз илимпоздоруна профессионал адабият кандай болушу керектигине карай бир тараптуу кызыкчылыкты пайда кылган сырттан келген ар бир жанрдын табиятын таанып билүүдө алардын айрым белгилери улуттук адабиятта мурда болгонун, ошол башталма сырттан келген жаңы жанрлардын өгөйлөнбөй орун алышына ыңгайлуу шарт түзгөнүн азыр айта кетүү зарылдыгы турат.

Жазма профессионал адабияттын алгачкы үлгүлөрү жаралгандан бери карай кыргыз адабиятчылары К. Асаналиев [20, 21], Артыкбаев [11, 14], С. Жигитов [40], А.Эркебаев [133] жана О.Ибраимов [46; 45], ж. б. мезгил талабына жараша өздөрүнүн түрдүү көз караштарын билдирүү менен адабий процесстин улам кийинки этаптарында илимий-теориялык ойлордун жаңылануусуна карай толуктап келишти. Алар канчалык изденүүгө аракеттенишпесин алардын эмгектеринин

илимий мазмунун негизинен орус адабият таануу илиминин фундаменталдуу эмгектеринен келип чыккан концепциялар түздү. Ырас, болмушту көркөм андаштыруу, анын негизинде турмуштук жана тарыхый чындыкты көркөм интерпретациялоо боюнча өз караштарын билдирүүдө орус жана Батыш адабиятынын ири табылгаларын пайдаланууга аракет кылууда кыргыз адабиятчылары ар бир жанрдагы жаңылыктарды өз алдынча монографиялык планда талдоого киришкени, алардын жетишкендиктерин адабий коомчулукка алып чыгууга умтулушу колдоого арзыйт. Бирок ар бир чыгармада жаралган автордук табылгаларды ортого алып чыгууда, анын адабий процесстеги ордун ачып түшүндүрүүдө баары бир окумуштуулар орус жана Батыш адабиятында иштелип чыккан көз караштарга артыкчылык беришкенин жок дей албайбыз.

Мындай көрүнүш бир эле кыргыз адабият таануу илимине гана мүнөздүү болбостон, ошол мезгилде СССРдин курамына кирген бардык улуттук адабияттарга таандык экенин айтпай коюуга болбойт. Мында адабий процессте жүрүп жаткан жеке чыгармачыл изденүүлөр канчалык көп түрдүүлүккө, б. а. сүрөткердин турмуштук жана тарыхый чындыкты көркөм интерпретациялоодогу чеберчилигине карай эмес, улуттук адабиятта маркстик-лениндик эстетиканын орун алышына карата аныкталып келгендигин ошол мезгилде бул проблемага кайрылган окумуштуулар өз изилдөөлөрүндө кең-кесир талдоого алышкан. Ошондуктан болсо керек алгачкы романдарда түптөлө баштаган көркөм интерпретациялоонун негизги башаттарын ошол эле орус жана Батыш адабиятындагы агымдардан издөө менен кандай башталса [113, 22-24], андан кийин деле М.Элебаевдин “Узак жолунан” романынан реализмди, Т.Сыдыкбековдун “Кең-Суу” романынан натурализмди, А.Токомбаевдин “Кандуу жылдар” романынан документализмди издеген көз караш дал ошондой уланып келе берди. Мындай мамиле тектеш элдер үчүн мүнөздүү болгонун биз казак адабиятында тарыхый романдарды изилдеген Ж.Дадебаевдин [35, 49], өзбек адабиятында тарыхый чындык менен анын көркөм андаштырылып берилишин кеңири караган Г.Муродовдун [82, 23], ж. б. окумуштуулардын эмгектеринен улам билебиз.

Тарыхый чындыкты интерпретациялоодо ар бир улуттук адабиятка өзгөчөлүктөр болушу мыйзамченемдүү көрүнүш экендиги окумуштуулар тарабынан эске алынбай, тескерисинче салыштырып изилдөөдө алардын формалык жана мазмундук окшоштуктарына басым коюлганын айтпай коюуга болбойт. Бир караганда айныгыс чындыктай көрүнгөнү менен бул концепциянын акылга сыйбай турган жактары бар экендиги байкалат. Ырас совет доорунда бул проблеманы ар тараптуу чечүү мүмкүн болбогондугун эске алганда башка маселелердей эле тарыхый чындыкты көркөм интерпретациялоонун мазмуну, анын көркөм чыгармачылыкта аткарылышы, концептуалдуу багытта изилдениши толук бойдон саясий аспектиден көзөмөлгө алынып турушу СССРдин курамында турган бардык улуттук адабияттарга бирдей илимий-теориялык норма киргизгенин жокко чыгарууга болбойт. Бул норма улуттук адабиятка илимий түшүнүктөрдү киргизүү канчалык маанилүү болгондугун кийинчерээк Ү.Б.Култаева өзүнүн “Кыргыз тарыхый романдарынын жанрдык өзгөчөлүгү” [64, 9-49] туура белгилеп өтөт. Бирок тарыхый чындыкты чыгармада көркөм интерпретациялоонун кыргыз элине таандык өзгөчөлүгү бар экендигин, ал улуттук адабиятта башкы касиетти ээлей тургандыгын окумуштуу эсине албагандыгы байкалат. Ал эми мындай белгилер бар экендигин өзүнүн докторлук эмгегинде Г.Мурзахметова [81, 50] Т.Касымбековдун тарыхый романдарынын мисалында көрсөтүүгө аракеттенгени менен автордун тарыхый чындык көркөм интерпретациялоодогу негизги ийгилиги улуттук адабияттын кандай үлгүлөрүн пайдалануудан келип чыкканына карай өз оюн учкай белгилөө менен чектелгени өкүндүрөт. Аталган эмгектерде совет доорунда улуттук адабияттарды жакындаштырууга болгон аракет сакталып, анын натыйжасында аларга мүнөздүү окшоштуктарды табуу аракети күч алып, алардын ортосундагы карым-катышты, типологиялык салыштырууларды да ошол жакындык касиеттерден, үндөшкөн формалардан издешкендиктен, аларды бири-биринен айырмалап турган бөтөнчөлүктөр кайдан келип чыккандыгына көңүл бурулбаганы байкалат. Улуттук адабияттын чегинен алып караганда адамзат басып өткөн тарыхта болгон ар бир тарыхый доор бардык улут үчүн бирдей мааниге ээ болбой

тургандыгын эсепке салып, анда ар бир улут ошол тарыхый окуяларга өзү тарабынан мамиле кылышы керектиги ачыкка чыгарат. Кыргыз окумуштуулары бул проблемага ар кыл багыттан мамиле кыла албагандыктан, тарыхый доорду көркөм чыгармада сүрөттөө кандай милдетти аткарышы натыйжалуу болоорун, өзгөчө чындыкты көркөм чагылдырууда эмнеге маани берүү керектигине караганда улуттук адабиятты Батыш элдерине мүнөздүү жанрларга жакындаштырууга басым жасашкан. XX кылымдын башынан тарта кыргыз эли роман жанрын кабылдап, ага таандык адабий-эстетикалык ойлоо табиятын өздөштүрө баштаганы менен кепке алынуучу тарыхый доорго, же анда болуп өткөн түрдүү тарыхый окуяларга карата ошол улутка мүнөздүү кызыкчылыкты чагылдыруу аракеттери ырааттуу каралган эмес.

Ал ар бир адабий жанрдын улуттук адабиятта орун алышы ошол мезгилдеги саясаттын тикелей көзөмөлүндө туруп, өздөштүрүү кызыкчылыгы жанрды андаштырууга толук мүмкүнчүлүк түзгөнү менен ар бир автордун көркөм интерпретациялоо чеберчилигин да саясий багытта чектеши бул багытта изилдөө иштеринин ар тараптуу жана максаттуу аткарылышына жолтоо болгон. Мында негизги маселе өздөштүрүлүп жаткан жанрды социализмдин талаптарына ыңгайлаштыруу болгондуктан, окумуштуулар арасында адабий процессте пайда болгон ар бир көлөмдүү чыгарманын роман жанрына таандык белгилерди кантип кабылдап, анын ички табиятына улутка тиешелүү кандай сапаттык өздөштүрүүлөрдү жасаганын ошол учурдагы саясат менен тикелей байланыштыруу аракети күч алган. Көркөм чыгармага баа берүүдө мындай көз карашты аткарылуучу жана иштин “актуалдуулугун” белгилөөчү критерийлер ошол мезгилдеги идеологиялык талаптардан келип чыккандыктан, өткөн тарыхый доорлорго кайрылган авторлор ошол учурдагы саясатка керек болгон кырдаалды өзүнчө бөлүп, анан анын негизинде тарыхый чындыкты түзүүгө умтулганы ачык байкалат. Адабий чыгармачылыкты толугу менен саясат жетектеген мындай шартта чыгарманын идеялык мазмунун аныктоочу орду бир беткей келип, анда көрсөтүлүүчү тарыхый көрүнүш автор изилдеген маселенин башын ачпай, өз

мезгилде актуалдуу болуп турган көркөм чындыкты бере албаган учурлары бар. Андай сапаттык белги бир эле тарыхый чыгармаларга мүнөздүү болбостон, сүрөттөлүүчү окуяларды соцреализм методу менен караган, ошол мезгилде көркөм чындыкты ушул дүйнө кабылдоо аркылуу берүүгө умтулган бардык адабий чыгармачылыкта өзүнүн жетектөөчү касиетин аткарып турган. Ырас, адабий чыгарма жаратууда анын көркөм-эстетикалык баалуулукка ээ болушу ар бир автордун шык-жөндөмүнө, ой жүгүртүүнүн өзгөчөлүгүнө, дүйнө кабылдоо чеберчилигине карай баасын алышы мүмкүн экенин эске алсак, көркөм интерпретациялоо адабий жанрлардын ар биринде өз алдынча милдет аткарып, ошол жанрдын ойду бере билүү чеберчилигине жараша өзүнүн мүмкүнчүлүгүн аныктоого индивидуалдуу мамилени талап кылат. Өткөн доордо адабий чыгарма үчүн мындай мамиле кылууга жол берилбегендиктен, адабиятчылардын көпчүлүгү адабий чыгармада тарыхый чындыктын көркөм интерпретацияланышын талдоого алууда бийлик тарабынан иштелип чыккан “теориядан” чыгып кете албаган. Тактап айтканда, тарыхый чындыктын көркөм интерпретацияланышында ошол учур маанилүү болгон окуялар же болуп өткөн даректүү чындыктын ал мезгилдеги саясатка туура келүүчү жагдайларына гана ашыкча мамиле жасалып, ал эми ага каршы келген тарыхый болмуштун өзү жөнүндө адабий чыгармада көркөм талдоо жүргүзүү аракеттерине жолтоо болгон кырдаалдар Т.Сыдыкбековдун “Кең-Суу” романынан башталып, улуттук тарыхтын бир элесин сүрөттөп өткөн улам кийинки чыгармаларды талдоо учурларында өркүндөп турганын кездештиребиз. Мындай “теориялык” баа берүүнүн таасири алгач А.Токомбаевдин “Кандуу жылдар”, андан соң Т.Касымбековдун “Сынган кылыч”, Э.Медербекковдун “Кызыл жалын”, К.Осмоналиевдин “Көчмөндөр кагылышы” сыяктуу көлөмдүү чыгармаларга да тийгенин көрөбүз. Ошондуктан болсо керек, бул проблемага кайрылган жазуучулар өздөрү жараткан көркөм туундуларда түрдүү документтерге, тарыхый даректерге кандай кайрылганы менен алардын кадим бүткөн чыгарма катары жыйынтыкталышында кайсы жанрда болбосун советтик адабият таануу илиминде иштелип чыккан же жогоруда белгиленген көз карашты жетекчиликке алып

турушкан. Анын мындай талаптары үстөмдүк кылбасын роман жанрына кайрылышкандар маселенин аткарылышында көркөм интерпретациялоонун буга чейин улуттук адабиятта калыптанган ык-усулдарын таптакыр танып кете алган эмес, б. а. улуттук адабияттын көрөңгөсүн түзгөн эл арасында айтылып келе жаткан аңыз-уламыштарды, өзгөчө санжыра кептерди пайдаланышкан. Мындай көрүнүш бир эле роман жанрына мүнөздүү болбостон жалпы жазма кыргыз адабиятына таандык экенин Ү.Казыбеков өзүнүн изилдөөсүндө [50, 13] белгилесе, ал эми мындай ык-усулдун роман жанрында кандай кызмат кыла турганын Ү.Култаева Т.Сыдыкбековдун “Көк асаба” романынын мисалында [64, 69] түшүндүрөт.

Ар бир көркөм чыгарманын жаралышы үчүн бир мезгилде болуп өткөн тарыхый же турмуштук чындыкты көркөм интерпретациялоо маанилүү орунда тургандыктан, оозеки жашап келген улут адабият өз койнунда сактап келген кептердеги Чыгыш адабиятына мүнөздүү баяндоонун, сүрөттөөнүн ык-усулдарын кыргыз жазуучулары көлөмдүү эпикалык чыгарма жаратуунун алгачкы учурун тартып эле ыктуу колдоно башташкан. Тактап айтканда, мунун өзү “Каныбек” романында ачык байкалат, б. а. анда пайдаланылган тарыхка тиешелүү окуялар совет бийлиги орногонго чейинки мезгил менен ал доордун кыргыз жергесинде орун алышын сүрөттөө усулдары толугу менен ыкмада берилет. Мындай көрүнүш бир эле ушул чыгармага мүнөздүү эмес, андай белгилерди алгачкы романдар – М.Элебаевдин “Узак жол”, Т.Сыдыкбековдун “Кең-Суу”, ал тургай алардан бир аз кийинчерээк жарык көргөн А.Токомбаевдин “Кандуу жылдар”, “Токтогул” романдарынан да кездештирүүгө болот. Бирок бул романдарды изилдеген окумуштуулардын дээрлик баары жазуучулардын көркөм интерпретациясы бир жерден башталганын этибар албай, сырттан өздөштүрүлүп жаткан теориялык ойлорго артыкчылык беришип, биринен фольклоризмди, экинчисинен натурализмди, ал үчүнчүсүнөн тарыхый окуяларды чагылдыруудан саясий “жаңылыштыкты” издешкен. Ал кыргыз адабиятында тарыхый чындыкты көркөм андаштыруу үчүн авторлорго толук эркиндик берилбегенин көрсөтөт. Бийлик тарабынан жазуучуларга сунушталган чыгармачыл метод – соцреализм адабий

процессте жарык көргөн чыгарманы ар тараптуу жана түрдүү көз карашта талдоо мүмкүнчүлүгүн чектегенин улам өз кезегинде ар бир романдын кайрадан иштелип чыгышына, ал тургай оңдолуп башка вариант жарык көрүнүшүнө аргасыздандырган. Мындай көрүнүш кыргыз адабиятында роман жанрынын пайда болгон ал алгачкы жылдарда мезгилдүү басма сөздө полемиканын өзөгүн түзүп, тарыхый окуялардын көркөм интерпретациясы кандай болушу керектигине карай автордук чеберчиликти көзөмөлдөөгө да жетишкен.

Тарыхый роман жанрынын табиятына тиешелүү болуп турган мындай кырдаалды азыркы учурдагы адабий процесстеги абал менен салыштырып караганда бир катар карама-каршылыктар бар экендиги байкалат. Тарыхый окуяларды роман жанрынын алкагында жайгаштырууда көркөм ойлоого карата саясий талаптардын күчтүү болгонуна карабастан, ар бир жазуучу өз чыгармасында улут калыптандырган көркөм интерпретациялоо салттарын колдонушуп, ойдон чыгарууда тарыхый чындыкты каалагандай көркөмдөштүрүүдө **улуттук адабиятта кылымдап калыптанган көркөм кабылдоону** жетекчиликке алышкан. Мындай шартта автор өзүнүн окуяны кабылдоосуна жараша көркөм изилдөөгө өбөлгө түзүүчү факторлорду башкы орунга чыгарууда сүрөттөөнүн элге кең-кесири тараган ык-усулдарына артыкчылык беришкен. Тарыхый романдын классикалык үлгүсү болуп эсептелинген Т.Касымбековдун “Сынган кылыч” романын талдоого алган адабиятчылар бул ойду ынанымдуу далилдешкен. Маселен М.Борбугулов ошол эле автордук көркөм аңдаштыруудан чыгармада орун алган чындыкты көркөм иликтөөнүн кемчиликтерин [32] көрүп, андай кемчилдиктердин кетишине себеп болгон жагдайды саясий өңүттөн кароо аркылуу түшүндүрсө, К.Даутов жанрдын табиятында ачык көрсөтүлгөн эстетикалык дөөлөттү ушул эле көркөм интерпретациядан [37, 276-284] табат. Бул адабиятта аракетке келген ар бир деталдын кызмат аткарышынын талап кылган кырдаалда окурман журт жазуучунун көркөм чыгарманы жаратуусу үчүн бир катар милдеттерди коё турганын туюндурат. Ошондуктан болуш керек Т.Сыдыкбековдун “Көк асаба” романын айрым окумуштуулар тарыхый чындыкты сүрөттөгөн тарыхый романдардын

катарына кошпогону менен [42, 349-364] кээ бир адабиятчылар тарыхый чыгармалардан бөлбөй жүрөт [14, 441]. Бирок булар кыргыз профессионал адабияты пайда болуп калыптана баштаган мезгилден бери өз кучагында жаралган ар бир чыгармага орус жана Батыш адабиятында иштелип чыккан адабий түшүнүктөр, өзгөчө адабий жанрдын аналогун издөө менен чектелишкен. Ар бир улуттук адабият байыркы мезгилдерден бери эле улуттук көркөм ойлоо менен түзүлө турганын эске алсак, анда төмөнкү кырдаалдарга маани берүү зарылдыгын байкалат:

1. Тарыхый чындык катары аныкталган доорго мүнөздүү окуялардын интерпретацияланышы;

2. Ар бир доорго тиешелүү болгон тарыхый инсандын көркөм образын түзүү жана аны чыгарма жазылып жаткан мезгилдин талабына ылайык интерпретациялоо;

3. Калк арасында сакталып калган тарыхый факт же документтерде орун алган даректүү чындыктардын автордук ойдон чыгаруу аркылуу көркөм берилиши;

Совет доорунда тарыхый чындыкты көркөм интерпретациялоого карата илимий-теориялык көз караш бир түрдүү болгондуктан, кепке алына турган объектиге карата бир жактуулук ачык сакталган. Бул биринчи кезекте кандай да болбосун адабий чыгармачылык саясий кысымдын алдында тургандыгын көрсөтүп, улуттук адабиятта бул проблемага карата жеке индивидуалдуу мамиле кылууга тыюу салынганын билдирет. Тактап айтканда, бул доордо кыргыз окумуштуулары тарыхый чындыктын көркөм интерпретацияланышына келгенде, өзгөчө анын адабияттын белгилүү бир жанрында алган ордун аныктоо маселесинде адабий процессте жаралган көркөм туундулардын окурман журт тарабынан кантип бааланып, кандай окулушуна карай эмес, ошол мезгилдеги бийлик аныктап койгон түшүнүктөргө канчалык туура келээрине карай аныктама берүүгө аракеттенишкен. Маселен, К.Жантөшевдин “Каныбек” романына карата ошол мезгилде айтылган Б.Керимжанованын пикири муну толук далилдеп берет, б. а. “...романдын мазмуну ошондой натуура концепцияда түзүлгөндүктөн, башкы каармандарынан тартып,

катардагы айрым образдарга чейин чындыктан алыстап, ойлоп табылган фантастикалык каармандарга жакыныраак турат. Романдын баш каармандары: Каныбек, Жолой, Чоң Койчу, Акмат элдин азап-тозогун көрүп, мунун мундап, ойтилегине үндөшкөн букара элдин топтоштурулган образы катарында сүрөттөлүүгө аракеттенилсе да, автор ал реалдык пландан четтеп, байыртан бери айтылып келе жаткан “жомоктордогу” аңгемелөө жана апыртуу методунун туткунунда буюкканын” [58, 55] бийлик тарабынан иштелип чыккан «концепцияга» таянуу менен түшүндүрөт. Мындай концепция кыргыз элинде болуп көрбөгөн жанрдын спецификалык өзгөчөлүгүн, табиятын аныктап түшүнүүгө белгилүү өлчөмдө маанилүү роль ойногону менен көпчүлүк учурда окумуштуулар тарабынан көркөм чыгармага баа берүүдө калпыс пикирдин айтылышына алып келген. Ал пикир өз мезгилинде маанилүү болгону менен илимий-теориялык катачылыктарды кетиргенин А.Токомбаевдин “Кандуу жылдар” романынын 1-китеби [110, 255] менен 2-китебинде [111, 144] бийик сересине жетип, кадыресе жөнөкөй көркөм чыгармадан саясий ката табуу аркылуу жыйынтыкталганы ачык мисал болуп берет. Бирок, кыргыз элине мүнөздүү тарыхый чындыкты көркөм интерпретациялоонун улуттук традициясын мындай кысым чектеп коё алган жок. Кырдаалга жараша ал өзүнүн айрым касиеттерин жаңылоо аракетинде болуп, улам кийинки тарыхый романдарда (муну жалпы кыргыз адабиятына таандык катары алса болот) баштапкы нугун өзгөртүү, жеке авторлордун изденүүсү аркылуу алга жылып отурду. Аны биз Т.Касымбековдун “Сынган кылыч” [53], К.Осмоналиевдин “Көчмөндөр кагылышы” [88], Э.Медербековдун “Кызыл жалын” [78] романдарында изденүүлөрдөн көрөбүз.

Жазуучунун ар бир аракети бийлик тарабынан толук көзөмөлдөнүп тургандыктан, тарыхый чындыкты көркөм интерпретациялоодо авторго чыгармачыл эркиндик берилген эмес. Мындай талап күчүндө турган шартта роман жанры кыргыз адабиятында жаңыдан пайда болуп, көркөм чыгармачыл көрүнүш катары калыптана баштаган мезгилде жазуучулар мындан башка сүрөттөө ыкмасын колдоно албайт болчу. Ал эми ал жылдары кыргыз романдарында иштелип чыккан көркөм интерпретациялоонун аткарган кызматы реалдуу турмуштук жана доордук

тарыхый окуяларды бурмалап, жетишкен адабий-эстетикалык нарк-насили сүрөттөөнүн мындай ык-усулдарына көз каранды болгону менен айырмаланган. Ал учурда чындыкты көркөм интерпретациялоонун мындай ыкмалары мыйзамченемдүү көрүнүш катары кабыл алынгандыктан, проблемага илимий-теориялык баа берүүгө умтулган адабиятчы окумуштуулардын бири да андан алыстап кете алмак эмес. Экинчиден, өткөн доордо башка тармактар эле адабий чыгармачылыкка утурумдук идеологиялык талапты таңуулоо жогору болуп, ал талап улутка мүнөздүү көркөм-эстетикалык дөөлөттөрдүн орду менен эсептешпей, адабияттагы профессионализм катары орус адабияты аркылуу Батыштан алынган илимий-теориялык аныктамаларга баш ийдирүү күч алганын белгилей кетели. Анткени кандай шарт болбосун көркөм чыгармачылыктын өзүнө таандык адабий-эстетикалык кабылдоо табияты жашап, ал утурумдук коомдук-саясий кырдаалга эмес, улут иштеп чыккан салттарга жараша боло тургандыгы бизге эми түшүнүктүү болуп отурат. Ырас кыргыз адабият таануу илиминде көркөм интерпретациялоо карата баа берүүдө улуттук көрөңгөдөн чыгуу аракети окумуштуулар арасында кыйла жандана баштады. Үчүнчүдөн, көркөм-эстетикалык андаштыруунун мындай илимий-теориялык жетишкендиктерине багыт алуу дүйнөлүк адабият үчүн мүнөздүү болуп келе жаткан бир катар маселени чечүүгө мүмкүнчүлүк түзүүдө, б. а. ал дүйнөлүк адабият таануу илиминде улуттук адабияттардын бири-бирине болгон таасирлерин, алардын ортосундагы типологиялык жакындарды изилдеген факторлорго туура жооп алаары бышык. Бирок ар бир улуттук адабият өз алдынча калыптана тургандыгын изилдөө мисалынан алганда адабияттагы индивидуалдуу өнүгүш проблемаларын далилдей алган (индия, кытай, араб, япон, корей, немис, француз, америка, ж. б.) кырдаалды аныктоо үчүн кыргыз адабиятчыларынын дагы эле орус адабиятына телине бериши азыр маанилүү эместей сезилет. Өткөн доордо мындай мамилени авторитардык бийлик, каардуу идеология жетектеп турган болсо, азыр андай көрүнүш жок экендигин эске алып, экинчи жагы азыр Кыргызстан эгемендүү мамлекет, анын жашоо образында демократиялык өнүгүш, анын натыйжасында калыптана баштаган плюраизмдик ой жүгүртүүгө ориентир кылуу

зарылдыгы бул багыттын маанилүү экенин ырастайт. Ырас плюрализмдик ой жүгүртүү адабиятчы үчүн каалаганын айта берүүнү эмес, буга чейин айтылган пикирлерди ээрчий бербөөгө, алардын азыркы мезгил үчүн маанилүү жактарын бөлүп көрсөтүүгө, б. а. ар бир чыгарманын көркөм интерпретациясын туура аныктоого кызмат кылуучу багыт экенин да эскертели. Бул кыргыз элинде мурдатан калыптанган көркөм интерпретациялоо – турмуштук жана тарыхый окуяларды көркөм чагылдыруунун жол-жобосу алгачкы көлөмдүү эпикалык чыгармалардын пайда болушунда өзгөчө орунда болгонун туура баалоого көмөк көрсөтөт. Тактап айтканда кыргыз адабиятында көркөм интерпретациялоо орус адабиятынан “көчүрүлүп” келген адабият теориясына чейин деле кыргыз элинде жашаганын, көркөм аңдаштыруу улуттук адабий чыгармачылыкта орун алып, чындыкты (анын ичинде тарыхый чындык да бар) бере билүүдө өз ордун таап келгенине токтолбой коюуга мүмкүн эмес. Ушул принципке таянуу кыргыз романдарында башкы планда туруп, өз мезгилинде ордун таппай, адабиятчылар тарабынан катуу сынга алынып, кээ бирлери таптакыр колдонууга тыюу салынган, ал эми айрымдары оңдолуп, кээ бир шартта толукталып жарык көрүшүнө себеп болгон көркөм интерпретациялоонун «артыкчылык» белгилери кайдан келип чыкканын аныктоого мүмкүнчүлүк түзөт. Ошол эле мезгилде бул проблемага кайрылган окумуштуулар жеке көз караштарын далилдөө үчүн башка элдердин адабий тажрыйбаларына, талдоо учурундагы коомдук-саясий көз карашка, социалдык чөйрө үчүн актуалдуу болуп турган кырдаалдык түшүнүктөргө артыкчылык берип келишкен болсо, мындай мамиле кыргыз адабият таануу илиминде чындыкты көркөм интерпретациялоонун совет дооруна чейинки тажрыйбаларына токтолууга багыт берет. Экинчиден, мындай көрүнүш ошол эле көркөм чыгармада орун алган турмуштук жана тарыхый чындыктын көркөмдөлүшүнө карата окумуштуу менен окурмандын ортосундагы байланышты түзөт. Антпесе окумуштуу мактаган чыгарма эл арасында окулбай, ал эми окумуштуу жамандап, сын пикир айткан чыгарма талашып окула турган касиетке ээ болгону белгилүү. Маселен адабий процессте сынга алынып, анын таасири менен оңдолуп жарык көргөн “Тоо

арасында” же “Таң алдында” сыяктуу романдар советтик саясатты өзгөчө идеализациялаган чыгармалар катары өздөрүнүн мурдагы наркын жоготуп, улут башынан кечирген тарыхый окуяларды көркөм интерпретациялоо жагынан «Кең-Суу» менен «Кандуу жылдар» жеткен көркөм бийиктиктен жогорулап кете алган эмес, б. а. кыргыз адабият таануу илиминде анын биринчи варианттын сындагандардын пикири кандай мааниге ээ болсо, экинчи варианттары жарык көргөндө аларды мактагандардын көз караштары деле ошондой таасирсиз бойдон кала берди. Мунун өзү кыргыз адабиятчыларынын арасында тигил же бул көз караштын туура эмес жетекчиликке алынышы эмес, проблемага кайрылган окумуштуулардын көпчүлүгү кепке алына турган маселенин тээ байыртан келе жаткан салттары бар экендигин эске албай мамиле кылгандыктан ушундай абал жаралганын көрүүгө болот. Үчүнчүдөн, өткөн кылым, тарыхый доор кыргыз окумуштууларына мындан башка мамиле кылууга жол бербегендигине токтолуп, аны мыйзамченемдүү көрүнүш катары кабыл алганыбыз менен өз учурунда кетирген окумуштуулардын калпыс көз караштарынан азыр сабак алуу зарылдыгы аталган маселеге учкай болсо да токтолуу зарылдыгын көрсөтөт. Андай проблемны жоюу төмөнкү маселелерди бөлүп кароо керектигин белгилейт:

I. Тарыхый чындыкты көркөм интерпретациялоодо автордук көз караштын индивидуалдуу чеберчилигин баалоо. Изилдөөгө алынып жаткан объектиге карата мындай мамиленин болушу өткөн доордо проблеманы изилдөөдөн кеткен бир нече катачылыктарды жоюуга алып келет: а) ар бир интерпретацияланган көркөм чындыкты сынга алуудан мурда ага тарыхый принциптен мамиле этүү; б) белгилүү бир окумуштуунун көз карашына таянып алып эле тарыхый чындыкты көркөм интерпретациялоо боюнча жазуучуга кысым көрсөтө берүүнү жокко чыгаруу; в) чыгармада көркөм интерпретацияга баа берүүдө тигил же бул адабиятчынын пикирине артыкчылык берүү мүнөзүндө эмес, анын жалпы окурмандар тарабынан кабыл алынышына карай баалоо; ж. б. улуттук адабиятта жаралган көркөм туундулар аркылуу ачыкка алып чыгуу.

II. Тарыхый чындыкты көркөм интерпретациялоодо чындык менен ойдон чыгаруунун диалектикалык биримдигин аныктоо жана ага улуттук адабиятка алып келген жаңылыгына жараша баа берүү. Өткөн доордон бери келе жаткан кыргыз адабият таануу илиминдеги талаш-тартыш мына ушул маселеден экенин көрсөтүүдө турат, ал төмөнкүлөргө байланыштуу түшүндүрүлүүгө тийиш: а) ар бир жазылган чыгарманын тарыхый чындыкты көркөм интерпретациялоо боюнча аткарган кызматы улуттук тарыхты көркөм андаштырууда кандай кызмат аткара алгандыгын; б) улуттук тарыхты таанып-билүүдө автор колдонгон көркөм интерпретация канчалык адабий-эстетикалык дөөлөт болуп бере алгандыгын; в) чыгармада орун алган тарыхый чындыкты көркөм интерпретациялоо тарыхта окумуштуулар тарабынан башы ачылбай келе жаткан маселелерди андап, аны таанып-билүүдө окурман үчүн элестетип түшүнүүгө мүмкүн болгон көркөм образдуулукка жете алгандыгын; ж. б. маселелерди ачып жеткирүү. Тактап айтканда, бул улуттук адабиятта чындыкты көркөм интерпретациялоонун принциптерине ар түрдүү доордо ар кандай мамиле болуп, ошол мезгилдин утурумдук саясий кырдаалына байланыштуу кыргыз адабияты басып өткөн жолдун эволюциясына ылайык баа берүү зарылдыгын алып чыгууга милдеттендирет. Антпесе тарыхый жана турмуштук чындыкты кабылдоо боюнча кыргыз романдарынын ар биринин айрым өзгөчө белгилери болгонуна карабастан, саясий өнүктөн айрым чектөөлөр (оң образ же терс каарман түзүү катары) болуп, кээ бир шартта сырттан көчүрүлүп келген даяр илимий-теориялык аныктамалардын алкагында каралган кырдаалдын башы ачылбай калат.

III. Тарыхый чындыктын көркөм интерпретацияланышы тарыхый доорду, анда болуп өткөн окуяларды бүгүнкү күн менен канчалык деңгээлде байланыштыра алгандыгы. Тарыхый изилдөөлөрдөн айырмаланып, көркөм чыгармада тарыхый чындыкты кабыл алууда авторго «эркиндик» бере тургандыгын эстен чыгарууга болбойт, б. а. маселенин мындай коюлушу өткөөл мезгилден кийин пайда болгон тарыхый романдарда көркөм интерпретациялоо аракети канчалык орун алып, кандай милдеттерди чече алгандыгын гана изилдөө эмес, аны менен

бирге совет доорунда башы ачылбай калган айрым иштерди аягына чыгаруу керектигин да көрсөтөт. Ал төмөнкү жагдайлар аркылуу түшүндүрүлөт: а) кыргыз адабиятында көркөм интерпретациялоонун кандай милдет аткарганы менен эсептешүү, б. а. турмуштук жана тарыхый кырдаалды көркөм кабылдоо боюнча улутка мүнөздүү белгилер жашай тургандыгын эске алып, анын азыркы улуттук адабиятта кандай орунда экендигин ачыкка алып чыгуу; б) жазылган чыгарма камтыган тарыхый дооруна мүнөздүү кырдаалдарды кандай көрүнүштө чагылдырышында автордун көркөм ойлоосу аткарган кызматты аныктоо; в) буга чейин колдонулуп келген жазуучулардын көркөм интерпретациялоо аракетине, сүрөткердин тарыхый чындыкты кабылдоо мүмкүнчүлүгүнө, анын проблемага карата коомдук-социалдык кызыкчылыктар менен шайкеш келиши, ар бир автор түзгөн көркөм чындыктын тарыхый окуяны же доорду кабыл алууда улуттук кызыкчылыктар менен байланыштуулугу сыяктуу маселелер менен карым-катышта каралышына бүгүнкү күндүн талабы менен кароо.

Аталган проблемага совет доорунда кайрылган окумуштуулардын дээрлик бардыгы ошол мезгилдеги саясий талаптардан ажырай албай, анын негизинде автордун чыгармада берейин деген оюна адабиятчы тарабынан баа берүү үчүн эч кандай эркиндик берилбегендиктен, ыгы келсе да, келбесе да орус адабиятына жакындаштыра берүү күч алып, жетишилген ийгиликтерди утурумдук саясатка “байлап” айткан пикирлери бүгүн маанисиз болуп калууда. Буга мисал, өз мезгили үчүн туура көрүнгөн талдоо аракеттери учурда маанисин жоготуп, белгилүү бир чыгармага карата көз караштын өзгөрүүсүнө алып келген абалдын башын ачуу зарылдыгы турат. Ал бир аз убакыт өткөн соң маанисин жоготуп, анын натыйжасында окурман журт тарабынан эмне себептен баштапкы вариантындай кабыл алынбай калган тарыхый романдардын (мисалы, «Сынган кылыч», «Көчмөндөр кагылышынын» жаңы варианттары) тагдырын туура түшүнүүгө мүмкүнчүлүк түзөт. Мунун өзү автор чыгармада чагылдырууга максаттанган проблеманы кандай багытта, мисалы публицистика, этнография, социология, психология, этика, философия, ж. б. илимдердин кайсынысына байланыштырып,

өзү көтөргөн маселени чечип бере алганын адабиятчылар тарабынан кандай талдоого алынганын так аныктоого да милдеттендирет. Антпесе көркөм интерпретациянын аткарган кызматы, б. а. тарыхый доорду, анда болуп өткөн окуяларды бүгүнкү күн менен канчалык деңгээлде байланыштыра алгандыгына баа берүү кыйынга турат.

Тарыхый чындыкты көркөм интерпретациялоо бардык элде улуттук адабияттын өзөгүн түзүп турган негизги элементтердин бири болгондуктан, андан эч бир жазуучу айланып өтүп кете албагандай эле, адабий процеске өз үнүн кошуп, пикирин билдиргиси келген адабиятчылардын бири да андан кыйгап кете алган эмес. Ошондуктан болсо керек, кандай чыгармада болбосун көркөм дөөлөттү табууга аракет кылган адабиятчы тигил же бул проблемага байланыштуу чындык менен ойдон чыгаруунун катышына токтолуп, аны белгилүү бир концепциянын негизинде талдап келген. Мындай көрүнүш башка адабияттардай кыргыз адабиятында, өзгөчө адабият таануу илиминде тарыхый жана турмуштук чындыктын көркөм иштелишине, андан соң ошол көркөмдөлгөн чындык канчалык деңгээлде улуттук адабият үчүн көркөм-эстетикалык нарк-насил жаратканына чейин анализге алынып, анын натыйжасында автордун жеке табылгасына, анын улуттук жана дүйнөлүк адабиятка алып келген жаңылыгына түркүн-түс баа берилип турган. Ырас, анын баарын туура деп айтууга мүмкүн эмес болсо да, ар бир жанрда, анын ичинде тарыхый романдарда көркөм интерпретациялоонун кызматы, аны колдон ууда автордун чеберчилиги, тигил же бул көз карашты пайдалануудан жаралган натыйжалар кандай болушу мүмкүн экендигин аныктаган туундулар жаралган, алар төмөнкүлөр: 1) улуттук тарыхта сакталып калган тарыхый чындыкты адабий чыгармада көркөм интерпретациялоодо утурумдук саясаттан алыс болуу; 2) тарыхый доорго мүнөздүү көрүнүштү адабий чыгармада чагылдырууда анын көркөм-эстетикалык касиетин, руханий баалуулугун төмөндөтүп албоо үчүн региондук кызыкчылыктан жогору туруу, б. а. тарыхый чындыкты көркөм интерпретациялоодо белгилүү аймакка таандык тарыхый окуяларды жалпы улуттук кызыкчылыктарга аралаштырбоо; 3) тарыхый чындыкты

чагылдырууда ар бир окуянын тарыхый баалуулугундай эле ошол баалуу касиетке ээ болгон доордук окуянын көркөм интерпретацияланышынын ролун аныктоо, б. а. анын көркөм берилиши канчалык адабий-эстетикалык, идеялык-нравалык милдет аткара алганына карай баасын берүү; ж. б.

Совет мезгили өтө саясатташкан доор болгондуктан, анда жарык көргөн адабиятчылардын көз караштарын сындай берүү туура эмес. Бирок, бир мезгилде айтылган ойлорго бүгүнкү талапты коюу мамиле этүү туура болбогондуктан, азыркы изилдөө кайсы багытта болсо талапка ылайык келе тургандыгын өзүнчө бөлүп алуу керек. Экинчиден, биз бул жерде кепке ала турган проблемалардын айрымдары буга чейин кыргыз адабиятчылары тарабынан айрым багыттар боюнча талдоого алынгандыктан, объектинин изилдениш деңгээлине карай обзор жасоо зарылдыгы байкалат. Ал карала турган маселелерди өзүнчө топтоштуруу максаттуу боло турганын көрсөтөт. Үчүнчүдөн, совет доорунда бул маселеге кайрылган окумуштуулардын бардыгы тең тарыхый чыгарма катары аныкталуучу жанрлардын жанрдык табиятын ачып көрсөтүүдө негизги факторду эске албастан, проблеманын мазмунун аныктоодо жоопту башка жактан издей бергендигин эстен чыгарууга болбойт. Эгер тарыхый чындыктын көркөм интерпретацияланышына баа берген кыргыз окумуштууларынын көз караштарын жалпылаштырсак, алардан бир нече көрүүгө болот.

Совет доорунда алгачкы көлөмдүү чыгармаларда тарыхый чындыктын көркөм интерпретацияланышы практика менен теориянын ортосунда кескин айырмачылыктардын орун алышы менен коштолгон, бул мезгилде белгилүү бир тарыхый доорду, анда болуп өткөн түрдүү окуяларды чагылдырууга аракеттенген жазуучулардын дээрлик бардыгы кыргыз элинде кылымдап калыптанган салттарды пайдаланышканы ага себеп болгон. Ошол жылдарда жазылган чыгармаларды талдоого аракеттенген адабиятчылардын, коомдук ишмерлердин көпчүлүгү ал чыгармаларда берилген көркөм интерпретациялоодогу байыртан келе жаткан улуттук салттардын таасирдүү аракеттерин жокко чыгарышып, мыйзамченемдүү көрүнүш болуп келген адабий кубулуштардын ички туундуларын, ар бир аны

кабылдоо чеберчилиги болушу мүмкүн экендигин эске алышкан эмес. Алар саясатташкан жаңы көркөм интерпретациялоону, өзгөчө таптык кызыкчылыкты башкы орунга койгон идеологиянын кызыкчылыктарын гана чагылдырууну автордон талап кылып турушкан. Бирок мындай учурда адабий-эстетикалык дөөлөттөр, алар үчүн кызмат кылуучу көркөм-эстетикалык кабылдоонун ролу, табияты, аны ишке ашырган автордук чеберчиликтеги индивидуализм акырындап жаңы туундуларда орун ала баштаган. Мындай шартта адабий чыгарма чече турган адабий-эстетикалык маселе анын көркөмдүгү, эстетикалуулугу, автордун навордук аракеттери, ж. б. тууралуу иштер экинчи планга жылып, жазуучунун авторитардык идеологиянын алдында кылган кызматы башкы кызыкчылык болгон. Анын натыйжасында конкреттүү адабий чыгарманы талдоого алган адабиятчылар партиялык кызматкер катары автордун саясий көз карашынын «жетиктигине» көңүл бурган да, адабий коомчулук үчүн маанилүү болгон чындыкты көркөм интерпретациялоонун ролу саясий кызыкчылыктар аркылуу адабий процесстин өзүндө арткы планга жылдырылып турган. Ал ошол доор үчүн афоризмге айланган «көркөм адабият партиялык иштин бурамачасы» (В.И.Ленин) болушун талап кылган. Мезгилдин мындай талабы чыгарма жарууга аракеттенген автордун адабий-эстетикалык көз карашын гана жетекчиликке албастан, адабияттын бардык жанрында чындыкты интерпретациялоонун негизги принциптерин көзөмөлдөөгө жетишкен. Эгер бул мезгилде айтылган сын пикирлерди, көркөм чыгармага карата айтылган түрдүү жанрдагы көз караштарды ал тургай адабий-теориялык изилдөөлөрдү карай турган болсок, анда чыгарманын көркөмдүк наркы, өзгөчө чындыкты интерпретациялоо чеберчилиги кеп болгон эмес, ал эми чыгарманын наркы ошол учурда орун алган саясатты канчалык чагылдыра алганына жараша бааланган.

Проблемага ушул өңүттөн караганда кыргыз адабиятында байыртан калыптанган тарыхый жана турмуштук чындыкты интерпретациялоонун башаттары чынында эле ошол учурдун талаптарын канааттандыра албайт болчу. Ошондуктан, кааласа да, каалабаса да, кыргыз адабияты алга карай кадамдаш үчүн

интерпретациялоонун жаңы багыттарын издеши мыйзамченемдүүлүк болуп саналган. Ырас, адабий чыгармачылыкта көркөм интерпретациялоонун жаңы багыттарын өздөштүрүү процесси кыргыз адабиятында 1938-жылдан 1958-жылга чейин тынымсыз аракеттер менен коштолуп жүрүп отурганы байкалат. Бул мезгилде тарыхый чындыкты көркөм интерпретациялоону өзгөчө саясатташтырып жиберүү улуттук адабиятка жакшылык алып келбей тургандыгын кыргыз адабиятчылары толук түшүнгөн. 1938-жылдагы репрессия же Кыргызстандын тарыхында массалык кыргын кыргыздын чыгармачыл интеллигенциясынын көркөм чыгармачылыкта басып өткөн татаал жолунан сабак алып, адабият таануу илимине саясат адабиятка аралашып, көркөм чыгармаларды талдоодо бир гана саясий баалуулуктарга таянып иш кылганда кандай мазмунга ээ болоорун А.Токомбаевдин «Кандуу жылдар» романына карата айтылган адабий анализдер толук көрсөттү.

Маселен тарыхый чындыкты көркөм интерпретациялоо бир гана саясий жактан туура болгону менен адабий-эстетикалык нарк-насили жок чыгармалар жарала турганын өз мезгилинде эле коомчулуктун өзүнө жеткиликтүү ачып берди. Анткени жеңил түзүлгөн «оң» образдарды пайда кылуу улуттук көркөм өнөрдө кадыры жок көлөмдүү романдардын өтө көп болушун шарттады. Саясатка ыктаган кыргыз окумуштуулары алардын кадырын көтөрүп, ойдолотуп макташып, ал авторго арналган одалык мазмунга ээ сын чыгармаларын арнашканы менен чыныгы адабий өнүгүшкө багыт алган кыргыз адабияты аны бир болгон иш катары адабияттын жылнамаларына гана сактап койду. Экинчиси, чейрек кылымды ичине алган бул жылдардагы алга жылуу отурукташкан жашоодо тарыхый жана турмуштук чындыкты интерпретациялоонун өзүнө таандык өзгөчөлүгү боло турганын аныктады. Бул мезгилде адабий чыгармачылыктагы көркөм интерпретациялоо улут катары кыргыз эли басып тарыхка башкача өңүттөн мамиле кылууга киришти. Анда адабий чыгармачылыктын өзүнө таандык табияты кырдаалды таанып билүүнүн саясий кызыкчылыгы менен ширелишип, кылдат иштелип чыккан критерийлерине ээ болду. Ал адабий чыгармачылыкта кандай тематиканы алып, кайсы проблеманы көтөрүп чыкпасын сөзсүз пролетарчыл

идеяны жөнгө салуучу методологиядан мамиле кылуу зарылдыгы менен коштолсо, анын таасири роман жанрына да тийди. Мунун тарыхый көркөм интерпретациялоо проблемасына тиешеси жоктой көрүнгөнү менен мындай таасирден учурдагы адабий чыгармалардагы көркөм-элестүү ой жүгүртүү бошонуп кете элек.

Анын ролу канчалык болгонун өз мезгилиндеги тарыхый чындыкты чагылдырууга аракеттенген А.Токомбаевдин «Кандуу жылдар», Т.Сыдыкбековдун «Кең-Суу» романдары жараксыз болуп, ушул авторлордун айрым бир тарыхый окуяларды ошол учурдун талабына жараша оңдогон соң «Таң алдында» жана «Тоо арасында» болуп жарыкка чыгышы (1950 – 60-жылдарда) далил болуп берет. Чынында азыр А.Токомбаевдин «Кандуу жылдары» менен анын кийин оңдолуп чыккан «Таң алдында» романын, же Т.Сыдыкбековдун «Кең-Суусу» менен кийин кыйла өзгөртүп, толукталган «Тоо арасында» романын салыштырып келгенде алардын биринчи варианттары тарыхый чындыкты көркөм чагылдыруу боюнча кыйла жеткиликтүү иштелгени көзгө даана көрүнөт. Анткени аларда кыргыз эли бул тарыхый чындыкты кандай кабыл алышы мүмкүн болсо да ошондой берилген, б. а. алар өз учурунда түрдүү талаш-тартышты жаратканы менен ошол доорду чагылдырууда аттап өтүп кете албаган, көркөм чыгарманын архитектурасы үчүн мааниси зор кыргыздар байыртан калыптандырган көркөм кабылдоонун салттары жетиштүү сакталган болчу. Ошол себептен кыргыз адабиятында көркөм андаштырууга, анын негизинде тарыхый жана турмуштук чындыкты көркөм интерпретациялоого саясий кысым көрсөтүү, б. а. деги эле адабий чыгармачылыкты идеологиянын таманынын алдына алуу 40-жылдарда өзгөчө күч алса, ал өзүнүн тикелей таасирин 50-жылдардан тарта солгундатты. Мындай көрүнүш бир гана роман жанрына мүнөздүү болбостон, андай методология көркөм өнөрдүн бардык тарабын кучагына алган. Анын натыйжасында советтик турмуш чындыгын тарыхый мазмунда көркөм чагылдыруунун жаңы белгилери Т.Сыдыкбековдун «Биздин замандын кишилери», Н.Байтемировдун «Салтанат», «Жаш жүрөктөр», «Акыркы ок», ж. б. ушул сыяктуу көлөмдүү чыгармалар жаралды. Буга кеңири токтолуп жатканыбызга себеп – ошол мезгилде адабий

коомчулук биринчи орунга көркөм чыгарманын идеялык мазмунун чыгарып, чындыкты көркөм интерпретациялоого тикелей катышы бар хронотопторго (М.Бахтин) маани берилбей калган, анын натыйжасында автор жараткан көркөм-эстетикалык баалуулуктар экинчи планга жылып турган.

Индивидуалдуу көркөм ой жүгүртүүнү саясий жактан чектөө автордун жеке чыгармачыл өнөрканасына гана доо келтирбестен, ошол мезгилдеги адабий процеске «конфликтсиз теориясын» алып келди. Анын социалдык «керектөөсү» кыргыз адабиятында тарыхый жана турмуштук чындыкты көркөм чагылдырууда мурда болуп көрбөгөн касиетке өтүп, анын натыйжасында советтик адамдын образын түзүүдө жылдык планды ашыгы менен аткарган каармандарга басым жасаган Т.Сыдыкбековдун “Биздин замандын кишилери” [107] романы аркылуу кыргыз адабият таануу илиминде мактоонун бийик сересине жеткен. Ырас, бул жерде анын Мамлекеттик сыйлыкка татыктуу болушу мисал боло алат. Көркөм интерпретациялоонун мындай принциптери сырттан «көчүрүлүп келген» идеяга жетеленип, тарыхый кырдаалды чагылдырууда көркөмдүк сапаты роман жанры талап кылган деңгээлге жете бербеген чыгармалардын пайда болушун шарттады. Буга А.Токомбаевдин «Токтогул» [112] романы мисал болуп берет. А.Токомбаев максатты кеңири коюп, проблеманы чечүүгө катуу киришкени менен тарыхый инсан Токтогулдун өмүрүнө тиешелүү Октябрь революциясына чейинки жана андан кийинки даректүү окуяларды авторитардык бийлик талап кылган идеялык мазмунга айландыра албай калгандыктан, автор эңсеген тарыхый роман жыйынтыкталган эмес. Не бир татаал процессти башынан кечирген кыргыз адабиятындагы тарыхый жана турмуштук чындыкты көркөм интерпретациялоо аракеттери оор чыгармачылык түйшүктү тартты. Ал 1989-жылга чейин созулду.

Мына ушул жылдан тарта кыргыз адабиятында өткөн кылымдарда жашаган акындардын чыгармалары жарыкка чыгып, өзүнүн пендечилик турмушун баяндаган жеке көз карашын жарыялоо эркиндик берилгенин айтпай коюуга болбойт. Бирок кыргыз адабиятында ушул жылга чейин созулган калыптануу процесси өзүнчө изденүүлөрдү жүргүзүп, жаңы багыттарга ээ болгон, мазмуну

боюнча түрдүү көп көркөм интерпретациялоонун жолдорун өздөштүрдү. Бул мезгилде адабий процеске көз салып турган адабиятчылар менен сынчылар өздөрүнүн филологиялык билимин гана жогорулатпастан, эң маанилүүсү акын-жазуучулар, көркөм адабиятка кызыккан окурмандар орус жана Батыш адабиятынын ири табылгалары менен жакындан таанышып, жакшы чыгарма кандай болушу мүмкүн экендигин элестетүүгө мүмкүнчүлүк алышкан. Көркөм интерпретациялоону кабылдоонун талапка ылайык келтирүү аракеттери өзүнө тиешелүү касиеттерин өздөштүрүп, тарыхый роман (жалпы эле роман жанры) боюнча кыргыз коомчулугу тааныган бир катар чыгармаларды жаратууга жетишкен. Ошентсе да көркөм интерпретациялоону канчалык чеберчилик менен өздөштүрбөсүн ошол доорго таандык авторитардык бийликтин кысымында турган кырдаалдан кутулуп кете алышпагандыктан, ал мезгилде тарыхый чыгармаларга, анын ичинде романдарга өз көз карашын билдирген К.Асаналиев, К.Артыкбаев, К.Даутов, А.Эркебаев, ж. б. адабиятчылар өз пикирлеринде «социалисттик реализмдин туундуларын» баса белгилеп турушкан. Эгемендүүлүктөн кийин бул маселеге кыйыр кайрылган, б. а. кыргыз тарыхый романдарынын жанрдык табиятын жана андагы өзгөчөлүктөрдү изилдөөгө алган Ү.Култаева жалпы болсо да белгилеп көрсөтүүгө аракеттенген. Адабиятчынын айрым бир ойлоруна токтолсок: «XX кылымдын 60 – жылдары жалпы мурунку союздук масштабда «социалисттик реализм методуна» ылайык «эмгек каарманын даңктоо», революция» темасынын иштелиши, сөзсүз, кыргыз прозасына да таасирин тийгизген. Ушул багытта бир нече жазуучу тарыхый-революция темасында, тарыхый инсанды негизги каарман кылып роман жазууга киришкен. Натыйжада К.Баялиновдун «Боордоштор» (1962, 1967), Т.Сыдыкбековдун «Зайыптар» (1966) каарманы – Зууракан Кайназарова, С.Өмүрбаевдин «Телегей» (1965) каарманы – Телегей Сагымбаева (экөө тең Социалисттик Эмгектин Баатыры), Н.Байтемировдун «Тарых эстелиги» (1966) каарманы – Уркуя Салиева ж. б. аттуу чыгармалар басмадан чыгат. Аталган чыгармалардын тематикалык-идеялык биримдиги 60-жылдары кыргыз прозасында тарыхый темага болгон кызыгуунун экинчи этабы катары эсептөөгө мүмкүндүк

берет. Бул чыгармалар өз убагын да бир топ окумдуу келип, проза жанрына жаңылык алып алып келгендей сезилгени менен мезгилдин сыноосуна туруштук бере алган жок. Адабият таануу илиминде биринчи эки чыгарманы тарыхый жанрга кошууга да эч ким батынган эмес. Болгону «Зайыштарда» бир типтүү окуялардын кайталанышы, ашыкча эпизоддор менен көлөмдүүлүк, «Телегейде» каармандын образын түзүүдөгү бир жактуулук (кемчиликсиз) аталган романдардын мүчүлүшү катары көрсөтүлгөн. Чындыгында бул чыгармаларда тарыхый инсандын образынын иштелиши да, анын мезгили да тарыхый жанрдын талабына жооп бере албайт эле» [62, 32-33]. Адабиятчы бул жерде өзүнө таандык проблеманы тарыхый романдын жанрдык табиятына байланыштырып караганы менен негизги маселе ошол доор үчүн мүнөздүү көрүнүшкө айланып, андагы адабий процесс үчүн өтө актуалдуу болгон тарыхый чындыкты көркөм интерпретациялоонун маркстик-лениндик эстетикалык методологияга таандык тапчыл бир жактуулуктун эске албагандыгы байкалат. Анткени, мындай көрүнүш аталган тематикада жазылган тарыхый чыгармаларга гана мүнөздүү болбостон, кыргыз коомчулугуна тарыхый инсан катары белгилүү болгон коомдук ишмер же өнөрпоз адамдардын көркөм образын түзүүгө арналган К.Каимовдун «Атай» (1961), К.Өгөбаевдин «Ак таңдай» (1978), Ш.Бейшеналиевдин «Болот калем» (1981, 1983), С.Өмүрбаевдин «Өзгөргөн өрөөн» (1982), Т.Касымбековдун «Келкел» (1986), ж. б. романдарга да таандык болуп саналат. Тарыхый жана турмуштук чындыкты көркөм интерпретациялоо шартында кыргыз адабияты үчүн тажрыйбалана баштаган мындай көрүнүштөргө орус жана Батыш адабиятына таандык чеберчиликтерди жетиштүү өздөштүрүшкөн кыргыз адабиятчылары түрдүү көз карашта мамиле кылышканы байкалат. Мисалы, А.Эркебаев коомчулукту көзөмөлдөп турган саясий талаптардан четтеп кете алганбаган кыргыз жазуучуларынын роман жанрында тарыхый чындыкты көркөм интерпретациялоосуна карай жылуу пикирин билдирсе [134, 88-89], ошол эле романдарга талдоо жүргүзгөн К.Асаналиев ошол көрүнүштөрдү авторлордун кемчилдиги катары [19, 126-128] белгилейт.

Дүйнөлүк адабияттагы ири жетишкендиктердин илимий-теориялык мазмунун үйрөнүү жана аны улуттук адабиятка көчүрүп келүүгө болгон кызыкчылык кыргыз адабиятчылары менен жазуучуларынын тынымсыз аракеттенүүсүн шарттады. Ал өз кезегинде «тарыхый» деген критерий менен аныкталуучу жаңы түшүнүктөрдү адабий-эстетикалык мазмунда толуктоого жетишти. Андай аракеттер Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» (1966, 1971), К.Осмоналиевдин «Көчмөндөр кагылышы» (1982, 1985) романдарында жеткиликтүү практикаланып, көркөм интерпретациялоонун алдыңкы үлгүлөрү катары азыр кыргыз адабиятында орун алган. Бул боюнча Ү.Култаева өзүнүн докторлук изилдөөсүндө [65] талдап кеткендиктен, бул жерде аны кайталоонун зарылдыгы жок экендиги байкалат. Ушул сыяктуу изденүүлөр 1989-жылга чейин акырындап өркүндөп отуруп, тактап айтканда, ушул жылы Молдо Кылыч менен К.Тыныстановдун чыгармаларын адабий коомчулуктун эркин колдонулушуна шарттын түзүлүшү [80] кыргыз элинин адабий турмушунда чыгармачылык өзгөчөлүктү толук колдонууга мүмкүнчүлүк түздү. Ырас, тарыхый жана турмуштук чындыкты көркөм интерпретациялоонун орун алышында бул мезгил шарттуу алынганы менен биз аны бийлик тарабынан акын-жазуучуларга карата болуп келген кысымдын жоюлушу катары кабылдайбыз. Анткени ал кыргыз адабиятында өзүнүн ордун тапкан залкарлардын калтырып кеткен адабий-эстетикалык дөөлөттөрүн баалоодо алардын дүйнө тааным, көз карашына карай эмес, улуттук адабиятка алып келген жаңылыгына байланыштуу аныктоо керектигин ачыкка чыгарды б. а., аталган сүрөткерлердин акталышы биринчи кезекте тарыхый жана турмуштук чындыкты көркөм интерпретациялоонун бардык түрүнө кеңири жол ачылды. Бул жөнүндө К.Артыкбаев төмөнкүдөй билдирет: «Кыргызстан КП БКнын жогоруда аталган токтомунан кийин республикада өткөн учурларда айтылбай, жарыкка чыгарылбай келген көптөгөн маселелер кайра козголуп, алар жөнүндө басма сөздөрдө удаама-удаа материалдар жарыяланып, адабий мурастарды чыгаруу колго алына баштады. Бул жагынан «Ала-Тоо» журналынын көп иштерди аткаргандыгын айрыкча баса белгилөөгө туура келет. Осмонаалы Сыдык уулунун (туурасы – Кыдык уулунун) «Муктасар –

тарыхы-и Кыргызийа», Белек Солтоноевдин «Кызыл кыргыз тарыхы», Молдо Кылычтын «Зар заман», Казыбектин «Казалдары», Ж.Абдыракмановдун «Күндөлүктөр», Алдаш Молдонун «Кар-кор заман тууралуу», Калыгул Бай уулунун «Меселдери», «Санаттары», «Акыр заманы», Арстанбектин «Тар заманы», К.Тыныстановдун «Ырлары», Боогачынын жыйнагы сыяктуу толгон-токой адабий мурастар адегенде журналдын беттеринде жарык көрдү [14]. Бизди кызыктырган маселе алардын эркин жарыяланышында эмес, ал чыгармалар аркылуу кыргыз адабиятында байыртан болуп келген тарыхый жана турмуштук чындыкты көркөм интерпретациялоонун көп түрдүү табиятынын кайрадан кайтып келгендигинде турат. Анткени жогоруда аты аталган авторлордун көпчүлүгү реалдуу турмуштук көрүнүшкө, өзү жашап өткөн тарыхый доорлорго индивидуалдуу мамиле жасап, чыгармачылыгында тарыхый чындыкты көркөм чагылдыруу боюнча өз чеберчилигин көрсөтө алышкан. Бул авторлордун чыгармаларын таанып билүү, алардын көркөм аңдаштыруусу менен кеңири таанышуу, ар биринин башкалардан айырмачылыгын аныктап түшүнүү адабий чыгармачылыкка мүнөздүү чындыкты көркөм чагылдыруу үчүн маанилүү болгон сүрөткерлик чеберчиликти өздөштүрүүгө баалуу салым кошкон. Ал далай мезгил айтылбай келген тарыхый инсандардын жеке өмүр таржымалын, өз элине тийгизген пайдасын автордун жеке дүйнө кабылдоосу аркылуу ачып берүүгө жол салган. Тарыхый чындыкты өз аты менен айта албай келген чыгармачыл муун андан пайдаланып, көркөм интерпретациялоонун кыргыз элине таандык табиятын изилдөөгө киришти. Анын негизинде саясий куугунтуктан коркуп, ачык айта албай келген тигил же бул тарыхый инсандын көркөм образын адабий процеске алып чыгуу иштери колго алынды. Мында улут калыптандырган көркөм кабылдоонун жергиликтүү мүмкүнчүлүктөрү пайдаланылып, окурман журттун колуна тийген көркөм чыгармалардын адабий-эстетикалык жактан баалуулугун изилдөөгө кеңири шарт түзүлдү. Адабий процессте болгон андай кубулуштар кепке алуучу маселеге жаңыча мамиле керектигин көрсөттү. Тактап айтканда, мындай кырдаал тарыхый чындыкты көркөм интерпретациялоо боюнча ар бир автордун индивидуалдуу

мамиле кылуу аракетин жандана баштаганын белгилейт. Ал эми мезгилдүү басма сөздө ар кыл жылдарда жарыяланган А.Акматалиев, К.Артыкбаев, К.Асаналиев, К.Бобулов, К.Даутов, А.Эркебаев, ж. б. адабиятчылардын ой пикирлери коомдук-саясий адабий процессте болуп жаткан өзгөрүүлөргө окумуштуулар кайдигер карабаганын билдирет. Мындай көрүнүш кыргыз адабият таануу илиминде улуттук адабияттын өзгөчөлүгүн таануу менен бирге окурман чөйрөнүн өзүндө жазма адабияттын үлгүсүндө турган кыргыз элине таандык профессионалдык адабий туундууларды кабыл алууга жалпы окурман журттун да эстетикалык табити жетилип калганын түшүндүрө алат.

1. 2. Кыргыз адабият таануу илиминде тарыхый романдардын эгемендүүлүктөн кийин изилдениш абалы

Кыргызстан эгемендүүлүгүн алгандан кийин «постсоветтик» деген аталышка ээ болгон өткөөл мезгил түзүлдү. Ал доордун алмашуусун гана түшүндүрбөстөн, көп түрдүү ойлоого мүмкүнчүлүк берген адабий процессти жаратты. Бул мезгилде «демократия» деген түшүнүккө жамынган жаңы идеялар жаралып, аны менен кошо кыргыз адабиятына жаңы ысымдар кошулду. Бирок анын алгачкы жылдарында көркөм ойлоону кучагына алып турган адабий чыгармачылык жаңыга умтулганы менен мурунку доордо калыптанган көркөм интерпретациялоодон биротоло кол үзүп кете алган жок [45, 431-442]. Ошондой болсо да кыргыз адабиятында, жалпы кыргыз коомчулугунда эгемендүүлүктүн орношу мурда изилдөөгө жолтоо болгон кырдаалды жойду. Ошол эле учурда кеп кылууга тыюу салынып келген тарыхый инсандар, алардын өмүр таржымалы, элге тийгизген пайдасы, эрдиги жөнүндө түрдүү маалыматтарды жарыялоого жол ачып берди. Натыйжада Тайлак баатыр, Ормон хан, Курманжан датка, Боронбай, Балбай, Байтик, Шабдан, ж. б. жөнүндө даректүү маалыматтар менен бирге түрдүү чыгармалар жарык көрө баштады. Андай тарыхый инсандарды, алар жашаган доордун жүзүн чагылдыруу үчүн кыргыздын акын-жазуучулары тарыхый чындыкты көркөм интерпретациялоо боюнча бир катар чыгармачылык иштерди жүргүзүүгө киришти. Ал эл ичинде аты аталып, өмүр таржымалы уламыш же легендага айланган тарыхый адамдарды калк кадырлаган касиетинде чагылдырууга карай жаңы талаптар менен коштолду. Ошол доордун образын табууга аракеттени бул проблемага кайрылган сүрөткерлерге татаал маселелердин бар экенин көрсөттү. Бул багытта иштердин активдешүүсүнө бир катар маанилүү себептер болду. Кыргызстан рынок экономикасына өтүп, анын натыйжасында китеп чыгаруу иши мамлекет тарабынан каржылоодон калышы да буга өз таасирин тийгизбей койгон жок. Коомго жаңыдан кирип келе жаткан демократиялык түзүлүштү, сөз эркиндигин, ошол эле мезгилде кыргыз элинин эгемендүүлүгүн өз чыгармачылыгына пайдалануу иштери акын-жазуучулардын жазган чыгармаларын сатып алуучулар менен «эсептешүү керектигин» ачыкка

чыгарды. Мындай караганда мунун тарыхый чындыкты көркөм интерпретациялоого тикелей таасири болбогону менен рынок экономикасына мүнөздүү болгон китепти сатып өткөрүүгө, б. а. окурмандын керектөөсүн эске алуу менен чыгарма жаратуу кызыкчылыгы кырдаалдын өзгөрүүсүнө өбөлгө түздү.

Кыргыз адабияты турмуштук жана тарыхый чындыкты көркөм интерпретациялоо боюнча өткөн доордо бир кыйла тажрыйба топтоп, адабий-эстетикалык туундуларды жаратуу багытында маанилүү ийгиликтерге жетишип калган болсо да, республика эгемендүүлүк алгандан тарта мындай мыйзамченемдер менен эсептешүүгө аргасыз болду. Ал 90-жылдардан баштап турмуштук жана тарыхый чындыкты көркөм интерпретациялоо багытында изденүүлөрдүн болушун шарттап, аң сезимдүү түрдө изденүүсүнө таасирдүү жагдай түзүп берди. Алардын арасында улуттук тарыхты көркөм чагылдырууга аракеттенген адабий чыгармаларга артыкчылык берилди. Алгачкы жылдары андай чыгармалар түрдүү жанрларга ээ болуу менен бирге райондук өлчөмдөгү прессалардан тартып, жалпы республикалык масштабдагы мезгилдүү басма сөз каражаттарын толугу менен кучагына алганы байкалат. Кыргыз журтчулугунун бул проблемага жапырт кайрылганы тарыхый чындыкты чагылдыруу менен гана чектелбестен, аны көркөм андаштырууга тийиш болгон бир катар маселени чечүүгө мүмкүнчүлүк түзө алган. Андан жалпы республикалык масштабда маанилүү орунга ээ болгон Ормон, Шабдан, Курманжан датка сыяктуу тарыхый инсандар менен бирге калк арасында белгилүү бир аймактын ичинде таасирдүү орду болгон жарандардын образын жаратуу кызыкчылыктары ойгонгонун көрүүгө болот. Тарыхый чындыкты көркөм чыгарманын мазмунунда чагылдырууну эңсөө колуна калем кармагандардын баарынын ой-тилеги болгону менен аны реалдуу шартта ишке ашыруу көпчүлүгүнүн колунан келе бербестигин мына ушул эгемендүүлүктөн кийинки жылдар ачыкка чыгарды окшойт. Себеби бул мезгилде жазылган чыгармалардын бири дагы кыргыз адабиятында тарыхый чындыкты көркөм интерпретациялоо боюнча Т.Касымбековдун «Сынган кылычындай» ийгиликтерге ээ болуп, көркөм туунду катары окурман журтка таасирдүү боло алган жок. Бул роман жөнүндө

түрдүү көз караштар айтылып, бири асмандата мактаса, экинчиси жерге киргизе жамандаганы менен Т.Касымбековдун «Сынган кылычы» улуттук романистикада өз ордун таап, ал тургай тарыхый чыгарма кандай болушу керектигине карай эталон болуп бере алганы баарыбызга белгилүү. Адабиятчылары андай пикирлери кийин өзүнчө китеп болгон [94, 448]. Бул чыгармага карата К.Даутовдун “Тарыхый романдын тагдыры” аттуу макаласы өзгөчө орунда турат. Ал пикирдин баалуулугу тарыхый романга берилип келген түрдүү аныктамаларды бир Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» чыгармасынын мисалында алып, конкреттүү тарыхый чыгарманы талдоо аркылуу объективдүү баасын бере алганы аркылуу түшүндүрүлөт. Окумуштуунун көз карашында көңүл бура турган нерсе тарыхый чындыкты көркөм андаштырууда адабий чыгармачылыктын өзүнө таандык спецификалык өзгөчөлүгү боло тургандыгын, эгер ага саясат аралашса, көркөм туунду адабий-эстетикалык дөөлөттүк наркын канчалык жоготуусу мүмкүн экендигин ынанымдуу ачып берет. Эң маанилүүсү адабиятчынын тигил же бул көз карашка кошулбай туруп, кыргыз адабиятында пайда болгон тарыхый чындыкты көркөм кабылдоо касиетинин улуттук адабият басып өткөн тарыхындагы түрдүү кубулуштарын салыштырып келип, «Сынган кылыч» бир нече мезгилди кучагына алган адабияттагы мыйзамченемдүү көркөм-эстетикалык туунду экенин белгилейт [37, 121-129]. Талдоолор К.Даутовго тиешелүү болгону менен анда айтылган ойлор ХХ кылымдын 80-жылдарынан бери карай кыргыз адабиятчылары улам толукталып келе жатканын эскерте кетели. Ырас, Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романы өз доорунда тарыхый чындыкты көркөм интерпретациялоо боюнча үлгү катары орун алганын эстен чыгарууга болбойт. Ошол жылдары кыргыз адабиятында тарыхый чындыкты көркөм чагылдыруу иштерине карата түрдүү көз караштар айтылып, кырдаал талап кылган шартка жараша өзгөрүп турганын ушул романдын тегерегиндеги талкуулар толук ырастайт. «Сынган кылыч» романынын артыкчылыгын көрсөтүүдө К.Даутов чыгарманы талдоодо кеңири деталдаштыруу менен адабий-эстетикалык маңызын ачып бере алган. Аталган макалада азыр биз үчүн маанилүү болуп турган бир топ маселелер – тарыхый чындыкты көркөм

интерпретациялоодогу историзм принцибин колдонушу, чыгармадан орун алган эл массасынын орду, тарыхый инсан менен жөнөкөй адамдын образын түзүүдөгү жеке автордук чеберчилик, ойдон чыгаруунун өзгөчө көңүл бура турган көркөм каражатка айлануусу, ж. б. проблемалар илимий-теориялык жактан ынандымдуу талдоого алынган. Кыргыз адабиятчылары К.Асаналиев, К.Артыкбаев, К.Даутов, А.Эркебаев, Ү.Казыбеков, А.Акматалиев, А.Мусаев, ж. б. адабиятчылар бул проблемага учкай болсо да кайрылышып, Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романынан кийин тарыхый романдын жанрдык табияты, көркөмдүк сапаты, анын кандай мезгилде асылдык наркка ээ болушу мүмкүн экенине карай өз пикирлерин билдиришкен. Бирок эгемендүүлүктөн кийин же доор тогошкон мезгилден тарта жазылган тарыхый чыгармалардын дээрлик бардыгы тарыхый чындыкты көркөм интерпретациялоо багытында «Сынган кылыч» багындырган адабий-эстетикалык табылганы оозуп кете албагандыгын Г.Мурзахмедова жана Ү.Култаева өздөрүнүн докторлук диссертацияларында белгилешкен. Ар бир тарыхый чыгармага кайрылган окумуштуу анын жетишкен ийгилигин табууга, кыргыз адабиятына алып келген табылгасын көрсөтүүгө умтулушканы менен жаңы бийиктикти багындыра албай жатканын бирдей байкашкан. Алар бөлүп көргөзгөн проблемалар боюнча автор кандай изденүүлөргө барды, анын себеби эмне болду, ишке ашпай калган көрүнүштөр кайдан чыкты, тарыхый чындыкты көркөм чагылдырууда эмне себептен жазуучу мындай мүчүлүштүктөрдү четтете алган жок деген сыяктуу суроолорго жооп издешкен. Бирок адабиятчылар автор тарабынан милдеттүү аткарылууга тийиш маселелерге токтолбостон, проблеманын коомдук-саясий жагына ооп кетишкенин көрүүгө болот.

Кыргыз элине эгемендүүлүктүн келиши бир мезгилде авторитардык бийликтин кысымы менен айтылбай келе жаткан проблемаларды элге жеткирүү ишине кеңири жол ачып берген. Мында окумуштуулар унутулуп бара жаткан кыргыз элинин тарыхын изилдөө, кеңири кепке алынбай келген маселелерди коомчулукка алып чыгууга басым коюшкан. Бирок эл өзү күткөн деңгээлдегидей маалыматтарды берүү иштери кыйынга турган. Анткени кагаз бетине түшүрүлгөн даректер

өрттөлүп же буга чейин ар түркүн себептер менен жоготулгандыктан, ар ким ата-бабасынын басып өткөн жолун оозеки түрүндө гана сакталган маалыматтар аркылуу билишкен. Проблеманын коюлушу, б. а. алардын аткарган иштерин кийинки урпактарга калтыруу кызыкчылыктары түрдүү жанрлардагы тарыхый чыгармаларды жаратууга маанилүү жагдай түзгөндүгүн К.Асаналиев өзүнөн постсоветтик доорго арналган макалаларынын биринде туура белгилеп өткөн [23, 5]. Мында берилген ойлор - эгемендүүлүктөн кийин пайда болгон эркиндик - мурда калыптанган соцреализмдин эрежелерин танууга гана негиз болуп бербестен, аны менен бирге ошол доордо иштелип чыккан илимий-теориялык аныктамаларга жаңы романдардын жетишкен ийгиликтерине таянып, кыргыз адабият теориясы үчүн «кошумча» түшүнүктөрдү киргизүү зарылдыгын адабий коомчулукка алып чыкты.

Бул окурман талап кылган коомдук зарылдыктардын бири болуу керек, себеби өткөн доордо окурмандын колуна тийип, белгилүү өлчөмдө адабиятчылар менен окурман журттан өзүнүн баасын алып калган айрым тарыхый романдар кайрадан толукталып, жарык көрдү. Алардын башында Т.Сыдыкбековдун «Көк асаба» (1993), К.Осмоналиевдин «Көчмөндөр кагылышы» (1993), Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романдары турду. Ү.Култаеванын сөзү менен айтканда «ушунун өзү бир жагынан чыгармачылык эркиндикти сезүү, экинчиден, улуттук дымактын көтөрүлүшүнүн айкын күбөсү» [62, 45] болгону менен алар тарыхый чындыкты көркөм интерпретациялоо боюнча мурда жеткен көркөм бийиктигин кайрадан кайрый алган жок. Мындай, эгемендүүлүктүн байрагынын бийик көтөрүлүшү менен жарандык коомдо ички дымактын жогорулашы адабий чыгармачылыкта тажрыйбасы мол жазуучулар менен бирге проблемага талапкер жаңы ысымдарды пайда кылды. Алар тарыхый чындыкты көркөм интерпретациялоодо көркөм чыгармага айлануучу кырдаалды автор кандай пайдалана алгандыгын адабий коомчулукка түшүндүрүү, көтөрүлгөн теманын актуалдуу экендигин окурман чөйрөгө жеткирүү боюнча жаңы табылгаларды бериши керек эле. Бул милдет мезгилдик жагынан кыргыз эли башынан кечирген тарыхтын «актай калган» жерлерин «куроого» аракет кылгандыктан, жарыялануучу тарыхый чыгармалардын

жанрдык жактан көп түрдүү болушуна өбөлгө түздү. Тактап айтканда байыркы мезгилден бери элдүүлүгүн сактап келишинин себептерин көркөм чындыкка таянып чагылдырууга басым жасаган жазуучулар кыргыз эли жашап өткөн тарыхый турмушту мезгилдик жана мейкиндик жагынан кеңири масштабда көрсөтүүгө багытталган иштерди аткарууга киришти. Маселен, кыргыз эли басып өткөн тарыхый турмуштун элеси Ж.Субанбековдун «Барс-Бек кагандын көрөр көзү» (2002), К.Бакиевдин «Дарыялар жайыкта кошулушат» (2002), А.Оморовдун «Чыңгызхан» (2006), «Темирлан» (2010), К.Сактанов «Искендер Зулкайнарн» (2010), Т.Касымовдун «Тагай бий» (2011), А.Стамов «Хан Тейиш» (2012), А.Рыскулдун «Атакенин Акболоту» (2012) сыяктуу романдарда орун алды. Аталган романдарда кеп болгон өткөн доорлорго таандык окуялар бул чыгармаларга чейин эле көркөм чыгарманын объектисине айланып, тарыхый инсандардын бейнесин улуттук фольклордун түрдүү жанрларында өз алдынча түзүүгө жетишкен учурлары бар. Мындай шартта адабиятка келген чыгарма мурда пайда болгон көркөм интерпретацияны кайталабай, бүгүнкү күн үчүн маанилүү болуп турган образдарды жаратуу милдетин башкы орунга коюуга тийиш.

Аталган чыгармалардын кыргыз адабиятына алып келген ийгилиги жөнүндө мезгилдүү басма сөздө көтөрүңкү маанайда түрдүү пикирлер айтылганы менен [109, 137] автор эмне себептен тарыхтын бул учуруна кайрылганы ачылган эмес. Ошондуктан кыргыз жазуучулары зор иштерди жасагандай көрүнсө да аталган чыгармалар улуттук адабий процеске кандай максат менен келгени, кандай ийгилик жаратканы ушул мезгилге чейин белгисиз бойдон турат. Тарыхый чындыкты көркөм интерпретациялоо багытында мындай кемчилдиктердин кетишине төмөнкүдөй кырдаалдар себеп болгону байкалат: 1) тарыхый темага кайрылган авторлор чыгарманы жаратууда анын адабий-эстетикалык баалуулугу үчүн күрөшпөстөн, кимдир бирөөнүн социалдык заказын аткаруу менен чектелгени; 2) тарыхый чыгарманын миссиясын жеткиликтүү түшүнбөгөндүктөн, жергиликтүү же уруулук кызыкчылыктан алыстай албаганы; 3) авторлор «өзүм билемдикти» жогору койгондуктан, каарманды ашыра сүрөттөө, окуяны апыртып жиберүү,

тарыхый инсандын ошол доордо аткарган кызматынын чөлкөмдүк мүмкүнчүлүгүн эске албай ролун жогорулатуу, жалпы улуттук деңгээлдеги кызыкчылыкты таба алышпаганы; 4) бир мезгилде болуп өткөн тарыхый чындыктын азыркы мезгилдеги актуалдуулугун эсепке албагандыктан, чыгармада орун алган каармандар өздөрүнүн тарыхый ордун «таппай» калганы; 5) тарыхый инсандар менен доордук окуялардын көркөм элесин түзүүдө жазуучулук чеберчиликтин жетишсиздигинен улам мурда жарык көргөн «варианттарынан» айырмаланбаганы; ж. б.

Чынында адабий процеске жаңы кошулган чыгарма өз мезгилиндеги улуттук жана дүйнөлүк адабияттагы жетишкен адабий дөөлөттөрдөн ашып түшүү милдетин көздөйт. Бул адабияттын башка маселелериндей эле тарыхый чындыкты көркөм интерпретациялоо багытына да тиешелүү болуп эсептелет. Тактап айтканда тарыхый чындыкты ойдон чыгаруу аркылуу мезгил талап кылган деңгээлде синтездеп чыгуу аракети [37, 310-399] азыркы адабий процесстин керектөөсүн канааттандыруу кызыкчылыгы менен коштолот. Мындай көрүнүш Ж.Токтоналиевдин «Хан Ормон» (2001), Э.Турсуновдун «Балбай» (2002), К.Качибековдун «Бүргө баатыр» (2003), Э.Турсуновдун «Боронбай» (2004), Р.Абдиевдин «Алай закымдары» (2005), Ж.Егембердиевдин «Канат хан» (2006), Ж.Токтоналивдин «Баатыр Шабдан» (2006), Т.Касымовдун «Боронбай жана Төрөтай» (2006), Элүүбай Отунчу уулунун «Молдо Асан» (2008) романдарына мүнөздүү болуп саналат. Тарыхый темага кайрылган авторлордун көпчүлүгү өздөрүнүн чыгармаларын жаратууда эл ичинде сакталып калган маалыматтарды пайдаланууга, «куйма кулактар» сактап келген аңыз кептерди даректүү маалымат катары колдонууга аракет кылышканы менен анда берилген сюжеттик линиялардан алыстап кете алышпаганы маселе жаратат. Азыркы мезгилде процеске кошулган тарыхый чыгармалардан мурдатан эл арасына белгилүү болгон маалыматтардын ошол турушунда адабий чыгарманын сюжетине кирип, көлөмдүү романга айланышына эмес, кыргыз журтчулугу элесин толук биле бербеген өткөн доордогу турмуштун үлгүлөрүнүн учурдагы абалга керектүү жагын бере билүүсүнө басым коюп турганы маанилүү болгонун эскертели. Арийне жазуучулардын чындыкты

көркөм кабылдоо чеберчилиги да мына ушул маселени канчалык чече алганына көз каранды эле.

Кыргыз адабият таануу бул мезгилде жарык көргөн чыгармаларга өткөн кылымдан калыптанып калган орус жана Батыш адабият теориясындагы аныктамалар менен мамиле кылышкандыктан, адабиятчылар тарабынан мактоого ээ болгон айрым тарыхый чыгармалар тарыхый чындыкты көркөм интерпретациялоо боюнча адабий процесс талап кылган илимий-теориялык деңгээлди камсыз кыла албаганы байкалат. Чынында постсоветтик мезгил баштаганда кыргыз адабиятынын ал-абалына күйүп, андагы жетишкендиктер менен кетип жаткан кемчилдиктерге мезгилдүү басма сөз аркылуу өз баасын берүүгө аракет кылгандардын башында К.Асаналиев турганын көрүүгө болот. К.Асаналиев өткөөл мезгилде болуп жаткан адабий процесстеги өзгөрүүлөргө көз салып [125, 124, 93], анын өнүгүү, ошондой эле өзгөрүү багытын табууга умтулган. Тактап айтканда, адабиятчы орус жана Батыш адабият теориясында иштелип чыккан тигил же бул көз карашты жалпылыштыруудан улам пикирин билдирүүгө аракеттенген. К.Асаналиевдин мындай көз карашы А.Мусаевдин [83], Г.Мурзахмедованын [81, 49], Ү.Култаеванын [65,] докторлук изилдөөлөрүндө, Б.Темированын [108] монографиялык эмгегинде, Д.Чокоеванын [128], Саадегтин Көчтүн [59] кандидаттык изилдөөлөрүндө, А.Акматалиевдин [3, 4, 5], К. Артыкбаевдин [13], С.Байгазиевдин [27], С.Искендерованын [49], Ү.Казыбековдун [51; 52], Ү.Култаеванын [63], ж. б. макалаларында өткөн доордон бери келе жаткан илимий-теориялык аныктамалар менен толукталып улантылган.

Бизди кызыктырганы коомдук-саясий өзгөрүүлөргө карата тарыхый чыгарма жазууга киришкен авторлор кыргыз окурмандарынын көркөм аңдоо табиятын эске алуу менен эмне жаңылык киргизе алганы болуп саналат. Мында тарыхый доордун, кепке алынуучу тарыхый инсандардын эл арасында сакталып калган көркөм элесине таянып, чыгармаларын улуттук көркөм кабылдоонун алкагында чечүүгө аракет кылганы көңүл чордонунда турат. Ошондой эле адабиятчылар алардын аракеттерин мурда калыптанган илимий-теориялык концепциялардан айырмаланган

эмне түшүнүктөр менен (доор алмашып жатпайбы) толуктай алганы да кызыктырат. Маселен, тарыхый романда көркөм интерпретациялоонун ролун көрсөтүүгө аракеттенген Ү.Касыбеков өткөөл мезгилдин алгачкы жылдарында К.Осмоналиевдин «Көчмөндөр кагылышы» романынын мисалында талдоого алып келип, автордун «фольклордун таасиринен жогору көтөрүлө албагандыгына» [51, 158] доомат коёт. Ал эми бул пикирди Ү.Култаева өзүнүн “Кыргыз тарыхый романы: типологиясы жана жанрдык өзгөчөлүгү” аттуу докторлук диссертациясында [65, 49] толук бойдон колдоого алат. Бирок бул мезгилде коомдук-саясий өзгөрүүлөр болгонун, ал адабий-көркөм дөөлөттөргө баа берүүдө деидеологизациялоонун калыптануусуна таасирин тийгизгенин Д.Асакеева [16, 494–517] туура белгилеген болсо да, улуттук адабий чыгармаларды талдоодо кыргыз окумуштуулары бул учурда жаңы илимий-теориялык жыйынтыктарды колдоно электиги байкалат. Анткени мындай көрүнүш бир Ү.Касыбеков менен Ү.Култаеванын көз караштарына таандык эмес, ал азыркы учурда бул проблемага кайрылган бардык окумуштууларга мүнөздүү экени байкалат.

Улуттук дөөлөттөрдү аныктоодо көчмөн цивилизациянын ролун, адабий ойлоону калыптандырган оозеки адабияттын өзгөчөлүгүн, ага мүнөздүү көркөм-эстетикалык нарк-насилди унутта калтырууга болбойт. Тарыхый чындыкты көркөм интерпретациялоодо кыргыз элинин өзүнө таандык белгилери орун алмайын кандай чыгарма болбосун көркөм дөөлөттүк наркы ачылбайт окшойт. Себеби анын азыркы адабий процессте орду канчалык экендиги тарыхый чыгарманын учурга тиешелүү маселени жазуучунун профессионалдык деңгээлде чечип бере алганына байланыштуу болоорун К.Даутовдун «Сынган кылыч» романына жасаган талдоолорунан [37, 310-399] улам билебиз. Ырас, проблеманы «сыртынан байкоо» адабиятчылардын көпчүлүгүнө мүнөздүү болгону менен тарыхый чындыкты көркөм интерпретациялоонун азыркы заманга таандык белгилери, аны аныктоочу критерийлер жөнүндө түшүнүк бере алышкан эмес. Бир караганда теориялык жактан адабий чыгармаларга коюлган талап бирдей болгону менен жаңы келген коомдук түзүлүштүн шарты адабий чыгармалардын адабий процессте өз ордун

табышы үчүн көркөм чындыкты аныктоочу азыркы социалдык керектөө менен эсептешүүгө тийиш экенин көрсөтүүдө. Ал эми мындай жагымдуу кырдаалдын түзүлүшү ар бир жазуучуга өзү кызыккан темада же проблемада тарыхый чыгарма жазууга ыңгайлуу шарт түзүп бергендиктен, авторлордун көпчүлүгү «элге белгилүү тематика» менен чектелишкен б. а. алардын көпчүлүгү тарыхый инсандар – Атаке, Тайлак, Ормон, Боромбай, Балбай, Алымбек, Курманжан, Байтик, Шабдан, ж. б. катышкан доордун көркөм элесин түзүүгө аракеттенишкен. Маселе алардын көркөм андаштыруусуна карай аныкталбастан кыргыз адабиятына унутта калган проблеманы көтөрүп чыкканы боюнча пзилденгенин көрүүгө болот. Бул проблема боюнча өз пикирин бир китепке топтоштурган А.Акматалиев тарыхый чындыкты көркөм интерпретациялоо проблемасын тарыхый инсандардын кайсы чыгармада орун алгандыгын окурман журтка тааныштыруу менен бирге карап [6, 176], бул багытта айтылуучу кеп үстүртөн болгон талдоо менен чектелгени жогоруда айтылган ойду ырастап турат. Ал эми адабиятчылар тарабынан бул маселе кандай иштелгени жөнүндө өз кезегинде Ү.Култаева төмөндөгүдөй пикирин билдирет: «А.Акматалиевдин макалаларын, окурмандардын айрым пикирлерин эске албаганда, калган романдар профессионал адабият теоретиктери тарабынан талапка ылайык кеңири адабий талдоого алына элек. Бул этапка таандык бир гана маселени баса белгилөөгө туура келет. Ал – жалаң гана чыгармачылык эркиндик жана жаңы улуттук адабиятта жаңы эстетикалык сапаттык ийгиликти камсыз кыла албагандыгы жөнүндөгү маселе. Көрсө, ар кандай көркөм-эстетикалык табылганын жаралышы үчүн тиешелүү адабий тажрыйба топтолуп, жаңы көркөм модель, жаңы эстетикалык принциптердин иштелип чыгышы зарыл экен» [64, 46]. Бул ой өткөн кылымдын 90-жылдарынан бери карай К.Асаналиевдин мезгилдүү басма сөз каражаттарында жарыяланган макалаларынан тарта айтылып келе жатса да тарыхый чындыкты көркөм интерпретациялоодо жаңы модель кандай болушу керектигин эч ким так белгилей алган эмес. Ал эми тарыхый чыгарма жазган авторлордун көбөйүшү бир мезгилде болуп өткөн тарыхый окуяларды билүүгө эл ичинде кызыкчылык жогору болгону менен түшүндүрүлөт. Кыргыз

жазуучуларынын улуттук баалуулукту адабий туундулар аркылуу көрсөтүү кызыкчылыгы көркөм чыгарма жаратууда мурда пайдаланылып келген сүрөттөө ыкмаларын толук колдонуп, адабияттагы илимий-теориялык аныктамалар боюнча идеялык мазмунду түзүүгө көп аракеттенгенин ачыкка чыгарат. Бирок улам жыл өткөн сайын көркөм аңдаштырууда кылымдап калыптанып келе жаткан элдик оозеки чыгармачылыктын таасиринде иштелип чыккан сюжеттик линиялар арбып, тарыхый чындыкты ушул ыкмада бере билүү чеберчилигине ооп баратканы байкалат. Батыш жана орус адабиятына мүнөздүү талдоо мотивдеринен чыга албаган шартта мындай көркөм аңдаштыруу кемчилдик катары көрүнгөнү менен аны ийгилик сымал кабылдаган пикирлердин да адабий процессте пайда боло баштаганын кездештиребиз [66, 62-65]. Улуттук фольклорго жана Чыгыш адабиятына мүнөздүү көркөм интерпретациялоонун композициялык курулмаларын таануу аракеттеринин солгундашы чыгармаларды окуганга жеңил, тарыхый романдарда орун алган «көркөмдөштүрүүнү» аябай бай кылганы менен эзелтен келе жаткан тарыхый чындыкты азыркы мезгил талап кылган деңгээлге жеткире албай калганын көрөбүз.

Өткөн доордо кыргыз адабиятчылары кайсы проблеманы изилдөөгө токтолбосун негизги илимий-теориялык база катары орус жана Батыш адабиятында чоң авторитетке ээ окумуштуулардын илимий изилдөөлөрүнө, белгилүү эмгектерине кайрылышып, полемикага чыгууда да алардын аныктамаларын «көзүр» кылып келген салт кыргыз адабиятында калыптанган. Ал мезгилде мындан башка жол жок болгону анык. Ырас, кыргыз жазма профессионал адабияты жаңыдан түптөлүп, калыптанып, анда өз алдынча илимий-теориялык аныктама чыгарууга адабий процесстин өзүндө практикалык иштер жетишсиз болгондуктан, талдоо иштеринин ушул багытта аткарылышы талапка ылайык келген. Азыр деле бул багытта тажрыйбасы мол башка элдердин илимий аныктамаларына кайрылуу кыргыз адабиятчылары үчүн мыйзамченемдүү көрүнүш. Бирок эгемендүүлүктөн кийин адабий коомчулукта аткарылган иштер башкача мамилени талап кылгандыктан, теориялык баа берүү аракети ошол конкреттүү чыгармаларга таянуу

аркылуу ишке ашырылса бир топ маанилүү иштер аткарылышы мүмкүн экени ачык көрүнөт. Мындай көрүнүш азыр биз кеп кылып жаткан тарыхый чындыкты көркөм интерпретациялоо боюнча маселеге да тийиштүү болуп саналат. Тактап айтканда, бул проблеманын алкагында анализ жүргүзүүдө кыргыз окумуштуулары тарыхка карата улуттук кызыкчылыктан мамиле этүүнүн жолдурун издөөгө тийиш экени байкалат. Экинчиден, адабий процесс дайыма изденүүнүн үстүндө болгондуктан, мурда калыптанган көз карашка дайыма толуктоо киргизип турууну талап кылат. Эгемендүүлүктөн кийин кыргыз адабият таануу илиминде аткарылган иштерде орус жана Батыш адабият таануу илиминде иштелип чыккан теориялык ойлорду көчүрүп келүү аракети күч болгондуктан, мурда жүргүзүлүп келген иштердин инерциясында кала берген учур көп кездешет. Ал тарых менен көркөм чыгарманын өтмө катар байланышын түзүп турган маселеге «методологиялык» жактан жаңыча мамиле керек экендигин көргөзсө да, бирок ага тиешелүү баалоо критерийлеринин башы ачылбаган. Мындай көрүнүш адабий процесске талдоо жүргүзүүдө, анда пайда болгон ар бир көркөм туундуга өзүнүн баасын берүүдө терс таасирин тийгизген учурлары көп кездешет. Маселен мезгилдүү басма сөз каражаттарында, бул багытта каралган түрдүү изилдөөлөрдө өз ирети менен өнүгүп жаткандай таасир калтырган пикирлерден айырмаланып, проблеманын реалдуу чечилишине илимий-теориялык жактан берилген баа күдүк ойду пайда кылат. Учурда кыргыз жазуучулары эл ичинде болуп келген сюжет түзүү чеберчиликтерин колдонуп, чыгармаларды жаратууда калк арасында сакталып келген көркөм баяндоо ыкмаларын толугу менен пайдаланууга аракет кылганы белгилүү болсо да, ал изденүүлөр кандай ийгиликтерди бергени ачылбай жатат.

Роман жанрынын кыргыз адабиятына кантип киргенин ар тараптуу изилдеген А.Эркебаев өзүнүн монографиялык эмгегинде [133] улуттук фольклордук чыгармаларда орун алган баяндоо ыкмаларынын роман жанрын жаратууда ролу зор болгонун көрсөткөнү бар. Бул изилдөөдө адабиятчы ошол мезгилдеги сүрөткерлердин көркөм баяндоо табиятындагы изденүүлөрүн караштырып, азыркы доорго ылайык келүүчү формага «айкалыштыруунун» себептерин ачып бере алган

болсо, эгемендүүлүктөн кийин жаралган изилдөөлөрдө маселенин объективдүү жагы толук ачылбай калгандай таасир калтырат. Мындай мамиле жогоруда аталган Г.Мурзахмедова менен Ү.Култаеванын докторлук изилдөөлөрүндө да орун алган. Кандидаттык иштердин мазмунун камтыган илимий-теориялык концептуалдуу ойлор да, проблеманы талдоого алган көз караштар да булардан кескин айырмаланып кете алышкан эмес. Ал эми учурдагы адабий процесстин түрдүү абалына байкоо салган адабиятчылардын мезгилдүү басма сөздөгү ойлорун жалпылаштырып караганда маселенин объективдүү себептери ачык көрсөтө албаганын көрүүгө болот. Себебин издеп көргөндө баарыбызга белгилүү болгондой доор алмашты, анын менен бирге коомдук-саясий, социалдык-нравалык түшүнүктөр да жаңыланды. Ошол доордо «керексиз» деген нерселер бүгүн актуалдуу маселеге айланып, кадыры өстү. Алардын эмне үчүн мындай кырдаалга келген себептерин издөө калк кадырлап жаткан реалдуу тарыхый кубулуштарды таанып-билүү аракети кыргыз адабиятында тарыхый романдардын жаралуусуна шарт түздү. Тактап айтканда, бардык нерсени улуттук кызыкчылык менен андаштыруу, окурмандык дүйнө кабылдоонун мыйзамченемдерин таануу маселеси көтөрүлдү. Өткөн тарыхка карай социалдык керектөө күч алды. Улуттун түпкү касиет-белгилерин өткөн кылымдардан «издөө» инерциясы кыргыз коомчулугун козгоду. Демек, бул багытта бир катар маанилүү иштерди аткаруу кызыкчылыгы ошол доордун жандуу элесин түзүүдө илимий-теориялык жактан негизи бар маалыматтарга таянып, бирок бүгүнкү күн үчүн маанилүү болуп турган проблеманы сүрөткерге милдеттендирет.

Адабий коомчулук үчүн аткарууга зарыл болгон бир катар проблемалар кыргыздын анча белгилүү боло бербеген тарыхынын актай жактарын адам элестеп түшүнгүдөй абалга жеткирүү, ал заманда кыргыз эли кандай жашоо кечирип, элдүүлүгүн кантип, кандай жолдор менен сактап келгенин көркөм чындык аркылуу ачып берүүнү көздөйт. Мындай шартта сөзсүз тигил же бул маселени чагылдырууну гана талап кылуу кандай туура эмес болгондой эле, аны азыркы учур менен өтмө катар байланыштан бөлүп кароо да ошондой терең жаңылыштык болот.

Бул маселеге туура жооп берүү үчүн автор илимий макалаларда жана эмгектерде берилген маалыматтарды колдонууга кандай көз каранды болсо, глобалдашуу процессинде кыргыз адабияты дүйнөлүк адабий кыймыл менен мындай табылгаларын интеграциялоого милдеттүү. Жазылган чыгармада ушул түшүнүктөрдү окурман журттун кызыкчылыгы менен айкалыштыруу зарылдыгы тарыхый чындыкты көркөм интерпретациялоодо китеп сүйүүчүлөрдүн туюмуна сиңе турган касиетке ээ болушун талап кылат. Жазылган чыгарманын көбүнүн көтөргөн проблемасы бүгүнкү күн үчүн актуалдуу экендигинде талаш жок, кызык жери, алар кыргыз окурманы элестетип түшүнгөндөй көркөм чындык түзө албагандыктан, адабий чыгарма катары коомчулуктан колдоо таппай, сөзгө алынбай жатканын көрүүгө болот. Ошол эле учурда мурдатан кыргыз адабиятында болбогон тарыхый окуяларды алып чыкканы аркылуу мактоо сөзгө арзыгандар жетиштүү болгону менен нака керектүү көз карашты чагылдырууга жетишкендери жокко эсе. Сыртынан алганда алардын мындай мамилеси талаша турган маселе болбогону менен чыгарманын жанрдык табиятын аныктоого келгенде окумуштуулар түйшөлө турган кырдаалды түзгөнүн жашырууга болбойт.

Ал адабиятчыларга илимий булактарга таянуу жана конкреттүү чыгарманын өзүн талдоо менен концептуалдуу пикирин билдирүү зарылдыгын көрсөтүүдө. Мында жазылган кырдаал менен эсептешүү - чыгарманын өзгөчөлүгүн аныктоодо автордун индивидуалдуу чыгармачыл аракетин таануу – автордун көркөм чындык түзүү чеберчилигин аныктоо шарттарын белгилейт. Сүрөткердик чеберчилигине аяр мамиле жасоо, кемчилигин көрсөтүүдөн мурда ал жараткан ийгиликти анализдөө, кыргыз адабий журтчулугуна алып келген табылгасын ачып көрсөтүүгө умтулуу, ж. б. ушул сыяктуу жеке чыгармачыл аракет кыргыз адабиятчыларына анча жетишпей жатканы бардык проблемаларды изилдөөдө кеткен сымал тарыхый чындыкты көркөм интерпретациялоонун маселелеринде болуп келгенин көрүүгө болот. Тарыхый чыгармага канчалык индивидуалдуу сапат берүүгө умтулбасын андай тарыхый чыгармалардын көркөм интерпретациялоо касиетинде дүйнөлүк адабиятка мүнөздүү бир жалпылык бар экенин жокко чыгарууга болбойт. Ошондой

сапаттык белгилердин бири – даректүү материалдарга артыкчылык берүү болсо, экинчиси – эл арасында айтылып жүргөн аңыз кептерге, уламыштырды, санжыра сөздөрдү негиз кылып пайдалануу. Албетте, көркөм чыгармада тарыхый чындыкты чагылдырууда мындан башка да көптөгөн критерийлер орун алып, алар жөнүндө кыргыз адабиятчылары – К.Асаналиев, Т.Аскарров, С.Жигитов, Ү.Касыбеков, Ү.Култаева, Г.Мурзахмедова, Д.Чокоева, Х.Шамбеталиева, А.Эркебаев, ж. б. өздөрүнүн түрдүү мазмундагы ойлорун айтышканын белгилей кетүүгө тийишпиз. Ал көз караштар өз мезгилинде тарыхый чындыкты көркөм андаштыруу боюнча маанилүү роль ойношкону менен Ү.Култаева өз эмгегинде [64, 56-58] көрсөткөндөй жаңылануу маселеси аз өлчөмдө бар экендиги анык. Анын мазмуну практикалык иштерди (көркөм чыгармаларды) талдоодон, б. а. башта айтылган ойлорду жаңы жазылган чыгармаларга таңуулабастан, адабий туунду жаралган мезгилде эмне жаңылык кошо алганын ачып көрсөтүүдө турат. Өзгөчөлүгү ушул белгилер аркылуу табылса, тарыхый кырдаалдын чыгарманын жазылышына тийгизген таасири, ошол эле мезгилде анын кыргыз элинин байыркы улуттук (тарыхый) жүзүн кантип сактап келгенине себеп болгон жагдайларды көрсөтүү чеберчилигине жараша болоорун белгилей кетели. Мындай иштер улуттук адабиятта бардык нерсенин башатын көчмөн турмуштун өзөктөрүнөн издөө салттарын улантууну көздөйт. Ал «лакаптан романга келүү эволюциясын» (Т.Саманчин) фольклордук туундулардан табууга аракеттенүү (Т.Аскарров), оозеки кептин жандуу маектешүүсүндө жашаган практикадагы «туюнтуу формаларынын» (С.Жигитов) тарыхый окуяларды сактоодо синкреттик мүнөзүндөгү (элдик музыка менен оюмдарда орун алган) чеберчилигин (Ү.Казыбеков) кайрадан карап чыгууну милдеттендирет. Адабиятчылар арасында ар бир жанрдын калыптануусуна таасирин тийгизген шарттар, түрдүү коомдук-социалдык кырдаалдар, өбөлгө болуп берген касиеттер боюнча көз караштар белгилүү жалпылыкка ээ. Бирок мында ар бир жазуучунун кепке тартылып жаткан чыгармасы тарыхый окуяны кантип көркөмдөй алганы менен азыркы доордук жаңылануу идеясы канлык шайкеш келгенин табуу аракети адабиятчыдан өзүнчө мамилени талап кылат. Тактап

айтканда, тарыхтын түпкүрүндө сакталып калган даректер кээ бир улуттар үчүн доордук өзгөрүүлөрдү кабарласа, айрым элдер жөнүндө жөн гана маалымат берет.

Доордук жаңылануу, ошол элдин тарыхта сакталып калышы үчүн өзгөчө зор кызмат кылган даталар да тарыхый даректерде жашайт. Ал эми ошол эле тарыхый окуя үчүнчү бир эл үчүн баш көтөргүс абал түзүп, улуттук трагедия жаратканын да эстен чыгарууга болбойт. Мунун өзү айрым тарыхый маалыматтарга аяр мамиле кылуу менен чыгарманын идеялык мазмунун түзүүдө эсептешүүгө зарыл болгон жагдайлар көп экенин көрсөтөт. Маселен кыргыздын белгилүү адабиятчылары конкреттүү тарыхый инсандын катышпаганынан улам Т.Сыдыкбековдун «Көк асаба» романын «тарыхый мүнөздөгү чыгарма» [14, 442], же болбосо “Тарыхый доордун көркөм сүрөттөлүшүнө гана негиздеп, ага “тарыхый роман” деген аныктама берүү дагы тереңирээк илимий изилдөөнү талап кылат деген ойдобуз” [64, 54] дешкени романдын идеялык мазмунунда тарыхый чындык менен көркөм чындыктын катышы кандай экенине адабиятчылардын толук жооп бере албай жатканын туюндурат. Мындай көрүнүш бир ушул романга гана тиешелүү болбостон, өткөн доорлорду чагылдырган чыгармалардын көпчүлүгүнө мүнөздүү болуп саналат. Ошондуктан роман жанрынын «тарыхый» табиятын илимий-теориялык жактан аныктоодо автордун көркөм интерпретациялоо аракеттерине кылдат талдоо жүргүзүп, берилген маалыматтын канчалык даректүү экенине карабастан, ошол замандын элесин жаратууда кандай чеберчиликти көрсөткөн маселеси турат. Буга К.Осмоналиев «Көчмөндөр кагылышынын» жаңы варианты (1993) жакшы мисал болуп берет. Тактап айтканда, роман көркөм чындык түзүүдө эл арасында айтылып жүргөн санжыра кепке ооп кетип, бирок анын азыркы доор үчүн анчалык мааниси болбогондуктан, чыгарманын мурдагы бийиктиги жаңы вариантында өзүнүн көркөмдүк дөөлөтүн багындыра албай калган. Т.Касымбеков “Сынган кылычтын” сюжетин жаңылоодо (1998) мына ушундай кемчилдиктерди кетирген. Ал жаңы вариантында Батышка мүнөздүү образ түзүү, сюжет куруу ыкмаларын жыш колдонууга өтүп, андай аракеттер тарыхый чыгармаларда айтылуучу идеялык пафостун бир жактуу болуп калышын шарттады. Жазуучунун

ошол учурдагы тышкы жана ички саясатты чагылдырууга умтулган ой корутундулары окурман элестен түшүнгөн тарыхты таанып-билүү таасиринен чыгып кеткен. Ошондуктан өз мезгилинде мезгилдүү басма сөздө пикир айткан К.Асаналиев жаңы толуктоолордун катачылыктарын [22] ынанымдуу көрсөтө алды. Ошондой эле оңдолуп, толукталып басылган эки романдын жаңы варианттары мурдагы көркөм-эстетикалык дөөлөтүн жаңыртып, жаңы бийикке жетпей калышы азыр коомчулукка зарыл болгон улуттук тарыхты ачып көрсөтүүчү жагдайлардын көркөм чындыкты багындыра албаганында турат. Бул жазуучунун тарыхый чындыкты көркөм интерпретациялоо чеберчилиги качандыр бир мезгилде жазылып, архивдерде сакталып калган документтерди даректүү материал катары колдонушу менен гана чектелбестен, ошол документтерде сакталып калган тарыхый окуяларды, доорго мүнөздүү кубулуштарды, анда жашап өткөн тарыхый инсандарды бүгүнкү күндүн талабында туруп сүрөттөөдө ачыларын билдирет. Болбосо К.Асаналиев белгилегендей «нукура тарыхый романдын касиет-сапатына ээ боло албай, тарыхый окуялардын хроникасына» [22] айланып калат.

Глава боюнча корутунду

Кыргыз адабиятында тарыхый чындыкты көркөм интерпретациялоонун изилдениш абалына байкоо салып биз төмөнкүдөй кырдаалдарды байкадык:

1) Кыргыз адабият таануу илиминде негизги адабий түшүнүктөр менен илимий-теориялык аныктамалар орус жана Батыш адабият таануу илиминен түздөн-түз көчүрүлүп келгендиктен, көркөм-адабий туундуларды изилдеп баа берүүдө практика менен теориянын ортосунда айырмачылык бар экени байкалат. Тактап айтканда, совет доорунда авторитардык бийликтин астында көркөм адабият улутка гана мүнөздүү көрүнүш экендигин ачык айтуу мүмкүн эмес болсо, азыр эгемендүүлүктөн кийин кыргыз адабиятына таандык адабий-эстетикалык дөөлөттөрдү аныктап, алардын негизги сапаттык белгилерин адабий коомчулукка жана жалпы окурман журтка жеткирбесе, практика менен теориянын ортосунда кескин айырмачылык сакталып калчудай. Бул ойлорду илимий-теориялык жактан тереңдетип изилдөө тарыхый чындыкты көркөм интерпретациялоодо, өзгөчө көркөм андаштыруу менен аны чыгармачылыкта колдоно билүүнүн ортосундагы байланышты түзүүдө маанилүү роль ойнойт. Кыргыз элинин улуттук адабиятында калыптанган чындыкты көркөм кабылдоо принциптерине туура баа берүү менен азыркы окурмандын эстетикалык табитин байланыштыруу адабий чыгармачылыктын өнүгүш эволюциясын жеткиликтүү түшүнүүгө багыт берип, мындан аркы изилдөөлөрдө улуттук адабиятка мүнөздүү айырмачылык бар экенин туюндурат.

2) Жазуучу тарабынан колдонулган тарыхый жана турмуштук чындыкты көркөм интерпретациялоонун бийиктигин мурдагыдай теориялык ойлорго канчалык жакын турганына карай эмес, окурман журт канчалык көп окуганына, чыгарманын элге алымдуулугуна, эмне себептен ушундай абал болуп жатканын изилдөө зарылдыгы турганын байкадык. Анткени коом өзгөргөндөй эле окурмандык табит да өзгөрдү. Ал эми окурмандын көркөм чыгармага болгон табити азыркы коомдун адабий-эстетикалык талаптарын толугу менен ичине ала

тургандыгын байкадык. Чыгармада көркөм интерпретациялоонун ордун аныктоодо бул өтө маанилүү орунду ээлей тургандыктан, талдоого алынуучу ар бир проблемага ушул өңүттөн мамиле кылуу зарылдыгы тургандыгын айтпай коюуга болбойт.

3) Тарыхый чындык тарыхый мазмунга ээ болгон бардык чыгармалар үчүн канчалык маанилүү орунду ээлесе, анын көркөм чыгармада жашап калуусуна автордук көркөм интерпретациялоо ошончолук маани-маңызга ээ экени кыргыз адабиятчылары тарабынан жеткиликтүү далилденген. Анда эске алуучу нерсе ага улуттук көз караш аркылуу мамиле кылуу зарылдыгы турат. Анткени тектеш элдерде (казак, татар, өзбек, ж. б.) азыркы адабият таануу үчүн мындай мамиле башкы орунга чыккан. Буга чейинки изилдөөлөрдө илимий-теориялык база толугу менен башка улуттарда калыптаган түшүнүктөрдөн алынган менен улуттук адабият өзүнүн көркөм туундуларын талдоодо аркылуу адабият теориясына толуктоолорду киргизип жатышы кыргыз адабият таануу илимине жаңычыл көз караш керектигин көрсөтөт. Өз кезегинде мындай көрүнүш улуттук көркөм андаштыруу менен аны интерпретациялоонун ролун туура түшүнүүгө мүмкүнчүлүк түзөт.

Глава II: Кыргыз романдарында тарыхый чындыктын көркөм интерпретациялоонун пайда болушу жана калыптанышы

2. 1. Кыргыз адабиятында тарыхый чындыкты роман жанрында көркөм интерпретациялоонун пайда болуусу жана калыптануусу

Кыргыз адабиятында тарыхый чындыкты көркөм интерпретациялоонун башаты тээ байыркы замандарда эле башталган. Аны бул проблемага кайрылган кыргыз адабиятчыларынын баары бир ооздон белгилешүүдө. Кыргыз адабиятчылары турмуштук жана тарыхый чындыкты көркөм чагылдыруунун кыргыз элине мүнөздүү «спецификалык өзгөчөлүгү» бар экенин түрдүү вариантта айтышканы менен илимий-теориялык аңдаштырууда бирин-бири толуктап келишет. Кыргыз профессионал адабиятыбызда пайда болгон тигил же бул жанрдын келип чыгышын аныктоодо да анын ролу бар. Эгер кыргыз адабиятында роман жанрынын пайда болуу жана калыптануу процессине байкоо салсак, тарыхый жана турмуштук чындыкты интерпретациялоо кубулушу 30-жылдарда «Каныбек», «Узак жол» жана «Кең-Суу» романдарында түптөлгөнүн көрүүгө болот. Өткөн доордо, авторитардык бийлик өкүм сүрүп турган маалда көркөм ойлоонун табияты ага ылайыкташкан. Бирок кыргыз жергесинде профессионал адабияттын жанрлары пайда боло баштаган шартта көркөм чыгармачылыктын туундулары баштапкы (фольклорго мүнөздүү) белгилеринен ажыраган эмес. Алардын башында улуттук адабияттын өзү миңдеген кылымдар калыптандырган көркөм кабылдоонун генезиси сакталган. Жаңы жазма адабияттын жанры романдан анын белгилерин толук кездештиребиз. Албетте, чындыкты көркөм чагылдыруу ошол бойдон, жазуучулар тарабынан турушунда кандай болсо ошондой колдонулбастан, жаңы белгилерге ээ боло баштаган.

Жазуучулардын жанрды кабылдоо чеберчилиги менен өркүндөп, чыгармачылыктын изденүү этаптарында ал жаңыланып турган. Өткөн кылымдын 60-жылдарына чейин авторитардык саясат күчтүү болуп тургандыктан, адабий

процессте тарыхый жана турмуштук чындыкты көркөм интерпретациялоонун ага көз карандылыгы бекем сакталган. Ошондуктан «Кең-Суу», «Кандуу жылдар» сыяктуу чыгармалар колдонуудан алынган. Бирок көркөм интерпретациялоо ким кааласа эле өзгөртө албай турган кубулуш экенин далилдеп, анын өзүнө тиешелүү мамиле кылуу керектигин мына ушул 30-жылдардан 50-жылдардын аягына чейин созулган мезгил кыргыз адабиятчыларына жеткиликтүү түшүндүрө алды десек болот. Мамлекеттик саясат күчтүүлүгүн көрсөтүп, тарыхый окуяларды өзүнө ылайыкташтырууга аракеттенгени менен баары бир маселе бийлик каалагандай жыйынтыкталбай калды. Ал тарыхта болгон окуяларды жазууда чыгармачыл чеберчилик, кылдат мамиле, тарыхый чындыкты таанып-билүүнүн өтө аяр жана зор даярдыгы керектигин көрсөттү. Ошондой эле тарыхый жана реалисттик чыгарма жаратуу тарыхый чындык менен турмуштук чындыктын өтмө катар байланышын түзүүдө мезгил талап көз карашты табуу аракети тарыхый чындыктын көркөм интерпретациялоонун жаңы багытын аныктады. Совет доорунда ал образ жаратууда жазуучунун чыгармачылык эркиндиги менен сюжет түзүүгө болгон «көз карандылыгы» кандай болушу керектиги сыяктуу маселелер менен адабий процессте талкууланып турду. Өзгөчө романдарды талдоо учурунда тарыхый чындыктын көркөмдөлүшүнө басым жасалып, анын кандай болушу адабиятчылар тарабынан каардуу (саясат аралашкан) полемикада такталган. Андай коомчулук талап проблематиканын ичинде элдин тарыхый баскан жолун көркөм баяндоо кызыкчылыгы да болгон.

Окурмандардын коомдук-социалдык кызыкчылыктары, аны мамлекеттик тапшырмага ылайыктоо жазуучулардын роман жанрында тынымсыз изденүүсүн шарттады. Чыгармада көркөм чындык түзүү иштери бийлик тарабынан аныкталып, аткарууга жеңил көрүнгөнү менен тарых чындыкты жаңы заманга ылайыктап чагылдыруу өтө эле оор болгон. Мындай кырдаал тарыхый чындыкты көркөм чындыкка айландыруунун эки багыты бар экенин көргөздү. Биринчи багыт өткөн доордун элесин түзгөн «Тарых эстелиги», «Жылдызкан», «Телегей», «Өзгөргөн өрөөн» сыяктуу тарыхый романдарды берсе, экинчи багыты «Сынган кылыч»,

«Көчмөндөр кагылышы», «Кызыл жалын», «Көк асаба» сымал чыгармаларды окурмандарга тартууланды. Булардын ар биринде чындыкты көркөм интерпретациялоонун жалпы эрежелери жашап, ар бир автор ал элементтерди чыгармачылык менен пайдаланууга жетишсе да, кыргыз адабият таануу илиминде алар эки башка өңүттөн каралып келет. Кызык жери, кыргыз адабий сыны менен адабият таануу илими «партиялык иштин бурамачасы» (В.Ленин) касиетинен көтөрүлө албаган учурда биринчи багыттын золбосу артса, илимий-теориялык жактан акыйкат баа берилген учурда экинчи багыттын аброю көтөрүлгөн. Бул тарыхый чындыкты чагылдырууда советтик доордун жетишкендиктери менен кетирген мүчүлүштөрү кандай шартта кеткенин ачыкка чыгарат, б. а. көркөм интерпретациялоодо кыргыз элинин өткөн турмушун көркөм чагылдырууга аракеттенгендерди сынга алышкан ошол мезгилдеги адабий коомчулуктун айткан пикирлери азыр адабият таануу илиминде кадырын жоготкону андагы абалды толук көрсөтөт. Кеткен ката доордун элесин түзүүдө «Тарых эстелиги», «Жылдызкан», «Телегей», «Өзгөргөн өрөөн» сыяктуу романдар баяндаган окуянын чыгарма катары таржымалданышына таандык болбостон, жазуучулардын талдоого алган сюжеттин тарыхый мүнөзүнө кайсы өңүттөн мамиле кылганына жараша аныкталып отурат. «Сынган кылыч», «Көчмөндөр кагылышы», «Кызыл жалын», «Көк асаба» сыяктуу романдарында деле тарыхый мазмунда өз ордун таппай калган окуялар бар, бирок алардын кадырын жоготпой окулуп жатышына себеп болгон жагдай - тарыхый жана турмуштук чындыкты көркөм интерпретациялоодо бардык принциптерди туура колдоно алгандыгы. Аны төмөнкүлөр менен байланыштырабыз:

1) Тарыхый чындыкты көркөм интерпретациялоо иштери кыргыз адабиятында мурда болгонбу же совет доорунда эле калыптанганбы деген суроого жооп берүү талабынын аткарылышы;

2) Тарыхый чындыкты көркөм интерпретациялоо кыргыз адабиятында совет дооруна чейин жашаган болсо, анын ал-абалын, ийгилиги менен кемчилдиги кайда экенинин себептерин ачып көрсөтүү зарылдыгы менен көркөм чыгарма жаратуу;

3) Тарыхый чындыкты көркөм чагылдыруунун дүйнөлүк адабият үчүн белгилүү бир жалпылыгы бар экенин эске алып, бирок анын ар бир улуттук адабиятка мүнөздүү өзгөчөлүгү «жашай тургандыгы» менен эсептешүү аркылуу чыгарманын идеялык мазмунун түзүү;

4) Тарыхый чындыкты көркөм интерпретациялоодо тарыхый инсан, даректүү окуя, фактылар менен документтер жана архивдик материалдарды пайдалануунун улутка мүнөздүү мазмундук жана көркөм-эстетикалык белгилерин ачып көрсөтүү;

5) Көлөмдүү прозалык чыгарма (роман сыяктуу) ар бир элде болуп, ал өз сюжетине тарыхый окуяны, андан азыркы коом үчүн маанилүү болгон рухий-дөөлөттүк байлыкты, өткөн менен азыркынын өтмө катар байланышында турган диалектикалык катышты, жердигинде маани-маңызы бар карама-каршылыктын бизге баалуу ийгилик менен кемчилигин көркөм интерпретациялоо аркылуу табуу;

6) Тарыхыйлуулуктун кудуретин көрсөтүүдө тарыхый чындыкты бере билген автордун көркөм интерпретациялоо чеберчилигин тарыхый роман аркылуу аныктоо;

Ырас, кыргыз адабиятында даректүү маалыматтар менен жазылган көркөм чыгармалардын ролун, андагы тарыхый жана реалдуу турмуштук чындыкты көркөм интерпретациялоо мүмкүнчүлүгү Х.Шамбеталиеванын изилдөөсүндө [129, 23] жеткиликтүү каралган. Ал эми тарыхый чындыкты чагылдыруу үчүн белгилүү бир себептер болушу керектигин Г.Станалиеванын өзүнүн изилдөөсүндө [104, 24] кыргыз прозасында чагылдырылган 1916-жылдагы улуттук-боштондук көтөрүлүштүн мисалында ачып берет. Бирок азыркы мезгилдеги абал бул эмгектерде айтылган ойлорго айрым багыттар боюнча толуктоолор керек экендигин көргөзүп турат, б. а. көчмөн цивилизациянын ролун таануу маселеси көтөрүлдү. Ал улуттук көркөм (фольклордук) ойлоонун профессионал жазма адабияттын классикалык үлгүсүн жаратууда эч кандай тоскоолдук бербей тургандыгын аныктап, интерпретациялоонун табиятына, көркөмдөп берүү мүмкүнчүлүгүнө илимий-теориялык жактан жаңы түшүнүктөр менен толуктоонун зарылдыгын көргөздү. Мындай мамиле өткөн кылымдын 30-жылдарынан бери кыргыз

адабиятында орун алган роман жанры көркөм аңдаштыруунун эпикалык түрүн кандай жолдор менен өздөштүргөнүн билүүнү да көздөйт. Албетте мында турмуш чындыгын коомчулук талап кылган деңгээлде көркөмдөштүрүү аракети романдык ой жүгүртүүнү улутка мүнөздүү сүрөттөө чеберчилиги менен айкалыштыруу бүгүнкү күнгө чейин кандай жолдорду аныктоо кызыкчылыгы турат. Тактап айтканда, азыр белгилүү деңгээлде аныкталган илимий-теориялык жыйынтык катары көрүнгөн бир топ маселени кайрадан карап, азыркы мезгилдеги аткарылган иштер боюнча жыйынтыгын берүү зарылдыгын көтөрүүдө. Тарыхый чындыкты көркөм интерпретациялоо үчүн тигил же бул жанрга артыкчылык берилбей тургандыгын да адабий коомчулукта түзүлгөн акыркы кырдаал ачыкка чыгарды.

Ырас өткөн доордо тарыхый чындыкты көркөм чагылдырууга бир катар талаптар коюлганы белгилүү. Анын адабий чыгармачылыкта турмуш чындыгын көркөмдөп берүүгө тоскоол болгон учурлары арбын. Ал кыргыз адабиятында роман жанры пайда болгон мезгилден тарта күчүнө кирип, анын негизинде автордук чеберчиликти аныктоочу көркөм белгилерге чектөөлөр боло баштаган. Буга алгачкы романдардын бири Т.Сыдыкбековдун «Кең-Суу» чыгармасынын колдонуудан алынып салынганы күбө болот. Адабий чыгармачылыкка толук эркиндик тийгенбегени менен роман жанрында тарыхый чындыкты өздөштүрүү иштери ушундан тарта башталганын көрөбүз. Мында тарыхый чындыкты адабий чыгармада кабылдоо аракеттери кандай болсо, ага ылайык ийгиликке жетиши мүмкүн болгон изденүүнүн багыты аныкталды. Тарыхый чындык белгилүү бир заманда болуп өткөн окуя эмес, анын кийинки муун тарабынан кабыл алынышы экендигин да Т.Сыдыкбековдун «Кең-Суу», А.Токомбаевдин «Кандуу жылдар» романдары ырастады. Бул эки романды минтип бир аспектиде кароо мүмкүн эмес болгону менен аларды жалпылаштырууга аргасыз кылган жагдай бар, ал автор тарабынан көркөмдөлүүчү окуяларга таандык болуп эсептелет. Ошол жылдардагы мындай көрүнүш бардык адабий чыгармачылыктын бардык түрүнө мүнөздүү болгондуктан, турмуштук жана тарыхый окуяларды чагылдыруунун бир типтүү ойлоосу калыптана баштаганын туюндурат. Ал бийлик тарабынан иштелип чыккан

концепция аркылуу баарыга милдеттендирилгендиктен, кыргыз адабиятындагы илимий-теориялык көз караш ага байланыштырылып аткарылган. Мындай пикирдин айтылышы буга чейин кыргыз окумуштуулары тарабынан жазылып келе жаткан ой-пикир, көз караштары жокко чыгаруу максатында эмес, проблеманын жазуучулар тарабынан аткарылышына себеп болгон жагдайларды аныктоо кызыкчылыгын көздөйт. Жаңыдан өздөштүрүлүп жаткандыктан алгачкы кыргыз романдары тарыхый жана турмуштук чындыкты көркөм кабылдоо боюнча бийлик эмнени талап кылса ошону кынтыксыз аткарат. Анын негизинде өз учурунда жакшы маанай менен кабыл алынган Т.Сыдыкбековдун «Биздин замандын кишилери», Н.Байтемировдун «Салтанат», «Жаш жүрөктөр», «Акыркы ок» романдары окурмандардын колуна тийди. Булар көркөм интерпретациялоону мезгил талап кылган деңгээлде чечүү аракетин көрүшкөндүктөн, жазма профессионал адабияттагы көркөм туундулардын жаралуусу үчүн өбөлгө болгон объективдүү кырдаал аныкталган. Талапка шайкеш келтирүү үчүн Т.Сыдыкбеков «Кең-Суу» кайрадан оңдоп, «Тоо арасында» деген аталыш менен элге сунуштады. Мындай аракет А.Токомбаевдин «Кандуу жылдар» романы боюнча болуп, ал «Таң алдында» деген ат менен жарыкка чыкты. Кыргыз окумуштуулары андай толуктоолорду кандай кабыл алганын К.Артыкбаевдин төмөнкү пикири менен аныктаса болот. Ал Т.Сыдыкбековдун «Тоо арасында» романына арналганы менен башка чыгармаларга да тиешелүү болуп саналат. Анда: «Кең-Сууда» чала иштелип калган сюжеттик, композициялык кемтиктерди толуктап, көркөм образдарды бир топ деңгээлде кеңейтти жана тереңдетти. Натыйжада айыл жерлеринде совет бийлигинин биротоло чыңалышын жана коллективдештирүү мезгилинин толук картинасын камтып көрсөтүү жагынан бул роман кыргыз адабиятынын ичинде эң барандуу чыгарма болуп калды» [14, 163-164] деген ойлор айтылат. Пикир бир эле романга карата айтылганы менен анын чыгарган тыянагы ошол жылдары оңдолгон чыгармалардын баарына туура келип турат. Анткени даяр көрсөтмөгө таасирленүү менен жазылган романдардагы көркөм интерпретациялоо үндөш туундуларды адабий коомчулукка сунуштай бергенине кеңири шарт түзгөн. Мындай көрүнүш

адабий чыгармачылыкта иштелип чыккан жыйынтыктарды бир типтүү формага өткөрүп, андагы окшоштуктар акырындап окурмандын табитин канааттандырбай калды. Ошондуктан башка маселелер сыяктуу эле тарыхый чындыкты көркөм чагылдыруу проблемасы жазуучуларга бул багытта изденүү керектигин ачыкка чыгарды. Ал орус жана Батыш адабиятынан бул проблеманы өздөштүрүү маселесин кандай көтөрсө, көчмөн цивилизациянын эч кимге окшошпогон уникалдуу табиятында алган орду менен эсептешүү зарылдыгын да коомчулукка алып чыкты.

Чыгыш тегин байыркы доорлор менен байланыштырууга чек койгон андагы саясий түшүнүктөр менен келише албаган адабий чөйрө улуттук тарыхтын көркөм элесин түзүүгө аракеттенип, оозеки жашаган аң сезимдин иргөөсүндө калган адабий чыгармачылыктагы аңдаштыруу критерийлерин пайдаланууга умтулушкан. Мында жазма адабият окурмандын керектөөсүн канааттандыруу үчүн илимий-теориялык ойлорго кандай көз каранды болсо, дал ошондой эле бул маселени чечүүгө кыргыз адабиятында кылымдап калыптанган ык-усулдарды колдонуу зарылдыгы жаралган. Тактап айтканда, аны натыйжалуу чечүү үчүн адабий мурастарга, тарыхый чындыкты сактап келген тажрыйбага чыгармачылык менен мамиле кылуу маселеси көтөрүлгөн. Ал жаңыдан иштеле баштаган роман жанрын кадимки адабий төл жанрлар катары кабылдоо менен анын мазмунунда оозеки жашап келген эпикалык чыгармаларда орун алган көркөм интерпретациялоону жаңы замандын талаптарына ыңгайлаштыруу социалдык керектөө экенин аныктады. Жазма адабий булактардан айырмаланып, кыргыздын салттуу чыгармаларынын ар биринде тарыхты чагылдыра билүү менен аны көркөмдөө аң сезимдин синкреттик мүнөздө айкашып турушунда жашагандыктан, чындыкты көркөм интерпретациялоодон аны ажыратуу кыйынга турат. Уникалдуу көчмөн маданияттын алкагындагы (көп элде жоголуп кеткен) оозеки адабияттын өзүндө жашап келген бул маселени кыргыз адабиятчылары жазма профессионал адабияттын алгачкы үлгүлөрү келип кирген маалда анча түшүнө бербей, анын өзөгүн орус же Батыш адабияттарынан издегени күч алган. Мына ушул жерден окумуштуулардын көз карашы экиге бөлүнгөнү

байкалат. Методологиялык жактан лениндик идеяларды жетекчиликке алгандар орус адабиятына ыктап, жазылган чыгармалардагы көркөм табылгаларды жазма адабияттын көзгө илинген чыгаандарынын (мисалы Шолохов сыяктуу) жазгандарына окшоштуруу кыргыз окумуштууларынын арасында дал ошол мезгилде башталат. ХХ кылымдын биринчи жарымында күч алган мындай көрүнүш Т.Сыдыкбековдун «Биздин замандын кишилери» романында бийик сересине жетти. Роман доордун трагедиясы катары орун алган согуш мезгилин көркөм интерпретациялоодо совет адамынын образына тиешелүү чындыкты реалдуу шартта бере алган. Ошол жылдары болуп өткөн турмуштук окуялар - фронтту тамак-аш менен камсыз кылуу, кийим-кече менен жабдуу, советтик адамдардын күжүрмөндүүлүгү, жаңы кырдаалга ылайыкташтан мамилелер, гуманисттик көз караштардын заманга ыңгайлашуусу – Чаргын, Шамбет, Акия, Сергей, Камка, Дмитрий, Акман, Люба, Батыш, Гүлнар, ж. б. образдарында ачылып берилет. Эл күткөн «көркөм чындык» көлөмдүү эпикалык чыгармалардан дал ушундай жыйынтыктоону талап кылгандыктан, жазуучунун изденүүсү зор ийгиликти жарата алган. Ошондуктан бул романга 1949-жылы Мамлекеттик сыйлыктын берилишин мыйзамченемдүүлүк катары эсептөөгө тийишпиз.

Бул жылдары кыргыз адабиятындагы көркөм интерпретациялоо толугу менен Батышка таандык илимий-теориялык аныктамаларды ошол турушунда улуттук адабий туундуларда колдонууну талап кылгандыктан, байыркы мезгилден бери иштелип чыккан көркөм андаштыруунун жаңы жазылган чыгармаларда орун алышын жаңылыштык катары кабылдоо күч алган. Бирок эле көп өтпөй турмуштук (анын ичинде тарыхый да бар) чындыкты көркөм чагылдыруу боюнча ар бир элдин кабылдоо табияты жашай тургандыгын, ал көркөм чыгарманын жаралышы үчүн маанилүү экендиги, окурман ошол чыгарманы турушунда түшүнүп, анда айтылган идеялык мазмунду, автор берүүгө аракеттенген ойду туура кабылдоо үчүн кызмат кылаары ачык сезиле баштаган. Дүйнөлүк аренага чыгууга умтулган кыргыз адабияты адабий процессте кездешкен мындай көрүнүшкө туура баа берүү максатында адабий чыгарманы коомдук-саясий багытта талдоо жүргүзүүдөн

тышкары көркөм-эстетикалык жактан кандай көркөм табылганы берип жатканына да токтолуу зарылдыгын аныктады. Өзгөчө согуштан кийин саясий жана адабий ой жорумдун дал келе бербестиги кыргыз адабиятчыларын адабият таануу илими боюнча Батышты ыктаган адабий жолду тереңирээк өздөштүрүү керектигин көрсөттү. Андай иштердин мазмуну адабий коомчулукта маанилүү иш чараларды көтөрүп чыгуу менен орус жана Батыш адабият таануу илиминде жашап келген чыгармачыл ойлорду вариациялоого кеңири жол ачып берген. Анын натыйжасында адабий коомчулук чындыкты көркөм кабылдоонун түрлөрүн үйрөнүп, б. а. кандай чыгармалар мезгилдүү басма сөздө кубатталып жатканына көңүл буруп, алардын артыкчылыктары эмне менен түшүндүрүлөөрүн кыргыз адабиятчылары жалпы киришип изилдей башташкан.

Адаттагыдай эле анын башында саясий андаштыруу тургандыктан, андай мамиле жаңылыштыкка алып келээрин «конфликтсиз теориясы» ырастады. Бул «теория» менен иш алып баруу мүмкүн эместиги бир нече саясий куугунтуктардан соң белгилүү болуп, кыргыз сыны жана адабият таануу илими чындыкты андаштыруунун маңызын реалдуу турмуштун өзүнө канчалык жакын экенине карай аныктоо аракетин күч алган. [70, 490-491] Мындай мамиле кыргыз адабият таануу илими үчүн кандай маанилүү болсо, роман жанрында тарыхый чындыкты көркөм интерпретациялоо проблемасында дал ошондой актуалдуу болуп турган. Профессионал адабияттын дүйнөлүк адабий чөйрөдөгү жетишкендиктерин «көчүрүп» келүү кызыкчылыгы кыргыз элинин адабий баалуулуктарын, улуттук адабиятта мурда болуп келген көркөм табылгаларды кайрадан карап чыгуу менен анын ири жетишкендиктери эмнеде экенин билүүгө жол ачты. Мындай изденүү кыргыз адабиятына болуп көрбөгөндөй табылгаларды берди. Аны бардык учурда Ч.Айтматовдун чыгармачылыгы менен байланыштырып карашса да, чындыкты көркөм андаштыруу бир нече багытка өтүп, көлөмдүү чыгарманын алкагында ойду бере билүүнүн формасын издөө өзгөчө роман жанрында күч алды. Алардын арасында кечээ эле болуп өткөн окуяны берүүгө кумарлангандар менен бирге

байыркы кылымдардын биринде жашоо кечирген кыргыз тирлигин окурман журтка жеткизүүнү көздөгөн авторлор да пайда болгонун кездештиребиз.

Эпикалык баяндоого негизделген көлөмдүү жанрдын алкагында мындай ой жүгүртүү улуттук адабиятта эволюциялык жол менен басып өткөн жолуна кайрадан кайрылып келүү зарылдыгын көргөздү. Ал тарыхый чындыкты көркөм интерпретациялоо маселесин козгоп, роман жанры сырттан келип кийин калыптанган болсо да, анын көркөм-эстетикалык табиятын түзгөн каражаттар улуттук мүнөзгө ээ экенин да ачыкка чыгарды. Чынында ал буга чейин кыргыз окумуштуулары Т.Аскарров [26, 101.], С.Жигитов [40, 38-40], Ү.Казыбеков [50, 8-45], Ү.Култаева [62, 60-78], Г.Мурзахмедова [81, 14-16], ж. б. эмгектеринде белгиленген илимий-теориялык ойлор муну далилдеп турат.

Кыргыз адабиятында чындыкты чагылдыруу касиети байыртан эле эл арасында болуп келгенин, жакшы чыгарма жаратуу үчүн сөзсүз аны менен «эсептешүү» жагын адабият таануу илими кандай түшүнө баштаса, жазуучулар да дал ошондой сезишкен. Бул багыттагы ойлор проблеманы чечүүгө ар тараптуу киришип, илимий ойлорду практикалык иштер аркылуу далилдөө зарылдыгын көрсөттү. Ал буга чейин окумуштуулар профессионал жазма адабиятка өтүү үчүн «өбөлгө же булак болгон» деп четке сүрүп койгон улуттук (фольклордук) көркөм туундууларда деле тарыхый жана турмуштук чындыкты көркөм чагылдыруунун уникалдуу табияты жашаганын ачыкка чыгарды. Анын негизинде роман жанрында көркөм интерпретациялоонун бийик үлгүсүн берген Т.Касымбековдун «Сынган кылыч», К.Осмоналиевдин «Көчмөндөр кагылышы», Т.Сыдыкбековдун «Көк асаба» сыяктуу чыгармалар окурмандын колуна тийип, тарыхый чындыкты кабылдоо боюнча көз караштын өзгөрүшүнө алып келди. Белгилүү бир себептер менен айтылбай келген тарыхый чындык Шералы, Нүсүп, Мусулманкул, Кудаяр, Пулат хан («Сынган кылыч») жана Ормон, Балбай, Алыбек, Жангарач, Боронбай («Көчмөндөр кагылышы») жана кыргыз санжырасында изин сактаган Эр киши, Жаш тегин («Көк асаба»), ж. б. инсандардын айланасында өткөн окуялар аркылуу окурманга жеткирилди. Бул каармандардын адабий чыгармаларда пайда болушу

менен кыргыз окумуштуулары өздөрүнүн пикирине өзгөртүү киргизип, андай толуктоо көркөм андаштыруу биздин улуттук кызыкчылыктарыбыз менен шайкеш келүүгө тийиш экенин белгиледи. Анткени аталган адабий чыгармада орун алган тарыхый чындыкты көркөм интерпретациялоо улуттук традицияны түздөн-түз улантуу аркылуу гана ийгиликке жетээрин туюндура алды. Ага кайрылган кыргыз окумуштуулары бир нече кылымды кучагына алып келген көркөм андаштыруунун критерийлеринен ошол учурга туура келүүчү белгилерди кимиси канчалык өздөштүргөнүн жана кандай чеберчиликте колдоно алганына көңүл бурушкан. Алар эпикалык ой жүгүртүүнү, чагылдырууга тийиш болгон мазмунду роман жанрында бере билүүдөгү изденүүлөргө токтолуп, мурда болуп келгендер кийинки мезгилде кантип жаңылангандыгына карай талдоого алышып, автордун чындыкты кабылдоо чеберчилигине басым жасашты. Эпикалык чыгармалардын мисалынан ала турган болсок, көркөм интерпретациялоого токтолгон адабиятчылар анын ошол турушунда маани-маңызы төмөндөбөй кыргыз баласына жетишин, эл ичинде болгон күнүмдүк турмуш менен аралаш жашаган ойлоо табиятын толук бойдон өз боюна сиңирип берүүсүн талап кыла баштаганы байкалат. Маселен ушул проблеманы Т.Сыдыкбековдун «Ыманбайдын пейили» романына байланыштырып караган К.Асаналиев төмөнкүдөй пикирин билдирет: «Ыманбайдын аскердеги турмушунан бир үзүндү окуп көрөлү: «...Ошол күнү кечинде экөө самогон ичишти.

Кызып калган Бекмурат кызы-оп алган Ыманбайдан этиет сурады:

- Аба, сизден бир сыр сурайын, урушпайсызбы? – деди Бекмурат.

Ыманбай жүлжүйө карады:

Мени урушчаак деп ким айтты саа, бала?

- Тиги китепте ошондой жазылган да?

Ыманбай көздөрүн ирмегиледи.

«Эмне десем ушуга» деген ирмегилеш.

- Сизди дарылдак деген... Сизди минген атын кырчаңгы кылат деген. Көрсө чоң эмчи, саяпкер, эң куудул акпейил киши турбайсызбы»

«Тиги китеп» деп «Кең-Сууну» айтып жатат. Көрсө ал китеп ошондо эле арааны жүрүп таанымал экен. Бекмурат ошол аркылуу азыр «самогон ичишип» отурган кишисин романдын каарманы накта эле Ыманбайдын өзү деп билип отурат. Адабий каарман менен прототипти адаштырып отурган бул Бекмураттын маңоолугу...» [17, 129] Адабиятчы чыгарманы андан ары талдап, жазуучунун чындыкты көркөмдөштүрүүдө кетирген жаңылыштыгын ачып берет. Мисал Ыманбайдын образынан алынган менен кетирилген кемчилдик ошол мезгилдеги адабий процеске таандык болгонун ушул жылдары жарык көргөн адабиятчылардын пикирлери далилдейт. Маселен, ошол жылдары жазылып, романдарды талдоого алган К.Даутовдун [36, 56-110], А.Эркебаевдин [132, 195-208] сын пикирлерин буга мисал катары келтирсек болот. Ырас кыргыз романдары көлөмү жагынан 3-4 томдон турган («Каныбек», «Боордоштор», ж. б.) чыгармалардан тартып, татаал психологиялык («Майдан», «Сынган кылыч», ж. б.), көп тармактуу философиялык («Кылым карытаар бир күн», «Муздак дубалдар», ж. б.) деген аталыштагы түрдүү жанрдык чекти багындырышты. Доор мүнөздүү белгилер бул мезгилде жаралган көлөмдүү чыгармаларда ар кыл шартта көркөм интерпретацияланып, бир катар изденүү иштерин жүргүзүшкөн. Алардын баары көздөгөн максатына жеткен жок, алардын түрдүү деңгээлде жазылышы жанрдын ичинде көркөм чындык аткаруучу бардык функциясын адабий коомчулукка ачып берди. Ырас ушул убакыт ичинде кыргыз романдары көлөмү жагынан да, мазмуну жагынан да өстү. Мындай шартта тактап изилдей турган проблемалар пайда болсо, анда буга чейин калыптанып калган инерциялык түшүнүктөрдөн чыгып, кыргыз адабий коомчулугунда жаңылык катары көрүнгөн табылгалардын негизги касиети эмнеде экенин ачып көрсөтүү күч алган. Кыргыз окурмандарына жагып, өздөрү талашып окуп жаткан көркөм чыгармалардын жандуу аракетинде турган адабий дөөлөттүн көркөм табиятын түшүндүрүү аракети дүйнөлүк практикада даңазаланган чыгармалардын эстетикалык наркын окурмандын түшүнүүсүнө мүмкүндүк берди. Тарыхый роман жанрында (деги эле жалпы адабий чыгармачылыкта) тарыхый же турмуштук чындыктын көркөм чагылышы белгилүү

бир жанрда коомчулук үчүн маанилүү болгон маселенин коюлушуна эмес, анын чечилишине, б. а. окурманга таасир берүүчү баяндоо автор түзгөн ыкмалардын чеберчилигине, элестетип сүрөттөө ык-усулдарынын ынанымдуулугуна, тарыхый жана турмуштук чындыкты туюнтуу формаларынын жеткиликтүүлүгүнө, азыркы окурмандын жан дүйнөсү менен канчалык карым-катышта тураарын ачып берүүсүнө жараша болоорун да ачыктады.

Өткөн доордо тарыхый чындыкты көркөм интерпретациялоонун түрдүү жанрда болгон аракети да ушул багытта жүргөнүн көрөбүз. Маселен, өткөн кылымда жаралган тарыхый чыгармалар буга күбө болуп берет. Кыргыз адабиятында тарыхый чындыкты көркөм чагылдыруу процесси бир кылымдан ашуун мезгилди кучагына алып, бир катар эксперименттик иштерди жасап, анын ичинде тарыхый роман жанрынын бир нече түрүн пайда кылган болсо да, кыргыз окурман журтчулугу эсинде сактап калган саналуу гана чыгармалар бар. Мисалы, өз мезгилинде бир катар жылуу маанайда кабыл алынып, окумуштуулар «баалуу пикирлерин» айткан «Тарых эстелиги», «Телегей», «Таабалды Пудовкин», «Көз ирмемдеги өмүр», «Болот калем, «Атай», «Кызыл жалын» романдары азыр тизмеде «катталып» гана жүрөт. Алардын жанрдык өзгөчөлүгү, тарыхый романдардын кайсы түрүнө кире тургандыгы жөнүндө окумуштуулар Г.Мурзахмедова, Ү.Култаева, ж. б. ынанымдуу пикирлерин айтышканы менен ал романдар азыркы мезгил үчүн баштапкы маани-маңызын жоготконун көрүүгө болот. Ачык айтканда анда көтөрүлгөн проблема ошол доор үчүн маанилүү болгон кырдаалда көркөм интерпретацияланып калгандыктан, заман алмашкан соң актуалдуулугун жоготуп, ал тургай ошол мезгилдеги тарыхый чындыкты таанып-билүүдө да бир жактуулуктун чегинде кала бергендиги менен айырмаланат. Экинчиден, саясий куугунтук болгонуна айрыкча маани берип, көркөм чагылдыруунун бийик зересин багындырууга мына ушул гана көрүнүш себеп болгондой «түшүндүрүү иштери» жүргөнү менен бул деле негизги критерий эмес экендигин эгендүүлүктөн кийинки адабий процесстеги абал толук ырастап берди. Улуттук адабиятта көркөм-эстетикалык өзгөчө дөөлөттөрдү жаратуу үчүн сырттан көчөрүлүп келген

теориялык түшүнүктөрдү өздөштүрүп жиберүү менен маселе чечүү мүмкүн эместигин кыргыз адабиятында тарыхый романдын калыптануу процесси ачык көрсөттү. Ошондой эле проблеманы саясий жактан «тууралоо» менен жаралган чыгарманын баркын, көркөм-эстетикалык нарк-насилин көтөрмөлөп жиберүү мүмкүн эместигин эгемен жылдары адабий коомчулукка кайрадан сунушталган «Балбай», «Кандуу жылдар» сыяктуу чыгармалар ырастады. Аталган маселеге кайрылган кыргыз окумуштууларынын бири чыгармаларда кеткен кемчилдиктерди фольклордун таасиринен издесе, экинчиси документалдык материалдарды өтө жыш пайдаланып жибергенин айтышып, түрдүү доомат коюшканы менен себебин так көрсөтүп бере алган жок. Маселени андаштырып көргөндө аны өздөштүрүү процесси бүтө электигинен улам аталган жанрда көркөм интерпретациялоо ушундай мүчүлүштүктөрдү кетирип, калыптануунун түйшүгүн тартып жатканы байкалат.

Ал адабий коомчулукта чындыкты көркөм андаштыруунун өзүнө таандык жалпы белгилеринин болушун кандай аныктаса, болуп өткөн окуянын азыркы мезгил үчүн маанилүү жагын бөлүп көрсөтүүдө турмуштун өзүн романдык жанрдын талабында андаштыруу керектигин дал ошондой сезген. Тактап айтканда романдык мазмунга сыя турган проблеманы көркөм интерпретациялоо үчүн бир мезгилде болуп өткөн тарыхый жана турмуштук чындыкты көркөм андаштыруу болгон окуяны ошол турушунда айтып берүү эмес, тарыхый документтер ачык көрсөтө албаган абалды азыркы окурманга жеткире билүү кызыкчылыгын көздөйт. Автордун чеберчилиги да жанрдын алкагында адабий коомчулукка маанилүү болгон идеялык мазмунду окурман журтка жеткирип берүүдө көрүнөт. Өзүнүн изилдөөсүндө Ү.Култаева орус окумуштуусу А.Гульганын ойлорун сунуштайт. Анын роман жанры жөнүндө айткан көз карашы чындыктын көркөм интерпретациялоого да таандык болуп эсептелет, б. а. «Роман жаралганда эле улуттук түскө ээ болду, - дейт А.Гульга, - Англияны Дикенс баяндай билет, анын китептери ушул өлкөдө гана пайда болушу мүмкүн; «Адам тамашасы» бир эле Францияда, Германияда таптакыр башка интеллектуалдык роман калыптанды» [62,

78]. Ошондуктан тарыхый чындыкты чагылдырууда автор кыргыз адабиятына мүнөздүү өзгөчөлүктү эске алуу менен тарыхый доордун элге керектүү жагын, калк арасында сакталган документтер ачык айтып бере албаган кырдаалды кийинки муун элестетип түшүнө алгыдай «улуттук түстө» көркөмдөөгө милдеттүү болуп саналат. Эгер көркөм интерпретациялоо чыгарманын улуттук турмушту ынандыруу сүрөттөөсүн, болгондо да ал учурдагы «жашоо» көркөм чындыктын денгээлинде чечилишин камсыздай алса, сунушталган окуя сюжетти ишенимдүү кыла алат. Демек, тарыхый чындыкты көркөм чагылдыруунун калыптанышында кетирилген кемчилдиктер сүрөткердин жанрды өздөштүрүүсүндө көркөм чындык түзүүнүн улутка тиешелүү табиятын таба албай жатышын да көрсөтөт. Тарыхый турмушту адабий чыгарма аркылуу окурманга жеткирүү болгон окуяны дал өзүндөй баяндап берүү эмес, алардын арасынан ошол улутка керектүүсүн таап, аны ким окуса да ишенгидей абалда объективдүү чагылдырууга милдеттендирет. Мында тарыхтын роман жанрында жазуучу тарабынан көркөм интерпретацияланышы кандай маанилүү болсо, анын окурман тарабынан кабыл алынышы да ошондой эле маанилүү маселе болуп эсептелет. Анткени жазуучунун роман жазуудагы ишмердиги эркин, субъективдүү көрүнүш болсо да, аны түшүнүүчүлүк менен кабылдоочу окурман чөйрөдө белгилүү бир көркөм чындык «жашай» турганын эстен чыгарууга болбойт. Ал чындык улуттук мүнөзгө ээ, көп мезгилди ичине алган эс-туюмдун жыйындысы болууга тийиш. Ансыз кандай көркөм туунду болбосун окурманды ынандыра албайт. Ошондой эле тарыхый чындык окурманды ишендирүү үчүн ушул факторлорго көз каранды болуп, ал адабияттагы көркөм андаштыруунун алкагында көркөм образ жаратуу боюнча улуттук салттардын жетишкендиктерине шайкеш келүүсү аркылуу аныкталат. Ал эми бул багытта маселени талапка ылайык аткаруу күчүндө турган проблеманы азыркы адабий турмуш менен тикелей байланыштыруу, анын зарыл экендиги да дал ошол социалдык чөйрө чындык катары кабылдоочу түшүнүктөргө негиздеп аткарылса гана туура чечилет. Көркөм чыгарманын тарыхый мазмуну сюжет үчүн тандап алган даректүү окуялардын жыш же ырааттуу болушунан эмес, ошол доордун элеси

бүгүнкү күнгө кандай милдет аткарып, элге керектүү кайсы маселени чечип бергенине карай нарк күтөөрүн ачык белгилей кетели. Аны бир түшүнүк, бирдей критерийлер менен кароо туура болбойт, анткени ал ошол мезгилде болгон окуяны дал өзүндөй баяндап бербестен, азыркы учур үчүн маанилүү жагын аныктоосу керек. Бул тарыхый чындыкты ошол турушунда кабылдоо мүмкүн эместигин ачыкка чыгарып, автордун жеке көз карашы андан азыркы окурманга зарыл бөлүп көрсөтүүдө өзгөчө белгилерин табууга, адабий процесс аркылуу анын спецификалык табияты эмне маселелерге байланыштуу болоорун ырастоого жол ачып берет. Алар улуттук адабияттын өзгөчөлүгүнө жараша кабылданат. Аны эки тараптуу кароого тийишпиз: биринчиси – кыргыз адабияты оозеки жашап, анда ар кандай себептерден улам тарыхый чындыкты сактап келгенин; ошол элдик чыгармаларда унутулбай «жашап келген» тарыхыйлуулуктун мазмуну эмнеси менен айырмаланаарын; мындай касиетке ээ болгон түрдүү жанрлардагы чеберчиликти; эл оозунда сакталып калган чыгармалардагы тарыхый чындыкты берүүнүн ички табиятын; аны кийинки муунга жеткирүүдө улуттук оозеки адабий туундулардын же жалпы эле эс тутумдун ролун; анда негизги касиетке ээ критерийлерди ажыратып көрсөтүү болсо, экинчиси - жазуучунун байыртан сакталып калган маалыматты кабылдоо өзгөчөлүгүнө; андан чыгармага «керектүүлөрүн» таап, проблемага кайсы тараптан мамиле кылууга карай жеке концепция түзө алганына; анын табылгасы буга чейин колдонуп келген ык-уусулардан эмнеси менен айырмаланып, кыргыз элине керек улуттук белгилерди көркөм образ аркылуу тарыхтан кантип бөлүп чыккандыгы экендигин аныктоодо турат.

XX кылымдын экинчи жарымынан тарта кыргыз адабиятчылары ушул белгилерге көңүл буруп, кыргыз элинин төл адабиятында пайда болгон профессионал адабияттагы жанр романды улуу жомокко (эпос маанисинде) жакындаштырууга аракеттенген. Романдын окуяны чагылдыруу мейкиндигинин кенендиги, чыгармага сюжеттик ойду, идеялык мазмунду берүү табиятынын универсалдуулугу башка жанрлардан кандай айырмаланса, ошол эле мезгилде алар

анда көркөм интерпретациялоонун сюжеттик-композициялык табиятына мүнөздүү жалпылыктар бар экенин табууга жетишкен. Улуттук көркөм ойлоо аталган жанрды өздөштүрүүдө көчмөн маданият багындырган нукка өтүп, бирок турмуштук чындыкты интерпретациялоо чеберчилиги ошол жылдары күчүндө турган саясатка ыңгайлашкан ык-усулда кызмат кылуу менен чектелген. Тарыхый чындыкты көркөм чагылдыруу жагынан кыргыз адабияты мындай мамиледен ХХ кылымдын экинчи жарымынан тарта арыла баштаган. Көпчүлүк аны ар түрдүү өңүттөн караганы менен мында улуттук көркөм ойлоо өзүнүн баштапкы абалына кайтып келип, тарыхый чындыкты окурманга жеткирүүнүн улуттук адабиятка тиешелүү белгилерин автордун жеке чеберчилигине ылайык колдонууга киришкенин көрөбүз. Тарыхый роман жанрын талдоого алгандар аны Т.Касымбековдун «Сынган кылычына» байланыштырып түшүндүрүүгө аракеттенишкени менен ал бардык чыгармаларда орун алып, тарыхты жай турмуш айкалыштыруу бир нече багытта өнүккөн. Узак мезгилди камтыган мындай изденүүлөр бардык учурда ийгилик жаратпаса да зор көлөмдөгү эпикалык туундулардын улуттук маданиятта кантип алга жылып баратканын ачыктап турат. Адабий коомчулукта тарыхый чындыкты чагылдыруу боюнча изденүүлөр кыргыз романдарында ар тараптуу жүргөн. Маселен, Н.Байтемировдун «Акыркы ок», К.Баялиновдун «Боордоштор» Ш.Бейшеналиевдин «Болот калем», К.Каимовдун «Атай» С.Өмүрбаевдин «Көк жайык» сыяктуу даректүү маалыматтарга бай, тарыхта ысымы белгилүү болгон каармандарды жыш топтогон далай чыгармалар жарыяланат. Алар роман жанрынын «тарыхый» деген аталышка ээ түрүнө коюлган талаптарга кынтыксыз туура келгени менен окурмандын жан дүйнөсүнө таасир бере албаган учурлары бар. Маселенин экинчи жагы, окурманды ынандыруучу касиет бул белгилерде эмес, кепке тартылып жаткан чындык адабий-эстетикалык жактан өзүнө таандык жүктү кандай шартта аткарды, же болбосо автор жеке көз карашына таянып көркөм адабият гана чечүүгө тийиш проблеманы элге жеткире алганында турат. Мисалы Т.Сыдыкбековдун «Көк асаба» романын адабиятчылар «тарыхый роман» деп (Г.Мурзахмедова, Ү.Култаева) ачык айта албаганы менен жалпы элдин пикирине

негизделип «Кыргыз адабияты» энциклопедиялык окуу куралы [69, 117] ушул жанрга кошот. Мунун өзү тигил же бул көркөм чыгарманын «тарыхый» деген түшүнүккө туура келүүсү үчүн автор өзү койгон (тарыхый деген) аталыш менен ага карата айтылган адабиятчылардын ойлору жетишсиз болоорун аныктады. Көрсө, көркөм чыгарма аталган статусту алуу үчүн ар бир окурман тарых катары баалай турган, анда катышкан ар бир окуя тарыхый чындык экени колдо бар кадыресе документтер менен эмес, автор түзгөн көркөм чындыкка көз каранды тура. Мында Т.Сыдыкбеков өзүнүн чеберчилиги менен өткөн кылымда болуп өткөн доордун жандуу элесин көркөм каражаттар аркылуу көрсөтүп берди. Батыш жана орус адабият теориясы боюнча бул чыгармада аталган жанр талап кылган белгилердин бир катары жок, бирок кыргыз эли улут басып өткөн турмуштун элестүү жерлери жандуу окуялардын алкагында чечилгендиктен аны ушу жанрдан алыстатпай жатышат. Ырас, анда адабиятчылар күткөн тарыхый каармандар жокко эсе, конкреттүү тарыхый окуялар кездешпесе да, чыгарманын идеялык мазмуну кыргыз журту буга чейин билген маалыматтарга негизделгендиктен «Көк асабаны» «тарыхый роман» деп коркпой эле айтууга жетишти. Эгер бул түшүнүктү ХХ кылымдын 30 – 80-жылдарындагы илимий-теориялык көз карашка салыштырсак, адабий чыгармага баа берүү кыйла жаңыланганын көрүүгө болот. Бул факты тарыхый чындыкты көркөм интерпретациялоонун кыргыз адабиятында калыптануусунун өзүнө таандык жолу бар экенин көрсөттү. Башка жанрдай эле тарыхый романдын да улутка белгилери болоорун кыргыз адабиятчылары аталган жанрды чейрек кылымдан ашуун мезгилде түрдүү багытта изилдешип, аныктап чыгышканы байкалат. Анда улуттук тарыхый романдын орус же Батыш адабиятындагы үлгүлөрүнөн бир кыйла башкачараак көрүнүштөр бар экенин далилдешкен болсо, анын баары кыргыз элинде мурда болгон көркөм андоо мамилесинен чыгып, турмуштук жана тарыхый чындыкты көркөм чагылдырууда жазма адабияттын жанрдык үлгүлөрүн ага ыңгайлаштырышкан. Тактап айтканда, доор өзгөрүп, отурукташкан турмушка ээ болуп, улуттук адабиятка көркөм кабылдоонун жаңы белгилери кире баштаганы менен кыргыз адабияты өзүндө

иштелип чыккан көркөм интерпретацияны роман жанрында да ыктуу колдоно алышкан. Муну айрым тарыхый чыгармаларда майда деталдар аркылуу зарыл болсо, улуттук адабиятта анын классикалык үлгүсүн Т.Сыдыкбековдун «Көк асаба» романы берет. Бул башта аныкталган тарыхый чындыкты чагылдыруунун эрежелерине бир катар толуктоолорду берип, анын калыптануу процессинде болуп жаткан өзгөрүүлөрдү ачыкка чыгарат. Ал төмөнкүдөй кырдаалдарда билинет: а) кыргыз адабиятында тарыхый чыгарма болушу үчүн тигил же бул чыгарманын тарыхта орун алган маалыматтардын жыш берүүсү (даректүү болушу) маанилүү эмес, тескерисинче идеялык мазмунга ээ болуучу окуялардын улуттун тарыхын чагылдырууга канчалык деңгээлде «кызмат кылып», көркөм чыгарма аныктоого зарыл болгон концептуалдуу ойду бере билген чеберчилигине карай баалана тургандыгы байкалат; б) катышкан каармандардын даректүүлүгү башкы критерий болбостон, анын ошол доорго тиешелүү турмуш чындыгын канчалык деңгээлде ынанымдуу бергенинде турат, б. а. бул тарыхый инсандардын кантип баяндалганына эмес, анын адабий-эстетикалык дөөлөт катары аткарган жумушуна көз каранды экендигин көрсөтөт; в) тарыхый чыгарма тарыхтын өзүнөн айырмаланып, жөнөкөй адамдын ошол доорго мүнөздүү «өздүк» турмушу аркылуу ал мезгилдеги тиричиликти «жандуу» аракетке келтирип, андан улутка тиешелүү типтүү көрүнүштү автордук көз караш менен интерпретациялай алганында турат.

«Көк асаба» баяндалып жаткан тарыхты чагылдырууда кадыресе күндөлүк тиричиликти андаштырган деңгээлде кала бербестен, окурман өзү элестетип, ошол учурда болгон окуяны түшүнө алгыдай абалга жеткирип бере алганы менен баалуу болуп саналат. Маселен, жазуучунун тарыхый чындыкты көркөм интерпретациялоо чеберчилигине кайрылып, анын аталган чындыкты бере билүү табиятын аныктоого аракеттенип, Ү.Култаева төмөнкүдөй пикирин билдирет: «Көк асабада» конкреттүү санжыранын өзү колдонулбай, болгону автор колдонгон ал жөнүндөгү жалпы сөз анын функционалдык кызматына көлөкө түшүргөн же ал кызмат таптакыр эле аткарылбай калган. Мындай көрүнүштү «Көк асаба» тарыхый роман эмес, тарыхый баяндоо деген пикирдин жаралышын шарттаган себептердин бири эсептөөгө негиз

бар» [62, 83]. Бул ой эмне максатта айтылганы адабиятчынын кийинки сүйлөмдөрүндө белгилүү болот, б. а. «Сынган кылычта» санжыранын жазуучу тарабынан сюжеттик экспозиция, тарыхый экскурстун ретроспективалык көркөм каражаты катары пайдаланышы аны көркөм-эстетикалык жаңы сапатка ээ кылганын, натыйжада санжыра тарыхый романдагы мезгил жана мейкиндиктин таасын панорамасын түзүүгө эң ыңгайлуу булак болуп бергенин «бөлүп» көрсөтөт. Бирок адабиятчы кыргыз жазуучуларынын тарыхый чындыкты көркөм интерпретациялоо чеберчилиги бир эле «булактан» чыкканын эске албайт. Тактап айтканда кыргыз эли өзүнүн уникалдуу маданияты болгон оозеки сөз өнөрүндө сактап келген тарыхый маалыматтарды (санжыралык түшүнүктөрүн) ар бир жазуучу өз чеберчилигине жараша пайдаланган. Алар колдонгон концептуалдуу мамиле тарыхый окуяларды сүрөттөө өзгөчөлүгүн түзүп турат. Ошондуктан аларды бир принцип менен кароо талапка туура келбейт, б. а. санжырада берилген маалыматтарды тарыхый чындык катары кабыл алуу, аны кыргыз тарыхын көркөм чагылдыруу ишине чыгармачылык менен колдонуу, бир мезгилде болгон турмуштун элесин түзүүдө аны көркөм каражат катары пайдалануу боюнча мына ушундай болуш керек деген эреже болбогонун эске алып, тигил же бул жазуучунун издөө зарыл экени көрүнөт.

Ырас, тарыхый чындыкты көркөм интерпретациялоодо Батыш адабияты индивидуализмге өзгөчө көңүл буруп, образ түзүүдө анын жеке адамдык сапаттарына артыкчылык берип, анда каармандын өздүк кемчилдиктери менен артыкчылыктарын айкалыштырууга айрыкча маани беришкен. Мындай көз караш кыргыз адабиятында маанилүү орунду ээлейт. Бирок мындан айырмаланган, тарыхый жана турмуш чындыгын чагылдыруудагы кыргыз эли түзгөн образдуулук кыргыз адабият таануу илиминде далай жылдар кетирилген кемчилдик катары бааланып келгени менен улуттук адабий дөөлөттөрдү кадырлаган калктын пикирин өзгөртө алган жок. Тактап айтканда, бир мезгилде (совет доорунда) адабиятчылар мыкты деп мактаган тарыхый чыгармаларга (мисалы, «Боордоштор», «Тарых эстелиги», ж. б.) окурман журт суктанып, бул доорго өткөрүп албады. Фольклордук

ойлоону ыктуу колдонгон Т.Сыдыкбеков «Көк асаба» романы аркылуу мына ушундай көз караштын туура эместигин даана көрсөттү. Ал кыргыз элинин тарыхын чагылдырууда орто кылымдардын башындагы (6–8-к.) Эне-Сай боюндагы кыргыз доорунун көркөм элесин түзүп, анда тарыхта сакталып калган даректүү маалыматтар менен бирге эл арасында айтылып жүргөн санжыра кепти өзөк кылган. Бул роман көчмөн маданияттын өзүнө таандык жашоо өзгөчөлүгү бар экенин, анын улуттук тарыхты сактап келүүдө уникалдуу табияты жашай тургандыгын эсепке алууну көздөйт. Көчмөн турмуш жашоонун бир формасы катары кандай белгилүү болсо, ал жашоого негизделген маданий баалуулуктар бар экенин Т.Сыдыкбековдун «Көк асаба» романы ачык көрсөтөт. Чыгарманын тарыхый чындыкты көркөм интерпретациялоодогу табылгасы – далай мезгилди ичине алган адабий чыгармачылыкка «керек» тарыхый инсанды ал жашаган кадимки коомдук түзүлүштүн өзү аркылуу сүрөттөй алгандыгы. Анын буга чейинки тарыхый романдардан айырмасы да ушул - кыргыз эли улут катары басып өткөн тарыхый турмушту, анда чагылып келе жаткан түрдүү окуяларды эл өзү аздектеп келген оозеки кепте чагылдыруу традициясын бузбай - ошол деңгээлинде сактап жана баяндап бере алгандыгы. Адабиятчы Ү.Култаева бул чыгарманы «тарыхый роман» деп атоодон уялып, эскиче «тарыхый баяндоо» же Чыгыш адабий баалуулуктарына жакындаштырып, «тарыхый дастан» дегени тарыхый чындыкты көркөм чагылдыруунун сапаты боюнча Т.Касымбековдун «Сынган кылычынан», же К.Осмоналиевдин «Көчмөндөр кагылышынан» кем турбайт. Анткени тарыхый чындыкты көркөм интерпретациялоо боюнча кыргыз элине таандык мындай көрүнүштөр бир мезгилде (совет доорунда) адабий баалуулуктарды аныктоодо одоно көрүнсө, азыр аны менен эсептешүү зарылдыгы ачык байкалууда. Экинчи жагы, көчмөн турмуштун жашоо образын кийинки муунга жеткирүү кызыкчылыгы анын отурукташкан жашоо образынан айырмачылыгын, бул эки цивилизацияга мүнөздүү өзгөчөлүктү баалап түшүнүү керектигин да ачыктайт. Кыргыз элинин орто кылымдардагы тарыхы боюнча маалыматтардын өтө аздыгы, замандын алмашуусуна маанилүү роль ойногон тарыхый инсандардын жеткиликтүү сакталып

калбагандыгы, бирок улуттук тарыхты азыркы муунга жеткирүү кызыкчылыгын дайыма болуп турушуна байланыштуу мындай мамиле алдыңкы сапка чыгат. Ал көчмөн турмушка таандык касиети менен ооздон-оозго өтүп жашаган сажыра сөздөрдөгү маалыматтарды пайдаланууга жол ачып берүү менен бирге мурда айтылган көз караштарды сокур ээрчий бербей, көркөм андаштырууда изденүүгө шарт түзүп отурат. Ошондуктан Т. Сыдыкбековдун бул чыгарманы жаратууда кыргыз элине гана таандык көркөм интерпретациялоону, б. а. элдин оозеки чыгармаларда жана улама кеп – санжыраларга кайрылышы өзгөчө сөзгө ала турган маселелерден болуп берүүдө.

Т.Сыдыкбековдун “Көк асаба” үч бөлүмдөн турат да, анын биринчи бөлүмүндө көчмөн цивилизациянын дүйнө тааным өзгөчөлүгү берилет. Ал Эр-Киши менен Жаш Тегиндин саякаты аркылуу көрүнүп, биринчи маанисинде көчүп конуп кыдырган кыргызга мүнөздүү жашоо образды берсе, экинчисинде элдүүлүн жоготпой келген кыргыздын мезгил менен мейкиндиктин катышында улут катары басып өткөн жолун элестүү чагылдыра алгандыгын түшүндүрөт. Бул жөнөкөй жүрүш эмес, Жаш Тегинге турмушту таанытуу максатын көздөгөнү менен анын терең мазмунунда эзелки замандан бери келе жаткан эл турмушу койнуна каткан рухий сактап келүүнүн жолун ачып көрсөтүү формасын тандайт. Ар бир жерге баруу, андагы жашоо-турмуш менен Жаш Тегинди тааныштыруу, саякаттаган жүрүш өзүн сактап калуу үчүн жүргүзгөн күрөштүн бүт бойдон элесин түзүү, тарыхка эпикалык көркөм баяндоо ыкмасын да мамиле кылган кыргызга мүнөздүү улуттук өзгөчөлүктү колдонуу тарыхтан бөлүп кароого мүмкүн эмес тарыхый чыгарманы жаратат. Ырас ага кайрылган окумуштуулар илимий булактар аркылуу далилденүүчү даректүү материалдарды табышпаганы менен романдын экинчи бөлүмүндө камтылган элдин турмуш-тиричилиги, каада-салты кыргыз басып өткөн тарыхтын ретроспективалары катары толук мисал болуп бере алат да, автордук кредонун өзөгүн түзгөн Адылтай ажонун образы кыргыз урууларын Көк асабанын алдында бириктирүү максатын адабий-эстетикалык туунду кылып ишке ашырат. Жазуучу өзү романда чагылдырууга бел байлаган идеяны жоокер замандагы кол

башчылар Элтерес менен Эр Кишинин согуштук аракети, андагы аскердик тактикасы аркылуу окурманга жеткирет. Ал романда үчүнчү бөлүм катары берилип, эл дайыма башынан кечирип турган согуштук эпизоддор менен коштолуп, аскерлердин кагылышы, жеңилбес күчкө айландырылган улуу жүрүштөрү көрсөтүлүп, ал кыргыз элинин ээлинин замандагы турмуш-тиричилиги, салт-санаасы менен жуурулуштурулуп сүрөттөлөт. Чыгармада тарыхый чындык кадимки даталар менен такталбаса да, ал бир мезгилде болуп өткөн турмуш чындыгы экенине ынандыруучу башка сапаттардан өз ордун табат. Мында чыгарманын тарыхый чындык болгонуна ишендире алган көрүнүштөр жашайт, алар тарыхый болбосо да, ошол тарыхтын өзү иштеп чыккан типтүү образдар болгон ысымдар менен түшүндүрүлөт. Тактап айтканда Т.Сыдыкбековдун жазуучу катары көркөм интерпретациялоо чеберчилиги кыргыз элинин улуттук аң сезиминде тарыхый чындык катары жашоосун кечирген маалыматтарды – түрдүү мезгилдер менен доорлордун шарданында айтылып жүргөн жениши менен жеңилүүсүн, бийликке, өзгөчө мамлекеттүүлүккө ээ болгондогу кубанычын жана кыйрагандагы трагедиясын ачып бере алганында турат. Сүрөткердин интерпретациясы таяна турган өзгөчө сапаттык белгилер бар, алар: 1) жазма эстеликтер аркылуу бүгүнкү күнгө келип жеткен тарыхый доордун реалдуу элестери адам аттары жана уруулардын аталыштары; 2) алыскы көчмөн турмуштун буга чейин тарыхый чындык катары элестерин түзө алган жашоо образынын көркөм чагылышы аскердик титулдар менен анда пайдаланылган курал-жарактардын аталыштары, элдин оозеки чыгармаларында айтылып, ошол эле мезгилде учугун үзбөй колдонулуп келе жаткан ырым-жырымдар; 3) тарых бүктөмүндө калып кеткен архаикалык сөздөр менен тарыхый атрибуттар, этнографиялык элементтер; 4) азыркы мезгил үчүн өтө маанилүү болуп турган автордук концепция романда сүрөттөлгөн доордогу тарыхый духтун ынанымдуу берилиши; ж. б.

Мына бул белгилер Т.Сыдыкбековдун «Көк асаба» чыгармасын «тарыхый роман» деп айтууга негиз түзүп гана бербестен, анын ордун далилдөөгө да мүмкүнчүлүк жаратат. Көрсө «тарыхый роман» жанры деле романдын башка

түрлөрүндөй эле эпикалык ой жүгүртүүнүн зор көлөмгө ээ болуучу табиятындагы эркин форма экен. Аны кыргыз адабиятчылары бир нече критерийлер менен чектеп, ал мына ушул өлчөмдөн чыкпаш керек деген аныктамаларды берип жатышса, Е.Г.Муценко «Формирование нового романного мышления в русской реалистической прозе» аттуу докторлук изилдөөсүндө [84, 35] жанрдын башкы касиети романдык деңгээлде ой жорумдун берилиши жана анын канчалык ишенимдүү чагылдыра алганы менен маселени туура чече тургандыгын белгилеген. Эгер жазма профессионал адабият үчүн автордун индивидуалдуу ой жүгүртүүсү башкы орунда турса, ошондой эле ал индивидуализм жазуучунун сүрөткерлик чеберчилигин аныктаса, анда романдык ойлоого Е.Г.Муценконун пикири туура экени ачык көрүнөт. Т.Сыдыкбековдун «Көк асабасы» эле эмес, кыргыз адабиятында тарыхый романдардын жетишкендиктерин байланыштырганда бул көз караштын маанилүү экени байкалат. Ошондой эле тарыхый тематикада жазылган кайсы чыгарманы албайлы, роман эмес, баарына мындай сапаттык белги мүнөздүү болгондо гана, ал ийгиликке жетишкен көркөм чыгарма катары адабий процессте өз ордун табат.

Маселен, Ү.Култаева орус окумуштуусунун жогорку пикирин К.Осмоналиевдин «Көчмөндөр кагылышы» романын талдоодо колдонот, б. а. санжыраны пайдалануу максаты романдын идеясы, ошондой эле проблемасы менен байланышпай, маалыматтык деңгээлде калганын [64, 83] белгилейт. Бирок адабиятчынын мындай пикири адабий процессте орун алган совет доорундагы тарыхый чындыкты көркөм интерпретациялоо иштеринин толук камсыздай албаганын эскертели. Биринчиден, ошол доордо сырттан келген жанрларды өздөштүрүү ушунчалык көп түрдүү багытта жүргөндүктөн, ар бир жазуучунун аракетин бир нормага же бир илимий-теориялык түшүнүккө сыйдырып кароо эмес эле. Экинчиден, өткөн замандардан бери оозеки жашап келген тарыхый маалыматтарды (санжыраны) колдонууда ар бир автор ага ар түрдүү шартта, ар кандай кызыкчылык менен кайрылгандыктан, ага бир жактуу мамиле кылуу автордук чеберчиликке жөн гана доомат келтирүү болот. Үчүнчүдөн, тарыхты

чыгармада маалымат катары пайдалануу сөзсүз эле ошол болгон окуяны ээрчип, андан чыкпаш керек деген түшүнүккө жатпайт. Тарыхый роман биринчи кезекте көркөм чыгарма болгондон кийин ал даректүү маалымат каражаттарын автор окуяны шөкөттөө, өзгөчө окурман ишене турган көркөм чындыкка жеткирүү касиетинде колдоно алат. Антпесе бул проблемага кайрылган кыргыз адабиятчыларынын көпчүлүгү жазуучунун көркөм сөз чебери экенин унутта калтырып, тарыхчынын милдетин талап кылганында турат. Мисал келтирсек, К.Осмоналиевдин “Көчмөндөр кагылышы” романын талдоого алып жатып Ү.Култаева төмөнкүдөй жыйынтык оюн билдирет: «Көчмөндөр кагылышында» саяк уруусунун генетикасына жазуучу тарабынан илимий мамиле жасалбай, ал оозеки чыгармачылык деңгээлинде калгандыгында. Анткени тарыхый романисттер кайсы бир деңгээлде изилдөөчүлөр да болууга тийиш» [62, 84]. Бул көз карашты айныгыс чындык катары алууга болбойт. Себеби, дал ушул совет доорунда эле тарыхый маалыматтар менен жыш куралданган, бирок автордун көркөм чындыгы менен көркөм жалпылоосу жетишсиз бир эмес, бир нече тарыхый романдар кездешет. Ал эми Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романындагы ири жетишкендик айтылган маалыматтардын баары тарыхка төп келе бергендигинде эместигин Г.Мурзахмедова өз изилдөөсүндө төмөнкүдөй түшүндүрөт: «Исторический роман требует у писателя исследовательского начала и разнообразия, гибкости форм художественного воплощения исторического прошлого. Механическое вкрапление фольклорного или исторического факта в текст только уменьшает художественные достоинства произведения. Новаторский подход к решению данной проблемы мы находим в творчестве Толегена Касымбекова. Так, прежде чем стать частью литературного произведения, факт вошел в систему его художественных образов, подвергся авторскому осмыслению с позиций передового идеала той же исторической эпохи, трансформировался в сознании писателя» [81, 13].

Бул пикирдин өзгөчө колдоого ала турган жагы бар, ал аталган тарыхый романдын ири жетишкендиги романдын мазмунунда берилген тарыхый

маалыматтардын тактыгында эмес, анын автордук фантазия менен айкашып, окурмандар тарабынан көркөм чындык катары кабыл алынган адабий-эстетикалык бийиктигинде турат. Аны түрдүү көз карашты билдиришкени менен бир жыйнакка топтолгон «Рухту көтөргөн улуу» [94, 448] аттуу китептеги ойлор ырастай алат. Ырас аталган жыйнакка түрдүү пикирлер камтылганы менен алардын баары бир гана проблеманы ачып берүүгө багытталган. Ал кыргыз адабиятында тарыхый чындыкты көркөм кабылдоо, аны аңдаштыруу, анан бир мезгилде болгон тарыхый окуяны бүгүнкү окурманга жеткирүү болуп саналат. Эгер маселеге ушул өңүттөн мамиле кылсак, анда тарыхый чындыкты көркөм интерпретациялоону автордун жеке кызыкчылыгы менен чектөө туура болбой тургандыгын көрөбүз. Анын адабий процессте аракетке келүүсү үчүн ага коомдук керектөө болушу маанилүү экендигин көпчүлүк адабиятчылар эске албай, аны ким кааласа эле жаза койсо болчудай мамиле кылышууда. Ага коомдук-социалдык керектөө болгондо, ошондой эле ошол зарылдыкты туура баамдай билген шартта гана тарыхый чындыкты көркөм интерпретациялоо адабий чыгармачылыкта өз ордун табуусу мүмкүн экендигин дал ушул Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романы ырастап берди. Бул боюнча К.Даутовдун пикири ынанымдуу, б. а. «Төлөгөн Касымбеков дал ошондой кырдаалга өз убагында туш келип, ошол шарттар алып чыккан жазуучу. Мисалы, ушул эле жазуучу, ушул эле талант турса да, «Сынган кылыч» кыргыз адабиятында 20 – 30 – 40 – 50 – жылдарда эч качан жаралмак эмес. Өзүнө чейин тарыхый документал негиз менен ошого багындырып ойдон кошуулар гармониялык айкалышка келип, чоң жалпылоолорго көтөрүлбөсө да, көптөгөн белгилүү окуялардын (өзгөчө он алтынчы жылдагы) түздөн-түз күбөлөрү тарабынан түрдүү жанрларда жарым очерк, жарым көркөм чыгарма, жарым эскерме, жарым баяндама мүнөздө жазылган ондогон чыгармалар жашап жаткан. Бул теманы өздөштүрүүнүн биринчи баскычы толук аяктап, далай күч, эмгек, далай убакыт жумшалчу, иштерди ошолор бүтүрүп коюшкан. Ага жаңыча бийиктиктен келип кароонун өзүнчө сомосу түзүлүп, кийин келчү калемгерге оң-терс сабак болчу тажрыйбалар турган. Буларга кошумча, учурдагы адабияттын жаңы эстетикалык ачылыштары жана тарыхый

романдардын дүйнөлүк масштабда бааланчу ири ийгиликтери менен далай жазуучулар кетирип келатышкан көптөгөн кемчилдиктер да, олуттуу ой жүгүртүүлөргө салып, тынымсыз изденүүлөр, астыртан атаандашууларга чакырбай койгон эместир. Баары мыйзамченемдүү, ичтен да, сырттан да даярдалып келген күчтөр бир мерчемге барып ачылып чыкмак. Ушинтип Т.Касымбековдун кыргыз элинин тарыхына кадаланып кайрылып отурушу да, алыстан имерилип келип, алыскы нокотту болжогон идеялык концепциясы чулу, кубаттуу эстетикалык көркөм аземдер менен шөкөттөлгөн «Сынган кылычтай» чоң романдын жазылып калышы да, эч кандай күтүүсүздөн чыга калган кокустук эмес экен» [37, 280-281]. Адабиятчы бул жерде ушул эле маселенин экинчи жагын эске албай жатканы байкалат. Ал – жазуучу көркөм чагылдырган тарыхый чындыкты кадимки окурман чөйрөнүн кабыл алышы. Бир караганда анча маанилүү эместей көрүнгөнү менен адабий чыгарманын адабий-эстетикалык ордун аныктоодо, көркөм дөөлөт катары баа берүүдө бул негизги факторлордун бири экенин да мына ушул Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романы айдан ачык көрсөттү. Тактап айтканда, роман жарык көрөөр менен эле ошол мезгилдин активдүү адабиятчылары менен саясатчылар терс пикирин билдирип, сыңдоого киришти [32, 127], ошондой эле аны коштоп чыккандар да жетиштүү болгону менен адабий коомчулук, өзгөчө окурман журт мындай мындай пикирди колдогон жок. Ошол мезгилдеги саясат, ага ыктаган адабиятчылар аталган романды тез арада эле күм-жам кылып коюуга аракеттенгени менен окурмандардын жетилип калган аң сезими, жан дүйнөсү өздөрү менен эсептешүү керектигин ачыкка чыгарды. Окурман журттун табити менен эсептешүү, алар кызыккан чыгарманы жаратуу, көркөм чыгарма жазууга киришкен ар кимдин жеке иши эмес экендигин мына ушул мезгил көзгө сайып көрсөттү. Ал чыныгы көркөм дөөлөт кандай болушу керектигине карай мамиле бир тараптуу, жазуучунун жеке кызыкчылыгынан жаралбай тургандыгын, ага окурмандык керектөөнүн да ошончолук мааниси болоорун да дал ушул Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романы талашка түшкөн учур толук ырастап берди.

Тарыхый чыгармада тарыхый чындыкты көркөм интерпретациялоо жазуучулук зор чеберчиликти ичине алган, ошол эле мезгилде татаал кырдаалдан жол таба алуучу тарыхты сүрөткер катары көрө билген, ал эми окуяларды сүрөттөөдө ошол тарыхтан керектүүсүн бөлүп бере алган чоң таланттын шыбагасына туш келүүчү чыгармачыл өнөр экенин ачыкка чыгарды. Ырас, анын башында историзм принциби турганы менен өткөн доордогу турмуштун жандуу элесин кармай алган, ошол замандагы коомдук-саясий түзүлүштү социалдык кызыкчылыктар менен андаштырууга жетишкен, өзгөчө азыркы окурман үчүн маанилүү болгон көркөм-эстетикалык позицияны тапкан жеке автордук дүйнө кабылдоо керектигин көрсөттү. Өткөн тарыхый чындыкты роман жанрында көркөм интерпретациялоодо Т.Касымбеков «Сынган кылычта» өз алдынча мамиле кыла алган болсо, К.Осмоналиев «Көчмөндөр кагылышында», Т.Сыдыкбеков «Көк асабада» ошондой эле жеке дүйнө таанымдан өткөн тарыхты кароого жетишкен.

Тарыхый чындыкты көркөм интерпретациялоо боюнча совет доору бир катар катуу талаптарды (саясий мүнөздө) койгону менен даректүү окуяларды көркөм чагылдыруу боюнча зор эксперименттик иштерди жүргүзүүгө мүмкүнчүлүк түзө алган. Жазылган чыгарманын мазмунунда утурумдук идеологияны камтуу кызыкчылыгы кыргыз жазуучуларын түрдүү тарыхый даректерге кайрылууга, өзгөчө көөнө тарыхтан «таптык керектөөнү» айырмалап көрсөтүүгө, улут жыйнаган баалуулуктарды «коомдун талабында кароого» шарт түзүп берген. Ал адабият таануу илиминде тарыхый романдын түрдүү вариацияларынын (тарыхый-революциялык, тарыхый-биографиялык, ж. б.) жаралуусуна өбөлгө түзгөн. Булардын баары өз мезгилинде тарыхый чындыкты көркөм интерпретациялоо боюнча ага кызыккан жазуучуларга тажрыйба топтоого жол ачып бергени менен баалуу болуп саналат. Анткени ошол мезгилде тигил же бул талаптарды аткаруу максатында жарыяланган тарыхый романдар (бардык жанрдагы чыгармалар тууралуу ушул ойду айтса болот) авторго белгилүү тарыхый чындык боюнча өз көз карашын чагылдырууга мүмкүнчүлүк түзүп берүү менен бир мезгилде болгон окуяны адабий-эстетикалык жактан өз бийиктигинде аткаруу үчүн бир гана аны

андаштыруу жетиштүү болбой тургандыгын ачыкка чыгарды. Ал бир учурда болуп өткөн тарыхый болмушту жана ал мезгилде жашаган тарыхый инсанды катыштырып коюу менен көркөм-эстетикалык дөөлөткө жетүү мүмкүн эместигин жазуучуга түшүндүрдү. Тактап айтканда ХХ кылымда жаралган, тематикасы боюнча абдан актуалдуу болуп турган «Кандуу жылдар», «Тарых эстелиги», «Телегей», «Таабалды Пудовкин», «Боордоштор», «Интергельпо», «Көз ирмемдеги өмүр», «Болот калем», «Атай», ж. б. бир катар романдар проблеманы бир тараптуу чечти. Ырас, белгилүү бир учурларда бул романдар жөнүндө мактоо сөздөр айтылып, кыргыз адабиятында табылга катары бааланганы бар. Бирок мезгилдин өтүшү менен ал кептердин баары кур мактоо экендиги аныкталды. Жылуу пикирлердин бир катары эмне себептен ушундай абалда болгонун Кыргызстандын чегинде Г.Мурзахмедова менен Ү.Култаева өздөрүнүн докторлук изилдөөлөрүндө көрсөтсө, аталган проблеманы жалпы Орто Азия чөлкөмүндөгү абалын Ю.Б.Толмачев «Тарыхый роман Орто Азия жана Казакстандын азыркы адабиятында» [119] докторлук ишинде ачып берет.

2.2. Эгемендүүлүктөн кийин тарыхый чындыкты интерпретациялоонун эволюциясы

XX кылымдын акыркы он жылдыгында кыргыз элинин басып өткөн тарыхый жолуна, ал мезгилдерде болгон түрдүү окуяларга, доорго мүнөздүү баа берүү принциптерине жаңыча мамиле этүү иш-аракеттери илимий коомчулукта пайда боло башташкан. Мындай көрүнүштү кыргыз адабиятчылары (К.Артыкбаев, О.Ибраимов) XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхын изилдеген эмгектеринде «кайра куруу» (М.С.Горбачев) мезгили менен байланыштырышат. Окумуштуулар жетекчиликке алган кырдаалдын белгилүү чындыгы бар, ал – бардык нерсени, болгон болмуштарды бир саясат менен кысып турууга мүмкүн эместиги. Тактап айтканда болуп өткөн тарыхый доорлорду таанып-билүүдө тарыхый принцип менен мамиле кылуу, андагы болуп өткөн реалдуу турмушту ошол доорго таандык коомдук-саясий, социалдык-экономикалык кызыкчылыктар менен айкалыштыра кароо түшүнүгү бул жылдары кыргыз интеллигенциясында жетилип калган. Алар түрдүү маселе боюнча тарыхка кайрылышканда, компартия аныктап берген принциптерден «чыгып», кээде кадимки улуттук кызыкчылыктар менен мамиле кылган учурлар бул он жылдыкта көп кездешет. Бирок мындай мамиле кыргыз коомчулугунда толук колго алынып кетпегендиктен, ошол эле чөйрөдө партия «аныктап берген» түшүнүктөрдөн чыкпаган, ал эми коомдук турмушта болуп жаткан түрдүү жаңыланууларга баштагыдай эле шектенүү менен караган «саясий жактан туруктуу» парткызматкерлер бардык жерде таасирдүү орундарды ээлеп турушкан. Эгер ошол мезгилдеги тарыхый кырдаалдын өзүнө токтоло турган болсок, анда мындай көрүнүш бир эле Кыргызстанда болбостон, СССРдин курамына кирген бардык республикаларда орун алгандыгын көрүүгө болот.

Саясий кысым канчалык күчтүү болгону менен өлкө ичинде мындай жаңылануулар акырындап жеңишке жетише баштады. Алардын **биринчиси** – кыргыз элинде эркин ойлоого мүмкүнчүлүк берген көп түрдүү көз караштын

болушу, б. а. Октябрь революциясынан бери карай иштелип чыккан бир тараптуу ойлоону толук женип чыккан кырдаалдын адабий процеске келиши менен түшүндүрүлөт. Чынында мындай абал сыдыргыга салгандай эле өзүнөн өзү келе калган жок, анын саясий бийликтин каардуу каршылыгына, идеологиянын кысымына улуттук адабий-эстетикалык дүйнө кабылдоонун туруштук берүүсү, окурмандардын бирдиктүү аракетине ээ болгон окурмандык эстетикалык табиттин өсүшү себеп болгон. **Экинчиси** - мына бул чейрек кылымдан ашык мезгилди ичине алган адабий түшүнүктөрдүн жаңыча калыптануусу, ага чейин болуп келген айрым көз караштардын мазмундук жактан «эскириши», адабий-эстетикалык жактан калыптанган улуттук түшүнүктөрдүн кайрадан жандануусу эл ичинде унутулбай сакталып келген тарыхый даректерге өз тарабынан мамиле кылууга шарт түздү. Мунун өзү адабий чыгармачылыкта улуттун өзү калыптандырган эстетикалык дөөлөттөргө эталон катары байыр алууга, өзгөчө эгемендүүлүккө байланышкан доор менен жаңыланууда уңгу болуп келген санжырага, уламыш кептерге, даректүү баяндарга, алар менен түздөн-түз байланышта турган башка элдердин архивинде сакталып калган жылнама – жазма булактарга токтолуу аркылуу ошол мезгилдерде жашаган тарыхый инсандардын жандуу образын түзүүгө мүмкүнчүлүк берди. Тарыхый чыгарма жаратууда кыргыз сүрөткерлери өздөрүндө калыптанган бай тажрыйба менен катар башка элдердин салттарын да пайдаланууга киришти. **Үчүнчүсү** – «тарыхый чыгарма» жаратуу үчүн кыргыз жазуучуларында адабий коомчулукта калыптанып калган салттарды колдонуу аракети бирдей болгону менен конкреттүү факты-материалдарды көркөм чыгарманын мазмунуна жайгаштырууда алардын көз караштары, чындыкты көркөм кабылдоо карата болгон ойлору бири-биринен айырмаланып чыга келди. Бирок эгемендүүлүктөн кийин кыргыз жазуучуларында болуп өткөн тарыхый чындыкты көркөм чагылдырууда изденүүгө умтулганы менен алардын факты-материалдарды колдонуу аракети мурда практикаланып келген адабий чыгармачылыкты тикелей улантуу менен чектелген. Мунун өзү жазуучулардын кийинки аракеттери тарыхый чындыкты

кабылдоонун мурда калыптанып калган адабий-эстетикалык дүйнө кабылдоодон алыстап кете албагандыгын көрсөтөт.

Алардын **биринчилери** - тарыхый чындыкты көркөм кабылдоону адабий-эстетикалык жактан жаңылоого аракет кылгандар – роман жанры аркылуу кыргыз эли санжырада калыптандырган тарыхый даректүү баянды кайрадан «жаңылоого» киришти. Анда өткөн доорду автордук жеке дүйнө кабылдоодон өткөрүү, ал мезгилдин бүгүнкүгө керек окуяларын «таап чыгуу» кыргыз жазуучуларына оңойго турган жок. Ал доорлорго көркөм элес берүү сүрөткердин чеберчилигин аныктады. Мындай тарыхый романдарга К.Качибековдун «Бүргө баатыр» [57], Т. Касымовдун «Боронбай жана Төрөтай» [55], «Тагай бий» [56], К.Иманалиевдин «Тагай бий» [47], «Шабдан баатыр» [48], А.Рыскулдун «Атакенин Акболот» [95], А.Стамовдун “Хан Тейиш” [102], Ж.Токтоналиевдун “Ормон хан” [117], Э.Турсуновдун “Балбай” [122], “Боронбай” [123], ж. б. кошууга болот. Булардын баарына мүнөздүү көрүнүш - тарыхый чындыкты көркөм кабылдоонун калыптанган салттарынан бошоно албагандыгы, б. а. аталган романдар оозеки айтылып жүргөн санжырадагы сюжеттен айырмалануучу тарыхый романга мүнөздүү белгилерди кыргыз адабиятына алып келгендиги байкалбайт. Эгер кыргыз адабияты буга чейин тарыхый чындыкты көркөм интерпретациялоо маселесинде бир катар тажрыйба топтогонун эске алсак, бул мезгилде жазыла турган тарыхый романдарга карата коюлган талап жогору экендиги талашсыз. Экинчи жагы, кыргыз эли тээ байыркы мезгилден бери жашап келе жаткан улут катары кабыл алынган менен анын ушул мезгилге чейин келип жеткен тарыхында «актай» калган учурлар арбын эле. Жогоруда аталган чыгармалар тарыхый мазмуну толук «ачылбаган» ошол доорлорду чагылдырууга арналгандыктан, алардын доорго мүнөздүү жалпылыктарды аныктоо максаты бир катар татаал маселелер менен байланыштуу болуп саналат. Ырас чыгармалардын арасында көркөм сөз каражаттарын колдонуу, сюжет түзүү багытында такшалган калемгерлердин бар экенин анык. Чыгармачылыгы такталып калгандар чеберчилиги боюнча айырмаланганы менен проблеманы коюу, аны азыркы учурдун талабында аткаруу багытында өзгөчөлүккө

ээ болгону жокко эсе. Маселе тарыхый доор, анда орун алган даректүү окуяларга, эл арасында сакталып калган тарыхый инсандарга карата жазуучулардын дүйнө кабылдоосун чагылдырууда эмес, анын көркөм элесин түзүү чеберчилигинде турат, б. а. жазуучунун интерпретациясы калемин төшөлгөнүнө, жазууда сүйлөм куруу маданиятына көз каранды болбостон, ошол замандын жандуу элесин окурманга жеткирүүдө кандай чеберчиликти көрсөтө алганына басым жасайт. Бул жагынан алганда тарыхый чындыкты көркөм кабылдоого жаңыдан киришип, аны роман жанрында берүүгө аракеттенген Т.Касымов, К.Качибеков, Ж.Токтоналиевден кыргыз окурман журтуна белгилүү болуп калган Э.Турсунов, А.Стамов, А.Рыскулдун интерпретациялоо чеберчиликтери айырмаланбайт. Мунун өзү тарыхый чындыкты кабылдап түшүнүүдө сүрөткердин мамилеси, тарыхты окурманга баяндап жеткирүү түшүнүктөрү азыркы кыргыз адабиятында бирдей деңгээлде экенин көрсөтөт. Тарыхый чындыкты көлөмдүү чыгармада көркөм интерпретациялоо кызыкчылыгы арбып, тарыхый романдын жанрдык чегинде кыргыздын көнөө тарыхын берүү аракети эгемендүүлүктөн кийин бир кыйла сандык өсүш жаратканын эске албай коюуга болбойт.

Кыргыз эли басып тарыхый татаал жолунда бир нече улуттар менен алака-катыш түзүп, доордун өзгөрүүсүнө өз салымын кошуп, кээ бир учурларда ага активдүү катышып алдыңкы сапка чыккан болсо, айрым жагдайда андай жаңыланууларга таасирленүү менен тиричилигине жаңы мазмун киргизгенин билебиз. Мындай тарыхый чындыкты аныктоодо адабияттын ролу зор экендиги анык. Бул эгемендүүлүктүн алгачкы күндөрүнөн тарта кыргыздын өткөн кылымдардагы орун белгилеп өтүүгө бел байлаган **экинчи** багытты пайда кылган болсо, жер үстүндө бир нече кылымды кучагына алып, коомдук жана социалдык турмушка тикелей таасирин тийгизген андай абалдан ошол чөлкөмдө жашаган кыргыздардын четте калышы мүмкүн эместигин табуу аракети күчөттү. Ошол себептен жалпы адамзаттык адабий-эстетикалык табылгалардын катарынан орун алып калган тарыхый инсандар жана алардын доору боюнча кыргыз жазуучуларынын чыгарма жазуусу мыйзамченемдүү көрүнүш эле. Буга

А.Оморовдун «Чыңгызхан» [87], «Темирлан» [86], К.Сактановдун «Искендер Зулкайнарн» (Александр Македонский) [98], К.Сыдыгалиевдин «Мухаммед пайгамбардын өмүр жолу» [106], ж. б. романдарды кошууга болот.

Маселе ушул сыяктуу чыгармалардын жаралуусунда эмес, анын кыргыз адабиятында эгемендүүлүктөн кийин пайда болушунда турат. Анткени аталган чыгармалардын идеялык мазмунун түзгөн тарыхый инсандар жана окуялар азыркы кыргыз эли үчүн канчалык маанилүү экени кызык жагдайды түзөт. Мурда бир эмес, бир нече жолу романдык сюжетте иштелип чыгып, дүйнө элдерине белгилүү болгон тарыхый окуяга кыргыз жазуучулары кандай кызыкчылык менен кайрылганы кызыгууну пайда кылбай койбойт. Бул багытта жарык көргөн чыгармалар даяр сюжетти «иштеп чыгуу» аркылуу окурманга тартууланып жаткан соң анын алдына койгон максаты өзүнчө экени талашсыз. Ал кыргыз элинин ошол тарыхта айтылбай калган ордун аныктоо, б. а. башта жарык көргөн романдар айтып бере албай калган ошол доордогу кыргыз турмушун көркөм интерпретациялоо жолу менен азыркы окурмандарга жеткирүү кызыкчылыгына шайкеш келет. Кыргыз жерине эгемендүүлүктүн келиши, аны менен бирге тарыхый чындыкты кабылдоо түшүнүгүнүн жаңыланышы бир мезгилде болгон көп улутка таандык тарыхый окуялардан кыргыз улутунун «ордун аныктоо зарылдыгын» коомчулуктун алдына койду. Азыр жалпыга белгилүү тарыхый окуялардан өз ордун издөө, ал тургай таанымал тарыхый инсанды өз улутуна «ыйгарып алуунун» социалдык чөйрөдө күч алып баратышы жогорку маселенин туура чечилишин талап кылат. Ырас, мындай шартта туура көтөрүлгөн проблемага логикалык жактан ынанымдуу жооп берүү иши адабий чыгармалыкка таандык экендиги талашсыз. Көчмөн турмуш, анын дээрлик тарыхый болмуштарды өзүндөй сактап калуу кудуретинин жетишсиздиги, бүгүн башкалардай эле отурукташып, жазма булактарга ишенип жашай баштаган кыргыз коомчулугуна өткөн тарыхтын «актай жаткан барактарына» өз изин калтыруучу, ың-жыңсыз жаткан кылымдардан кыргыздын изин таап көрсөтүүчү даректерди кадимки көркөм чыгармалардан талап кылуу кызыкчылыгы кандай да болбосун тарыхый романдарга окурмандык кумарланууну күчөтпөй койбойт.

Мындай кумарлануу кыргыз элинин эгемен мамлекет болуусу менен күч алган ички кызыкчылык да экенин эске алууга тийишпиз. Ар бир жаралган чыгарма адабий процессте өз ордун таап, чыныгы адабий-эстетикалык көркөм туунду болуш үчүн ал мына ушул кызыкчылыкты толук аткаруу миссиясы зарылдыгы турган. Кыргыз тарыхый романдарына койгон окурмандын талабы ушул болсо, аны аткаруучу көркөм интерпретациянын ийгилиги да ага байланыштуу түшүндүрүлөт.

Жазма маданияттын калыптануусу менен кыргыз адабияты дүйнөлүк адабий баалуулуктарды түзүү теориясын өздөштүрдү. Анын негизинде аталган адабият Совет доорунда бир катар ийгиликтерге ээ болгону белгилүү. Тарыхый доордун элесин түзүү үчүн роман жанрына кайрылган жазуучу мурда калыптанган традицияны андан ары улантууга тийиш экендиги анык. Демек, мурда идеялык мазмуну иштелип чыккан тарыхый доорго кайрылган кыргыз жазуучусу жан дүйнөсүндө багып жүргөн жеке ойлорун тышка чыгаруу үчүн ошол мазмундагы адабий чыгармалар аткарган миссияга туура баасын берип, анда колдонулган тарыхый окуяларды азыркы коомдук кызыкчылыктан кароосу зарыл. Тарыхый чыгарма жаратууда мындай кызыкчылык көркөм интерпретацияны жетектеп турат. Ал роман жанрынын кеңири масштабында, ал аркылуу баарын берүүгө боло турган мүмкүнчүлүгүндө калемгердин жогору турган дымагына каршы келип, көркөм чыгармага керектүү тарыхый окуяларды тандоого шарт түзөт.

Кыргыз элинин тарыхын таанып-билүүдө Александр Македонский, Чыңгыз хан, Темирлан, Мухаммед, ж. б. жашаган доордун мааниси бар экени талашсыз чындык, бирок ошол өткөн тарыхтан эгемен Кыргызстан үчүн ала турган баалуулукту аныктоо кыйынчылык жаратат. Бул жогоруда аты аталган чыгармаларга эле эмес, кылымдан кылымга аты калган инсандардын ысымына таянып, аларды түрдүү багытта колдоно баштаган калемгердин өткөн тарыхтан өз шыбагасына ээлик кыла албаган кыргыздын «актай калган» барактарын жазып, ошол замандын көркөм элесин түзүүгө умтулган бардык чыгармаларга мүнөздүү болуп саналат. Мындай көрүнүштүн оң жагы - бир мезгилде болуп өткөн тарыхты толуктоо максатын көздөгөндүк болсо, терс жагы - аны азыркы коомдук-саясий талаптарга ылайык

чече албагандыгында турат. Маселен А.Оморов өзүнүн «Чыңгызхан», «Темирлан» жана «Осмон империясы жана бүгүнкү Түркия» аттуу чыгармаларын «тарыхый роман» деп атаганы менен аталган чыгармалардын бири дагы ички түзүлүшү боюнча аталган жанрдын талабын аткарбайт. Автор түрдүү илимий изилдөөлөр менен таанышып, кеп боло турган темага байланыштуу көптөгөн материалдарды жыйнаганы бул үч китептен ачык эле көрүнүп турат. Бирок ал маалыматтар адабий чыгармада аткаруучу белгилер катары пайдаланылбайт. Ага автордун жеке дүйнө кабылдоосу, же тарыхый фактыны көркөм чыгармага айландыруучу аракет – көркөм чындыкты жазуучу катары колдоно билүү чеберчилигинин жетишсиздиги байкалат, б. а. кыргыз коомчулугу талап кылган ошол доордогу кыргыз жашоосунун көркөм элесин түзгөнү көрүлбөйт. Ошондой эле кемчилдикти К.Сактановдун «Искендер Зулкайнарн» (Александр Македонский) [98], К.Сыдыгалиевдин «Мухаммед пайгамбардын өмүр жолу» [106] чыгармалардан көрүүгө болот. Тактап айтканда кыргыз жергесинде жаралган адабий чыгарма өзүнүн «тарыхый» экенин автордук көркөм интерпретациялоо чеберчилигине таянып, бир мезгилде доорго жаңылык киргизген инсандардын учурунда кыргыз эли ага кантип катышып, тике же кыйыр түрүндө кандай байланыш түзгөнүн ачып көрсөтүү милдетин калемгерге милдеттендирип жатканын учкай эскертели. Ал эми мындай вазыйпаны көтөрүүгө аракеттенген жогорку китептер адабий чыгарма болууга муктаж шартты бөлүп көрсөтө албагандыктан, калемгер бул маалыматтарды эмне максат менен кайрадан китеп кылып түзүп чыкканы түшүнүксүз байдон калат. Кантип деген суроо коюлушу мүмкүн, анын себебин түшүндүрүү оңой. Ага адабий чыгарма болуш үчүн мазмуну да, формасы да белгилүү бир адабий жанрга таандык талаптарга жооп бериши керектигин эскертүү жетиштүү болот. Экинчи жагы «тарыхый мазмунга» ээ болмуштар адабий чыгарманын сюжетине айланбаган соң, ошол доордогу кыргыздын жандуу турмушун берген окуялар аталган китептин биринде да ачык көрүнбөйт. Ал эми аталган үч чыгармада тизмектелген окуялар буга чейин эле кыргыз окурмандарына белгилүү болгонун эске алсак, жазууга зарыл жагдай эмне экенин, кайрадан баяндап

берүүнүн маселеси эмне менен, кандай проблемага байланыштуу болуп жатканы аныкталбайт.

Мына ушул жерден адабий чыгарманын көркөмдүк наркын, жанрдык табиятын, тарыхый романдын «сюжетине» кызмат кылуучу көркөм интерпретациялоонун ордун сезе алабыз. Анда автордун жеке кызыкчылынан тышкары ар түрдүү тарыхый окуяларды бир идеяга бириктирүү үчүн улуттук тарыхтын кемчил жактарын элестетип түшүнүүгө кызмат кыла алган милдеттүүлүк да турат. Тарыхый чындыкты көркөмдөштүрүүдө, өз алдынча интерпретациялоодо авторго өзүнүн жеке баам-туюмун чыгармачылык менен колдонууга тоскоолдуктар болбосо да, анын чыгармадагы орду тигил же бул тарыхый инсандын, ал катышкан тарыхый окуянын жандуу элесин түзүүдө көрүнөт. Оңой сезилгени менен алардын өз ара катышын аныктап, бир жерде эскерилип, башка шартта окурман элестетүү аркылуу маңызын түшүнө алгыдай көркөм чындыкка жетүү зарылдыгы жашайт. Эгер автор тарыхый чындыкты адабий чыгармага колдонууда окурманды ынандыруучу көркөм чындыктан алыстаса, ошол эле идеялык мазмундун идеализацияланганы ачык байкалып, учурунда К.Асаналиев [22, 5], Б. Шамшиев [130, 3], Ү.Култаева [64, 45-48], ж. б. адабиятчыларды иренжиткен кырдаалды түзөт. Талап кылынган көркөм чындык буга чейин сакталып келген тарыхый фактынын адабий чыгармада толук орун алышы эмес, автордун адабий-теориялык билиминин, чыгарма жазууга карата болгон камылгасынын өзү болуп эсептелет. Анткени түрдүү шарттан пайда болгон «коомдук заказ» бир мезгилдеги тарыхый чындыкты ошол турушунан азыркы улуттук кызыкчылык күткөн натыйжага жеткирүүнү авторго жүктөйт. Бул көркөм чыгарманы өзү каалагандай жазууга мүмкүнчүлүгү бар калемгердин аракетин «чектеп», тарыхый булактарды кеп болуучу доордун жандуу элесин түзүүгө, аны көркөмдөө менен эстетикалык дөөлөт жаратууда белгилүү максат менен пайдаланууга жол ачат. Аны өз орду менен туура колдонуш үчүн авторго чоң чеберчилик керек.

А.Оморовдун жогоруда аталган үчилтик эмгегинде мына ушул багыт жетишсиз экени байкалат. Чыңгызхандын да, аксак Темирдин да, ошондой эле Осмон

империясынын тарыхта болгону талашсыз чындык, бирок бир мезгилде болгон окуяны бүгүн адабий чыгарма катары жазып чыгуу үчүн автордо белгилүү максат болушун ким болбосун талап кылат. Ал максат бир мезгилде болуп өткөн окуянын азыркы эгемен Кыргызстандын өткөн тарыхын таанып-билүүгө карата канчалык кызмат кылышына байланыштуу коюла тургандыгы талашсыз. Маселеге ушул өңүттөн караганда автор колдонгон көркөм интерпретациялоо үзүл-кезил сакталып калган тарыхый маалыматтарды «иштеп чыгуу» менен кыргыз элинин ошондогу турмушунун жандуу элесин окурманга жеткирүү болуп саналмак. Жазылып жаткан эмгек адабий чыгарма экенин эске алсак, кепке тартылган маалыматтарды публицистикалык ой толгоодон өткөрүп, ага тиешелүү комментарий бербестен, ойлоонун көркөм чеберчилиги аркылуу сюжет түзүү маселеси негизги критерий болмок. Мындай шартта адабий чыгарма автордун жеке өзүнө таандык андаштыруу касиетинде туруп, анын канчалык чеберчилик менен аткарылышын ошол сюжеттеги окуялардын чырмалышкан табиятында ачып бергени маселени чечмек. Адабий чыгарма өткөн тарыхта кыргыз эли кантип жашаганын, анда кандай тиричилик өткөрүп, ошол мезгилдеги бийлик башындагыларга, коомдук-саясий түзүлүшкө кандай таасир көрсөткөнүн азыркы окурман ишенгидей кылып баяндабаса, анда буга чейин болуп өткөн тарыхый фактыларды кайрадан тизмектештин зарылдыгы болбойт.

Роман жанрынын сюжет түзүү мүмкүнчүлүгү жогору экенин эске алсак, анда жазуучуга коюла турган талаптын татаалдай тургандыгы анык. Демек, чыгарманы элге берүүдөн мурда ар бир автор ушул маселенин тегерегинде ой жүгүртүп, адабий чыгармага айлана турган тарыхый чындыктын ордун, азыркы абалга таасир этүүчү мүмкүнчүлүгүн баалап, ал канчалык жандуу кыймыл-аракетке келүүсү жөнүндө ой-пикирин бекемдеп, кыргыздын өткөн турмушун билип түшүнүү үчүн кандай кызмат кылышына тиешелүү маселеге көңүл буруусуна карата чыгарманын идеялык-тематикалык касиети аныкталмак. Мындай шартта тарыхый чындыкты адабий чыгарманын мазмунуна жайгаштырууга караганда көркөм ой жорумдун интерпретациялоо чеберчилигине артыкчылык берилет. Эгер чыгарма жазып

жаткан адам тарыхты андаштырууда окурманды ишендирүүгө аракеттенип болгон окуяга жетеленип кетсе да, көздөгөн максатына жетпей калышы мүмкүн экенин мына ушул чыгармалар толук көрсөтөт.

Ал тээ байыркы заманга же орто кылымдагы тарыхый окуялардын негизинде көркөм чыгарма жаратууга аракеттенгендерге гана мүнөздүү болбостон, кечээ эле болуп өткөн турмушту көркөм баяндап, андан бүгүнкү күн үчүн маанилүү болгон тарыхый кырдаалдын жүзүн ачып берүү камылгасын көргөн көлөмдүү чыгармаларга да тиешелүү болуп саналат. Маселен адабий коомчулукка тарыхый роман катары белгилүү болгон Р.Абдиевдин «Алай закымдары» [1], Т.Актандын «Тыныбек. Актан, Табылды» [7], А.Алиевдин «Шамы жаркыраган Майлысуу» [9], Б.Алыкуловдун «Өмүрү өрнөк инсан» [10], Б.Боркеевдин «Рыспай» [34], Т.Касымовдун «Адам жана адам тагдырлары» [54], А.Мырзакеевдин «Раззаков» [85], Э.Отунчу уулунун «Молдо Асан» [92], К.Сактановдун «Өмүр отун кечкендер» [99], Ж.Токтоналиевдин «Абийир өлүмдөн бийик» [115], Э.Турганбаевдин «Чыгыш жана чоң бийлер баяны» [121], ж. б. ушул сыяктуу көлөмдүү чыгармалар мисал болуп берет. Чыгарманы жазган автордун өзү “тарыхый чыгарма” деп атаганы менен бул чыгармалардын жанрдык табияты кыргыз адабиятында калыптанган жанрдын аныктамасына толук жооп бербейт. Ырас, бул чыгармалар тарыхый чындыкты интерпретациялоо жагынан даректүү маалыматтардан алыстап кетпей, документтерди жыш колдонуу, кепке тартылып жаткан тарыхый инсандын айланасынан чыкпай калган учурлары арбын. Эгер маселе ушул критерийлер менен гана аныктала турган болсо, бул чыгармаларды жазган авторлорго эч кандай кине коюуга мүмкүн эмес. Бирок жанрдын табиятын аныктоочу сюжет түзүү, окуяны сүрөттөө, турмуш чындыгын чагылдыруу боюнча романдын өзүнө таандык спецификалык касиети бар экендигин, чыгарма сапаттык жагынан мына ушул касиетке ээ болгондо гана “роман” боло тургандыгын эсепке алсак, бул чыгармалардын айланасында бир катар суроолор жаралат. Ал суроолор автордун баяндап берүү манерасынан тартып, тарыхты сүрөттөөгө, андагы түрдүү окуяга автордун мамилесине, доордун элесин жаратуу чеберчилигине, каарман түзүү

ишмердигине, акыры келип бир нече бутактан турган сюжеттик линияны бир чыгарманын алкагында жуурулуштурган тарыхый чындыкты көркөм интерпретациялоо чеберчилигине карата коюлат. Анткени романдын өзүнө тиешелүү спецификалык өзгөчөлүгү бар экени белгилүү. Аны чыгарманын жанрдык чеги толук камтышы зарыл болсо, анда жогоруда аталган чыгармалар автор өзү «тарыхый роман» деп атаганы менен тарыхый чындыкты көркөм интерпретациялоо өз деңгээлине жетпегендиктен улам бул чыгармалардын бир топтору “жарым очерк”, “жарым мемуар”, “жарым эссе” (К.Даутов) сыяктанган келбетке ээ болгону байкалат. Тарыхый чыгарма үчүн чыгармада белгилүү инсандын образын түзүү, анын айланасында «тарыхый» даректерди баяндоо менен белгиленген жанрдын касиетин көргөзө албай турганына да жогоруда аты аталган чыгармалар толук мисал болуп бере алат.

Чыгарманын тарыхый роман болушу үчүн автор тарабынан жасалган көркөм интерпретация тарыхтын бир мезгилинде жашаган инсандын образын түзүүдө анын доор менен болгон өтмө катар байланышын чыгармага алып чыга албаса, ал атуул катары тарыхтын нугунда тарыхый бурулушка өз салымын кошуп, анын жаңылануусуна тикелей таасирин тийгизген сюжеттин болушун талап кыла турганы байкалат. Мында сюжеттик линияларды тыкыр бириктирүүгө жетише алган романдык ойлоо башкы орунга чыгат. Маселен, Т.Актандын «Тыныбек, Актан, Табылды» [7] аттуу чыгармасы кыргыз элине бири экинчисинен кем калбай белгилүү болгон үч адамдын (манасчылар) даректүү окуяларынан романдык мазмунду чыгарууга аракеттенсе да, автор түзгөн сюжет тарыхый роман ээлик кылуучу окуяларга өсүп жете албаганы өкүндүрөт. Анда автор тарабынан көркөмдөштүрүлгөн окуялар жетиштүү экени талашсыз, бирок алардын көбү тарыхый доордун элесин түзүүгө кудурети жетпеген. Ушундай эле көрүнүштү Б.Алыкуловдун «Өмүрү өрнөк инсан» [10], Б.Боркеевдин «Рыспай» [34] чыгармаларынан кездештирүүгө болот.

Ал эми А.Мырзакеевдин «Раззаков» [85], Э.Отунчу уулунун «Молдо Асан» [92] аттуу чыгармаларында тарыхый чындыкты аныктоочу критерийлер автордон бөлөк

өңүттөн мамиле кылууну талап эткен, б. а. ысымы аталган экөөнүн тең өзү дооруна байланыштырып ооз толтуруп айта турган иштеринин арасынан азыркы кыргыз коомчулугу үчүн маанилүү даректерге басым жасоо иштерин жазуучудан күткөн. Эки чыгарма тең тарыхый чындыкты көркөм чыгарманын мазмунуна жайгаштырууда керексиз фактыларга көп орун берип, адабий чыгармада өзөк идеяны кыймылга келтирүүчү автордук интерпретациядан кемчил. Адабий чыгарманын тарыхый даректерди колдонуудагы айырмасы кепке алынган фактынын канчалык документалдуу экенине басым жасабастан, тарыхый инсандын доордун “кыймылына” себеп болгон окуяларын алганына артыкчылык берет. Мында тарыхый даректүүлүктү колдонууда сюжеттеги идеяга керектүүлүгүнө карай тандоо жазуучунун милдети болуп эсептелет. Көркөм чыгарманы тарых менен байланыштырып турган интерпретациялык белгилерине автор тарабынан маани берилбегенде Т.Касымовдун «Адам жана адам тагдырлары» [54] жана А.Алиевдин «Шамы жаркыраган Майлысуу» [9] сыяктуу чыгармалар жарала турганын байкадык. Бул чыгармалардагы кемчилдик сюжет романдын өзүнө тиешелүү көркөм ойлоодон алыстап кеткен. Натыйжада «Шамы жаркыраган Майлысууда» автордук баяндоо публицистикалык маанайга өтүп, чыгарма очерк “жыттаным” калса, Т.Касымовдун романы адабият же тарыхы илиминде колдонулуп келе жаткан портреттик очерктин үлгүсүн берет. Ал эми Э.Турганбаевдин «Чыгыш жана чоң бийлер баяны» [121] тарыхый доорго таандык инсандардын автордук сүрөттөө менен кеңири баяндаса да, чыгармада сюжеттин тарыхый сапатын көрсөтүүчү белгилер - каармандардын ортосундагы конфликттер, кадимки жай турмуштан көрүнүүчү коллизиялар камтылбай калган.

Эгемендүүлүктөн кийин кыргыз адабиятына келип кирген көлөмдүү чыгармалар тарых маселесин көтөрүүдө бир кыйла активдүү болгону менен роман жанрында тарыхый сюжет түзүү боюнча тажрыйба толук калыптана электигин көрсөттү. Булардан тышкары тарыхый чындыкты көркөм интерпретациялоо багытында эл арасында айтылып жүргөн уламыш кептерде, аңыз сөздөрдө сакталып калган тарыхый окуяларга көңүл буруп, ага таянуу менен кыргыз элинин анча

белгилүү боло бербеген доордун элесин түзүүгө болгон аракеттер кездешет. Өзүнүн тарыхын оозеки чыгармалар аркылуу кийинки муунга жеткирип келген кыргыздар үчүн мындай иш чаранын аткарылышы маанилүү орунда турат. Андай шартта тарыхый сюжет түзүү үчүн көркөм интерпретациянын ролу зор экени талашсыз. Ошол уламыш кептерди, аңыз сөздөрдү романдын жанрдык табиятына алып келүү жазуучудан чоң чеберчиликти талап кылаары бышык. Мында тарыхый окуяны сомосунан колдонуу мүмкүн эмес. Азыркы автордун колуна жарала турган чыгарма ошол доордон бүгүнкү күнгө керек маселени көрө билип, аны азыркы учур менен байланыштырган тарыхый мазмунуна өзгөчө басым жасап, романдын жанрдык кудуретинде ылайык көркөм андаштырууну талап кылат. Автордук интерпретациялоонун чеберчилиги мурда ачылбай (улама сөздөрдө) келген доордун жүзүн жазууга тиешелүү кырдаалды аныктоодо турат. Ал бир мезгилде болуп өткөн окуя бүгүнкү күндө кыргыз эли үчүн кандай кызмат кылаарын таба билүүдөн көрүнөт. А.Стамовдун “Хан Тейиш” романында [103] бул ачык эле сезилет. Чыгарманын өзү кыргыз эли үчүн өтө маанилүү доордун көркөм элесин түзүүгө арналган. Миссиясы өзүнчө калыптанган доор катары кыргыз тарыхында изин калтырган калмактардын кыргыз Ала-Тоосуна келиши менен кетишине себеп болгон тарыхый кырдалдын башын ачуу болсо, жазуучу аны талап кылынган деңгээлге жеткире алган эмес. Ойдон чыгарууга көркөм чыгармада жол берилгени менен адабий жанрдын аныкталган формасы керектелүүчү чындыкты андаштырууну дайыма көзөмөлдөйт, б. а. кепке тартылып жаткан тарыхый чындык кайсы жерде өзүнүн объективдүүлүгүнө ээ болуу менен сүрөттөлүшүн жана кандай шартта сюжет автордук көркөмдөөгө муктаж экенин жазуучу билүүгө тийиш. Аны баамдай албагандык “Хан Тейиште” бирде тарыхый даректерди ээрчип кетүүгө жол берсе, бирде ашыкча көркөмдөп жиберүүгө алып келген. Автордун көркөм интерпретациялоосу жанрдын ички табиятына, көтөргөн жүгүнө, коомчулук үчүн аткарган милдетине карай иш алып барышы керек болсо, автор “Хан Тейиште” адабий чыгармадагы ар бир образдын мүмкүнчүлүгүндө аткарылуучу көркөм чындыкка көңүл бурулбаган. Анын кесепетинен кыргыз эли басып өткөн тарыхта

жашаган тарыхый инсандар ошол доордун адамы катары ойлонбой, ушул замандан баргандай таасир калтырат. Ошол доордон азыркы улуттук тарыхка керек болгон тарыхтын элесин түзүүдө тиешелүү факты-материалдарды пайдалануу историзм принцибине сыйбай калган. Чагылдырылган тарыхый маалыматтар окурманды ишендириш үчүн чыгармада баяндалып жаткан каармандын аракети көркөм жалпылоого баш ийип, ал эми тарыхый инсандын образы кандай себептерден улам тарыхты кыймылдатуучу күчкө ээ болгонун аныктоодо турат. Эгемендүүлүктөн кийин улуттук тарых керектөөчү андай кырдаал өткөн кылымдардын көпчүлүгүнө таандык болгондуктан, кыргыз эли үчүн маанилүү жалпы жагдайды аныктоо менен маселе көтөрүү көркөм интерпретацияга карата талапты күчөткөндөй. Аны туура баамдаган Ж.Токтоналиев “Ормон хан” [118] романында сүрөттөп жаткан окуяларга терең үнүлүүгө аракеттенип, өзү тандап алган каармандын оң жана терс жактарын окурманга жеткирүүдө ошол мезгилдеги хандын статусу менен көргөзүүгө умтулат. Анда тарыхка байланышкан пендечиликтин маңызын көрсөтүүчү штрихтер ынанымдуу болсо да, автордун «ханды» даңазалап жиберген учурлары кездешет. Романда көркөм андаштыруу жетишсиз болгон жерде коомду жана тарыхый окуяларды кыймылга келтирип турган сапаттык белгилер жеткиликтүү ачылбай, сюжеттин жандуу өнүгүүсүнө көлөкө түшүрүп калганы бар. Ушундай эле көрүнүш “баатыр” деген аныктама менен баяндап, кыргыз тарыхында ак кызматын кылган инсандарга кайрылган романдарда орун алган. Маселен, К.Качибековдун «Бүргө баатыр» [57], Т.Касымовдун «Тагай бий» [56], К.Иманалиевдин «Тагай бий» [47], «Шабдан баатыр» [48] жана Э.Турсуновдун “Балбай” [122] чыгармаларында тарыхый инсанды көтөрө чалып мактап жиберген учурлардан улам анын доор менен болгон катышы окурманды ынандыруучу чындыктан алыстап кеткенин көрүүгө болот. Тарыхый инсанга байланыштуу жазуучудан талап кылынган көркөм интерпретация сүрөттөлгөн баатырдын өзү жашаган доордогу баатырдыгы менен кетирген кемчилдигин пендечиликтин күнгөй-тескейинде окурман элестетип түшүнгүдөй деңгээлде берүүгө милдеттүү. Автордун көркөм интерпретациялоо чеберчилиги ошондогу кырдаалдан азыркыга

маанилүү болгондорун бөлүп, романдын адабий-эстетикалык табиятына, адабий каармандын дөөлөттүк кудуретине доо келтирбей турган тарыхый окуяны аныктоодо турат. Ал эми жазуучу тарабынан бул багытта аткарылган иштерде коомдук жаңылануу же кайсы багытка бара жатканын сезген тарыхый инсандын образын кыймылга келтирүүчү объективдүү шарттарды түзө албай калган учурлар көп кездешет.

Глава боюнча корутунду

Бул глава боюнча төмөнкүдөй жыйынтыктарды айтууга болот:

1. Кыргыз фольклорунда тарыхый чындыкты интерпретациялоо иштери бир гана реалдуу турмуштук чыгармаларга мүнөздүү болбостон, мифологиялык чыгармалардын да өзөгүн түзүүдө түрдүү ыкмада орун алып келгенин «Манас» эпосу баш болгон эпикалык чыгармалардын мазмуну көрсөтөт. Мындай салттар кийин жазма адабият келип киргенде жаңы адабияттан өз ордун таап, анын калыптануусуна жана өнүгүүсүнө белгилүү кызмат кылганын ХХ кылымдын 20 – 30-жылдардагы көлөмдүү эпикалык чыгармаларда тарыхый доор менен тарыхый инсандардын сүрөттөлүшү мисал боло алат. Бирок ал ошол эле кылымдын 60-жылдарына чейин «тарыхый» аталганы менен өзүнүн чыныгы ордун таба албагандыгын да белгилей кетүүгө тийишпиз.

2) Кыргыз адабиятында өткөн кылымдын 60-жылдарына чейин тарыхый болмушту сүрөттөөдө көркөм интерпретациялоо адабий-эстетикалык жактан кадимки фольклордук ойлоо калыптандырган табиятынан чыга албай, ар бир автор тарыхый окуяга кайрылууда мурда иштелип чыккан көркөм ойлоонун чегинде мамиле кылганына «Узак жол», «Кең-Суу», «Каныбек», «Кандуу жылдар», ж. б. чыгармаларда орун алган көркөм интерпретациялоо 50-жылдардан кийинки тарыхый чындыкты кабыл алуунун жана бере билүүнүн жаңы баскычка көтөрүүсүнө өбөлгө болгон.

3) Жазма профессионал адабияттын жанрлары пайда болгон 20 – 30-жылдарда тарыхый чындыкка мамиле кылууда саясий бийликтин кийлигишүүсү көркөм интерпретациялоону бир жактуу кароого аргасыз кылган. Тапчыл көз караш фольклордук көркөм ойлоонун багытын башка жакка бурган да, адабий чыгармачылыкта тарыхый кырдаалга баа берүүнү жаңы тенденциясын түзгөн. Ал улуттук кызыкчылык менен карай турган көркөм аңдаштыруунун ички критерийлерин бузуп, көркөм интерпретациянын мазмунун өзгөрттү. Мындай көрүнүштүн кемчилдиги кепке тартылчу тарыхый окуянын мазмундук жактан өзгөрүп кетүүсүнө жол берип, жетектөөчү логиканы саясаттын өзүнө көз каранды

кылды. Мында автор белгилүү бир тарыхый доор жөнүндө өзүнүн жеке байкоолорун саясат менен айкалыштырууга аргасыз болуп, ал айрым кырдаалда улуттук кызыкчылыктан алыстоого алып келген. 4) Көркөм чындыкты түзүүгө карата тапчыл көз караштын «жашоосу» кыргыз адабиятында тарыхый проблемага кайрылган авторлордон зор чеберчиликти талап кылган. Мындай көрүнүш биринчиден коомдук-социалдык керектөө болсо, экинчиден, автордун жеке кызыкчылыгы экендиги талашсыз Ошол кызыкчылыктын аткарылышына келгенде көркөм интерпретациялоо мурдагы инерциясынан кутула албаганы менен тарыхый окуяларды жана аны кыймылга келтирген каармандардын көркөм элесин түзүүдө улуттук керектөөнүн өз бийиктигине чыга алган «Сынган кылыч», «Көчмөндөр кагылышы» сыяктуу романдар жаралганын белгилей кетүүгө тийишпиз. Бул көркөм интерпретация аркылуу кыргыз басып өткөн тарыхый доорлорду, анда жашап өткөн инсандардын көркөм образдарын түзүүдө даректүү маалыматтар жетишсиз болгон доорлордун жандуу элесин окурмандарга роман жанрынын табиятын пайдалануу менен ачып бере алганын айкындап турат.

5) Эгемендүүлүктөн кийин тарыхый темага кайрылган жазуучулардын көпчүлүгү өзү баяндап жаткан мезгилди көркөм андаштырууда эмнеге артыкчылык берүү керектигин даана сезе албагандыгынын натыйжасында автор колдонгон тарыхый маалыматтар азыркы окурманга зарыл болуп турган деңгээлде иштелип чыкпай, б. а. кыргыз басып өткөн тарыхты чагылдыруу иштери ошол доорго таандык кыргыздын жан дүйнөсүн, психологиясын, эмне үчүн ошондой тарыхый өзгөрүүлөрдү жасоого муктаж болгон кызыкчылыгын, саясий ой жүгүртүүсү менен анда кадимки тиричилик кылган пендечилигин, жеке сапаты боюнча кимдиги менен ал адам катары кийинки муунга эмне калтырганын ачып бере албай калган кырдаалдар түшүндүрүлөт. Андай кемчилдиктер автордун интерпретациясы тарыхый чындыкты көркөм баяндоо же автор өзүнүн алдына койгон доордун элесин ирети менен чыгарманын ичине жайгаштыруу болбостон, анда жашаган каармандын ошол доорго мүнөздүү жеке адамдык сапаттары менен бирге анын байыркылыгын аныктоочу сүйлөө маданияты, каармандын лексикалык кору, ойлоо

табияты, бардык кырдаалга мамиле кылган психологиялык аңдаштыруусу, азыркы окурман үчүн ошол доорлордо адамдар эмнени ойлоп, эмнеге артыкчылык бергенин да түзүү зарылдыгы турса, тарыхый чыгарма жазууга киришкен авторлор мына ушул багытта эң зарыл болгон көркөм чагылдырууну бере албай жатканы байкалат.

б) Кыргыз элинин өткөн доорлорго мүнөздүү тарыхый окуялардын элесин түзүүдө интерпретациялоонун этаптык баскычтары эми гана жолго коюла баштаганын көрүүгө болот. Көркөм чыгарма катары тарыхый роман улуттук жалпы кызыкчылык эмне экенин аныктоого, аны жергиликтүү аймактык кызыкчылыктан бөлүп кароо, тигил же бул кырдаалга карата автордук симпатияны аралаштырбоо, баяндалып жаткан көрүнүшкө «реалдуу баа берүү» аракети менен алга жылууга тийиш экендиги белгилүү болду.

Глава III: Өткөөл мезгилден кийинки кыргыз романдарында тарыхый чындыктын көркөм интерпретацияланышы

3.1. Азыркы кыргыз романдарында тарыхый чындыкты берүү чеберчилиги – тарыхый романдардын жанрдык өзгөчөлүктөрү

Азыр тарыхый чындыкты көркөм чыгармага жайгаштыруу XX кылымдын 20 – 80-жылдарына салыштырмалуу бир кыйла татаалдашты. Тарыхый доор алмашып, көркөм чыгармачылык коомдук аң сезимдин бир түргө ээ мамиледен кутулду. Азыркы замандын талабына ылайык ойлоонун жана чындыкты кабылдоонун көп түрдүү табиятына өттү. Ал азыр кыргыз адабиятында жана аны кыймылга келтирип турган адабий процессте ким эмнени кааласа ошону жаза берүүгө карата берилген «эркиндик» түзүп, адабий чыгармага болгон талапты ошончолук оорлоштурду, б. а. адабиятта өз ордун таап алууга аракеттенген көркөм туунду адабий-эстетикалык жактан азыркы мезгил койгон көркөм дөөлөттүк наркка ээ болуу критерийлерин жаңыланды. Адабий чөйрөдө билимдин жогорулашы белгилүү бир жанрда адабий-эстетикалык дөөлөттөрдөн аныкталышына кыйынчылык түзүү менен бирге жалпы адабий чыгармачылыктын инерция менен алга жылуусуна жетекчилик кылууда. Бирдей ой жүгүртүү жазуучулар арасында кайсы жанрда болбосун тез эле чыгарма жарата коюуга шарт түзгөнү менен кыргыз адабият таануу илиминде анын канчалык эстетикалык кудурети бар экенин аныктоого ушунчалык оорчулук жарата баштады. Мындай көрүнүш башка жанрлардай эле роман жанрында байкалат, б. а. кыргыз романдары эгемендүүлүктөн кийин өтө тездик менен жазылып, ошондой эле зор көлөмдүү болуп чыга башташканы менен да айырмаланды. Бир караганда баары талапка ылайык келет, көлөм десе көлөм бар, сюжет өз деңгээлинде, аны кыймылга келтирип турган композиция да жетиштүү. Ошондуктан болсо керек, ошол эле романдарды өз алдынча караган же талдоого алгандардын кимиси болбосун мактоо сөздөрүн жаадырышып, жаңы пайда болгон классикалык чыгарма катары сүрөттөп жиберген кырдаал мезгилдүү басма сөз каражаттарында күч алды.

Андай мазмунда айтылган пикирлердин көпчүлүгү кыргыз окурмандары тарабынан колдоо таппай, тескерисинче тандап алган жанрдык жүктү да көтөрө албай калганын ачыктады. Жаңы жазылган чыгармаларга кыргыз адабият таануу илими мурда айтылып келе жаткан илимий-теориялык ойлордун негизинде мамиле кылгандыктан, кыргыз адабиятында кандай жаңылануу болуп жатканына баа берүү кыйынчылык жаратууда. Мындай көрүнүш тарыхый роман жанрында толук сакталып турат. Өткөн кылымдагы көлөмдүү чыгармалардан азыркы мезгилде адабий коомчулукка кошулган романдардын мазмундук жактан эле эмес, композициялык багытта, сюжет түзүү формасында бир катар айырмачылыктарга алып келген.

Анын тигил же бул жанрдын жетишкендигинде белгилүү бир этап менен аныкталган учурлар арбын. Бирок ар бир жанр чыгармачылык изденүүгө негизделген татаал кубулуш болгондуктан, автордук изденүүгө, ал аркылуу калыптана баштаган жаңычыл касиеттерге адабият таануу илими илимий-теориялык аныктамасын аракеттенип келет. Кыргыз адабиятында эгемендүүлүктөн кийин пайда болгон ар бир тарыхый роман алып келген чыгармачыл изденүүгө, анын азыркы адабий процесс жана адабият таануу илими үчүн баалуулуктары канчалык экендигин баам салуу маселеси алдыда турат. Мындай талап өткөн доордон бери келе жаткан теориялык аныктамаларды практика менен байланыштырууга милдеттендирет. Демек, практикада болуп жаткан түрдүү иштерге теория аркылуу баа берүү кандай зарыл болсо, адабий процесстеги табылгаларга таянып теориялык аныктамаларга практикада аткарылган иштер аркылуу «кошумча киргизүү» ошончолук маанилүү экенин эскерте кетели.

Кыргыз адабиятында эгемендүүлүктөн кийин «тарыхый» деген аталыш менен көптөгөн көлөмдүү чыгармалар жарыкка чыкты. Мындай сандык көрсөткүчтөр менен бирге кыргыз тарыхый романдарында мазмундук да, формалык да изденүүлөр болду. Андай «изденүүлөр» бардык учурда оңунан чыга бербегени менен аталган жанрды таанып билүү үчүн маанилүү роль ойной тургандыгы талашсыз. Көлөмдүү чыгармалар адабий процессте сандык өсүштү көрсөтүү менен

бирге «тарыхый роман» жанрын оң-терс касиеттер менен толуктоого жетишти. Анда тарыхты кабылдоонун кыргыз элине мүнөздүү болгон табияты камтылганы байкалат. Алды менен айтып коюучу нерсе, мындай белгилер кыргыз элинин да башкалардай эле тарыхый чындыкты кабылдоодо өзүнө таандык өзгөчөлүгү бардыгын аздан болсо да көрсөтө баштады. Бул багытта бирдиктүү иштелип чыккан концептуалдуу көз караш болбогону менен көркөм чыгарма жаратууда мындай пикирге келгендер орус адабияты аркылуу келип кирген роман жанрына кыргызга тиешелүү улуттук колоритте өз салымын кошту. Бирок, кыргыз жазуучуларынын мындай аракети бардык учурда эле өз ордун таап, ийгиликке ээ боло калган жок, тескерисинче жанрдын ички табиятына доо келтирип, көлөмдүү чыгармалардын бардыгы «роман» боло бербестигин көрсөттү. Ашыкча «изденүүлөр» менен алектенүү романдын өзүнө таандык касиеттерин да сактоо керектигин, б. а. сюжет курууда же композициялык элементтерди колдонууда ал боюнча белгилүү билим болушу зарыл экенин роман жазууга максаттанган калем кармагандарга милдеттендирди.

Эгемендүүлүк кыргыз жазуучуларына болуп көрбөгөндөй чыгармачылык эркиндик (эмнени кааласа ошону жаза бергидей) бергени менен көп түрдүү ойлоо табиятына ээ болгон окурмандарга таасирдүү чыгарма сунуштоо жагы кыйында турду. Ал азыркы окурмандын купулана толгудай көркөм туунду жаратуунун таза конкуренциясын да тартуулады. Мындай көрүнүш өткөн кылымдын инерциясы менен келген 90-жылдарда анча байкалбаганы менен жаңы кылымдын алгачкы жылдарынан тарта күчүнө кирди. 2000-жылдан бери карай роман жанрында мазмундук жактан жаңыланууга карата талаптар кыйла өстү. Адабий чыгармачылыктын башында турган роман жанры окурмандын керектөөсүн канааттандыруу үчүн жаңы баскычка көтөрүлүүсү зарыл экени белгилүү болду. Аны «тарыхый роман» деп аталган чектен алып караганда жанрды аныктоо жаңы жагдайлар толукталыш керектигин ачыктады. Ал критерийлер тарыхый чындыкты кандай интерпретациялай алганына көз каранды болуп, чыгарманын мурда аныкталып келген туундуларына кошумчалай турган нерселердин түрүн да

көрсөттү. Батыш элдери иштеп чыккан, өзгөчө азыр дүйнөнүн көпчүлүк элдерине «роман» деген аталыш менен тараган учурдагы көлөмдү жанр аткарып берип жаткан сюжеттик-композициялык түзүлүшкө кыргыз элине мүнөздүү мамиле турганын сездирди. Ал ошол көлөмдө жайгашкан мазмун автор тарабынан болгон жеке мамиледе иштелип чыгып, өзү сүрөттөгөн тарыхый доордун көркөм элесин түзүүдө кандай нарк-насилди түзүп, мурда аныкталып калган адабий-эстетикалык дөөлөттү кандай жаңылай алганы менен түшүндүрүлөт. Чынында суроо өзүнө жоопту ар түрдүү аспектиде издесе да, биз азыр аны автордун тарыхый чындыкты берүү чеберчилигине байланыштырууну туура таптык, б. а. тарыхый жанрдын табиятын ушул маселеге таандык проблемалар аркылуу аныктоо зарыл болуп турат. Анткени, кандай шартта болбосун тарыхый романдын ички табиятын аныктап туруучу негизги критерийлердин баары чыгарманын тарыхый чындыкты интерпретациялоо мүмкүнчүлүгүнө жараша чечиле тургандыгы белгилүү иш.

Ар бир автордун интерпретациялоо чеберчилиги түрдүү болуп, майда деталдар менен коштолсо да, ал чыгарманын көркөм-эстетикалык табиятына өзүнүн ар кыл оттенкаларын калтырат. Ошондуктан жанрдын кудурети автордун тарыхый чындыкты көркөм кабылдай алуусуна көз карандылыгын сактап келет. Бул жагынан алып караганда эгемендүүлүктөн бери карай пайда болгон тарыхый романдар өзүнүн жанрдык чеги, анын формалык жактан аныкталышы боюнча мурда болуп келген салттуулукту бир аз толуктаган. Муну эгемендүүлүктөн кийин адабият таануу илиминде пайда болгон изилдөөлөр – Г.Мурзахмедова менен Ү.Култаеванын докторлук, Д.Чокоева, Б.Темирова, С.Көчтүн кандидаттык диссертациялары далилдеген. Чынында бул жанрга кайрылган кыргыз окумуштуулары өздөрүнө чейинки илимий булактарга таянып, тарыхый жанрдын өзгөчөлүгүн, айрыкча «тарыхый» деген мазмунду ачып берүүдө тарыхый чындык менен көркөм интерпретациялоонун өтмө-катар байланышына ар бири өз деңгээлинде жооп бере кетишкен. Бирок алар мурда болуп келген тарыхый романдын жанрдык табиятына айрым толуктоолорун киргизген, бирок алардын эч кимиси жанрга жаңыча, азыркы учурдун талабын менен аныктама бере алышпады.

Бул изилдөөлөр көркөм интерпретациялоонун кандай мүмкүнчүлүктөрү болушу мүмкүн экендигин аныктап берүүчү кырдаалдарга келгенде роман жанрына тиешелүү маселени чечип берүүгө аракеттенишкен. Роман жанры чыгарманын формасын аныктоочу көлөм менен чектелип, ал эми анын мазмунуна баа берүүчү критерийлер – образ түзүү, сюжет куруу, ар бир окуянын чыгарманын ичинде алган орду, идеялык пафосу, каармандын жеке, коомдук-социалдык сапаттары, сүрөттөлүп жаткан доорго тиешелүү аткарган философиялык кызматы, ар бир персонаждын бейнеси менен ага таандык сүйлөө кудурети, ж. б. маселелердин тарыхый чыгарманы жаратууда ролу жана аны чыгармада колдоно билген автордук чеберчилик маселелери белгилүү өлчөмдө конкреттүү талдоо алынган. Бирок эгемендүүлүктөн кийин кыргыз адабиятында тарыхый доорго белгилүү бир тарыхый инсан аркылуу кароо, доордун тарыхтагы ордун дал ошол тарыхый личносттун жеке, коомдук-саясий аракетине, пендечилик турмушуна байланыштырып ачып көрсөтүү тенденциясы күч алды. Маселен, Александр Македонскийдин доорунда кыргыз эли жашаганын далилдөөгө аракет кылганын (К.Сактанов) роман-диалогия, орто кылымдагы Чыңгызхан бийликке келгенде да кыргыздар коомдук-саясий активдүү аракетте турганын (А.Оморов) роман-триология аркылуу көрсөтүүгө умтулушу авторлор тарабынан изденүү бар экенин билдирет. Мындай аракеттер андан кийинки калмак доорунун тарыхый элесин роман жанрында түзүүгө багыт алган А.Стамов «Хан Тейишинде», К.Качибековдун «Бүргө баатырында», А.Рыскуловдун «Атакенин Акболотунда» да сакталган.

Кокон хандыгы жана анын калыптануу процессине кайрылган Э.Турганбаев «Чыгыш жана чоң бийлер баяны» аттуу көлөмдүү чыгармасында тарыхты көркөм интерпретациялоого башка өңүттөн мамиле кылат. Ошондой эле кыргыз элинин XVIII жана XIX кылымдагы коомдук-саясий турмушуна көңүл буруу Т.Касымовдун «Боронбай жана Төрөтай», К.Иманалиевдин «Шабдан батыр», Э.Отунчу уулунун «Молдо Асан», Ж.Токтоналиев «Хан Ормон», Э.Турсунов «Балбай» жана «Боронбай» романдарынын негизги объектисин түзөт. Ал замандын маданий табылгаларын кантип түптөлгөнүн элестетип түшүнүүгө багыт берген

Э.Отунчу уулунун «Жеңижок», Т.Актановдун «Тыныбек, Актан, Табылды» сыяктуу көлөмдүү чыгармаларын кошууга болот. Бул чыгармалар роман жанрында кыргыз элинин тарыхый баскан жолунун ачылбай калган жактарын көркөм элестүүлүк менен ачып берүүгө аракеттенишип, ар бири кыргыз адабиятында маанилүү орунда турган көркөм чагылдырууда кыргыз адабиятында калыптанган **тарыхый-биографиялык романдын** табиятында изденгени байкалат. Бул чыгармалардын курамында роман жанрына катышы жок очерктик сүрөттөлөр, байыркы мезгилдеги тарыхый окуяларды көтөрүңкү маанай менен айтып берүүгө умтулган ык-усулдар да колдонулат.

Мындай ыкмалар кыргыз элинин ХХ кылымдан бери карай башынан кечирген тарыхый окуялары менен аны кыймылга келтирген инсандардын турмушун сүрөттөөдө да **тарыхый-биографиялык романдын** «элесин» көрүүгө болот. Буга Б.Алыкуловдун «Өмүрү өрнөк инсан», А.Алиевдин «Шамы жаркыраган Майлысуу», К.Бердикеевдин «Тагдыр тамчылары» сыяктуу чыгармалар мисал боло алат. Тарых тигил же бул доордон сакталып калган даректер менен анын болгонун тастыктаган документтерден тураарын азыр баарыбыз эле билебиз. Бирок бардык учурда эле анын баары тарыхый чыгарма жаратууда объективдүү жана айныгыс чындык катары кызмат кыла бербейт. Окумуштуулардын ортосунда болуп келген талаш-тартыш ушул жерден чыгат. Мындай көрүнүштүн адабият таануу илиминде дайыма болуп келиши бир мезгилде болуп өткөн окуяларды автордун көркөм интерпретациялоосунан жаралат. Адабий жанрдын объектиси боло алган тарыхый доор, анда жашаган адам жана анын тагдырларынан (өзгөчө биографиясынан) автор азыркы мезгилге таасири барларын тандап алуусуна жараша көркөм интерпретациялоонун орду аныкталат. Мындай «эркиндиктин» болушу туура эмес көрүнгөнү менен азыр жашоосун кечирип жаткан улуттун байыркылыгын далилдөөдө мыйзамченемдүүлүктү түзөт.

Жашоонун башкача цивилизациясына ээ болуп, көчмөн турмушта тирилик кылган кыргыздардын өзүнүн тарыхына азыр ушул өңүттөн мамиле кылуусу зарыл маселе болууда. Адам баласынын турмушу субъективдүү көз карашында чагыла

турганын далилдөө менен бош калган “актай барактарын” ошол доорлорго болгон улуттук катышты түзүп, логикалык ойлоонун табиятында көчмөн жашоонун көркөм элесин түзүү булл темага кайрылган ар бир калемгердин милдети болуп саналат. Көркөм чыгармада тарыхый даректерди пайдалануу менен ар бир өзүнө керектүү тарыхты “жасап алуусу” мүмкүн экендигин башка элдердин адабий туундулары көрсөтсө, кыргыз тарыхый романдарына да ушул өңүттөн мамиле этүү адабиятчылардын алдында турат. Ошондуктан байыркы мезгилден Жунхар дооруна чейинки мезгилди ичине алган эгемендүүлүктөн кийинки романдар «тарыхый» деп аталганы менен ушул проблеманы кандай чечкени кимди болбосун кызыктырбай койбойт. Ырас, кыргыз жазуучуларынын маселени туура түшүнүп, аны өз мезгилинде чечүүгө багыт алуусу колдоого арзыйт.

Тарыхый чыгарма тарыхтын өзүн кадим өзүндөй баяндоого милдеттенбейт. Анын көздөгөнү - тарыхтын «актай калган барактарын» толтурууга бир кыйла таасирди орунга ээ кырдаалды аныктоо. Эң башкысы, жазуучу чыгармасында тигил же бул доорду сүрөттөөгө толук эркиндик «алганы» менен чыгарма камтыган сюжеттик окуялар кадим турмуштун өзүндөй ишенимдүү болушу шарт. Алардын баарында бирдей, бир типтүү көрүнүш тарыхый каармандын биографиясын чагылдырууда баарына мүнөздүү мүчүлүштүк – тарыхтан чыгармага өзөк болуп берүүчү окуяларды тандоодо, тарыхый инсандын бейнесин түзүүдө, аны пенделик турмуш менен айкалыштырып берүүдө, адамдык нарк-насилдерин окуялар аркылуу аныктоодо, жетишкен ийгилиги менен кемчилдигин «жандуу» тирилик менен баяндап жеткирүүдө, сүйлөө, ойлоо, турмушка баам салуу манерасын жаратууда, бир каармандын экинчисинен болгон дүйнө тааным менен дүйнө кабылдоо касиетин ачууда кеткени байкалат. Соңку жылдарда «тарыхый» деген аталыш менен жарыкка чыккан романдардын дээрлик баарында кетирилген мүчүлүштүк ушул жерде турганын алдын-ала белгилей кетели.

Тарыхый-биографиялык роман жаратууда жазуучулар тарабынан кеткен одоно катачылык - турмуш менен коомдун өтмө-катар байланышын окурмандын алдына тартуулоодо ошол доорго тиешелүү картинаны азыркы мезгил талап кылган

деңгээлде түзө албагандыгы. Бирдиктүү көз караш болбогону менен тарыхый-биографиялык романдарды изилдеген кыргыз адабиятчылары эгемендүүлүктөн кийинки романдарга канааттанбагандыгынын себебин ушуга байланыштырууга болот. Тарыхый романда тарыхый чындыктын ишенимдүү орун алуусу чындыкты көркөм интерпретациялоонун автордук чеберчилигин гана аныктабастан, жанрдын ички табиятын да түзүүгө жетишет, б. а. окурмандарга сунушталган романдар жалпысынан баары тең «тарыхый» деп аталганы менен алар ушул өңүттөн талдоодо көркөм-эстетикалык наркы автордук симпатиянын чегинен чыга албаган. Ал жанрдын ички элементтеринин колдонуу чеберчилигинин жетишсиздигин көрсөтүп, чыгарманын роман экенине шек жаратат. Мисалы, А.Оморовдун «Чыңгызхан», «Темирлан» жана «Осмон империясы жана бүгүнкү Түркия» деген чыгармалары маанилик жактан бирин-бири толуктап турган үчилтикти берип турса да, аларда сюжеттик курамдын жоктугу чыгарманын роман-трилогия эместигин далилдейт. Тарыхый окуяларды жайгаштыруу аракетине, өзгөчө көркөмдөөнүн ички кудуретине жараша жогоруда аталган чыгармалардан А.Алиевдин «Шамы жаркыраган Майлысуусу» **тарыхый очеркке**, К.Бердикеевдин «Тагдыр тамчылары» **тарыхый хроникага**, К.Качибековдун «Бүргө баатыры» кадимки **санжыра кепке** жакындашат. XX кылымдагы классиикалык обончу Р.Абдыкадыровдун өмүр таржымалынан алынып жазылган Б.Боркеевдин «Рыспайы» менен ошол кылымдагы коомдук ишмер И.Раззаковдун ишмердүүлүгүнөн алынып жазылган А.Мырзаевдун «Раззакову» портреттик очеркке түспөлдөшкөн «даректүү баяндын» элесин берет. Ырас чыгарманы жараткан автор да өзү колдонгон сюжеттик окуялардын улуттук тарых менен каташы бар экенин билип, чыгармага өзү түшүнгөндөй аныктамаларды беришкени менен чыгарманы окуп чыккан соң ал аныктаманын мааниси чыгарманын мазмуну менен коошпостугу байкалат. Аныктаманы чыгарма үчүн сунуштап жаткан маалда авторлор кандайдыр бир критерийлерге таянганы талашсыз чындык болсо да, алар жанрды аныктоодо эмнени башкы критерий кылып алганы бизге белгисиз. Ырас, ар бирин өз алдынча караганда авторлор тарабынан берилген мындай аныктамалар

туура көрүнгөнү менен аны азыркы мезгилдеги адабият таануу илиминде калыптанып калган тарыхый романдын жанрдык касиетине ылайыктап көргөндө жанрга коюлган талапка жооп бербейт. Чынында бул чыгарманын жанрдык ордун аныктоо, алардын кайсы белгиси башкы, ал эми кайсы элементтери андан кийинки экендигине карай келгенде чыгарманын автору кандай себептен «тарыхый роман» деген аталышты бергени түшүнүксүз.

Жанрдын өзүнө таандык жалпы белгилери болгону менен алардын туруктуу сактала бербей тургандыгы анык. Бул коюлган проблемага карата жоопту бир кыйла татаалдаштырат. Ар бир авторго ал форманын ичинде эркин чыгармачылык кылууга, өз алдынча чеберчилик көрсөтүүгө мүмкүнчүлүк берет. Аны автордун көркөм интерпретациялоо чеберчилиги башкарып турууга тийиш. Чеберчиликтин өз деңгээлинде болбой жатышы ар бир жазуучунун жанрга таандык белгилерди вариативдүү колдонуусуна доо келтирет, б. а. ал жанрга түрдүү аталыштар пайда кылган шартта автордун жанрдык белгилерди өзгөртүүдө кандай роль ойногон аракетин ачыктай алат. Анткени бизге роман өзү бир нече сюжеттик линия менен өнүккөн, татаал композициялык курулмалар аркылуу бекемделген «көп кырдуу» жана «көп тармактуу» идеялык мазмунду талап кылган жанр болсо, андай сапатты тарыхый романдардын бардык түрүнөн талап кылгандыктан, автор аны өз чыгармасында көрсөтүүгө тийиш. Андай милдет биринчи кезекте автордун көркөм интерпретациялоосунан көрүнөт. Анда ушул эле «тарыхый» деген аталыштар менен коштолуп келген «баян» аттуу көлөмдүү (көлөмү романдын талабына жооп берген) чыгармалардын өзү роман болуп бере алабы же өзүнчө аталышка ээ болгон «баяндарды» кыргыз адабиятына жаңы жанр катары сунуштап жатабы деген көйгөйлүү маселе баш көтөрөт.

Кыргыз адабият таануу илиминде тарыхый романдарды изилдеген окумуштуулардын арасында бул багытта бирдиктүү көз караш жок. Маселен, бул түшүнүктү кеңири масштабда караган адабиятчылар (Г.Мурзахмедова, Д.Чокоева, С.Көч, ж. б.) «баянды» романдын кыргызча аталышы, терминдин синоними катары мамиле кылышса, терминге тыкыр карагандар (К.Асаналиев, Ү.Култаева, ж. б.)

экөөнүн ортосуна чек коюп, бөлүп көрсөтүүгө аракеттенишкен. Теориялык билимдин жетиктиги жазуучулар арасында да ушундай жиктелүүнү пайда кылганын көрөбүз, б. а. өзүнүн жазган чыгармасы роман жанрынын талаптарына жооп бере албай тургандыгын байкагандар менен чыгарманын мазмунунда фольклордук белгилер өтө көп сакталгандары «роман» деп атоодон алыс болушуп, «баян» дешкен. Бир караганда анча маанилүү эместей көрүнгөн мындай аталыштардын чыгармадагы көркөм интерпретацияга тикелей катышы болгондуктан, алардын эквиваленттүүлүгү канчалык экендигине токтолуу зарылдыгы турат. Кепке тартылган тарыхый чындыкты көркөмдөштүрүү бир караганда автордун жеке чыгармачыл мамилеси сыяктуу сезилгени менен ошол чындыктын окурман ишене турган деңгээлге жетиши анын чыгарманын тулку боюнда аракетке келүүсү, ынанымдуу чагылдырылышы, ойдун идеялык мазмунга өтүшү, анын адабий-эстетикалык касиети, адабий дөөлөт катары аткарган кызматы, ж. б. маселелерди чечүүдө орду канчалык экенин аныктап, анан жанрды өнүктүрүүгө болгон салымын да көрсөтөт. Интерпретация катары каралган автордук көркөмдөштүрүү айтыла турган ойду берүүдөгү ынанымдуулугуна карай жанрдын сапаттык белгиси болуп берет.

Маселен, дүйнөлүк адабиятта көркөм образ катары ордун таап калган Александр Македонскийдин кыргыз адабиятында кайрадан жазылышы [98, 128], же болбосо орто кылымдагы бардык тарыхый кубулуштарга өз изин калтырып, моңгол доорун түзгөн Чыңгыз хан [87, 335] менен аксак Темирдин [86, 259] образын түзүү азыркы кыргыз адабияты үчүн канчалык маанилүү экендигине келгенде аларды тарыхый чыгарма кылып жазууну көздөгөн авторлордун максаты эмнеге барып такала турган ачыктайт. Ал ар бир жарык көргөн чыгарма улуттук адабиятта өз ордун табууга далалат кылышы анын көтөргөн жүгү болушун милдеттендирип, ошондой эле белгилүү бир кызыкчылыкты көздөшүн шарттап тураарын эске алсак, анда К.Сактанов менен А.Оморовдун тарыхый роман жаратууда максаты кайсы экени түшүнүксүз бойдон калат.

Көркөм чыгарма тарыхый доордун элесин түзүү кызыкчылыкты көздөп, белгилүү бир максат менен ишке ашыра тургандыгына таянсак, анда бул романдарды жазууда авторлор алдына койгон милдет кыргыз элинин ошол доорлордогу орду экени белгилүү. Бирок аталган романдар аркылуу окурмандарга сунушталган идеялык мазмун мурда ушул аталыштар менен жазылган чыгармалардын көлөкөсүндө кала берет да, автордук чеберчиликти көрсөтүүчү автордун көркөм интерпретациялоосу өз максатына жетпей калганын туюндурат. Тарыхый чындыкты көркөм чыгармада колдонуу романдын сюжети үчүн гана керектелбестен, ал ошол улуттук адабиятта өзүнчө «жүк көтөрүп», ал жүк көркөм-эстетикалык туунду катары бийиктикке ээ болушун талап кылаарын ага кайрылып жаткан ар бир авторду билүүгө милдеттендирет. Адабий чыгарма үчүн зарыл болгон мындай көркөм интерпретациялоо жазуучунун тарыхый чындыкты берүү чеберчилигин гана көрсөтпөстөн, ошол эле жанрдын өзүнө таандык өзгөчөлүгүн да аныктап берүүгө мүмкүнчүлүк түзөт. Бул романдардын тарыхый темада экенинде талаш жок, болгону менен алардын кыргыз адабияты үчүн кандай милдет аткара турганына келгенде жазуучулардын «автордук позициясы» эмне экени билинбейт. Башкача айтканда, дүйнөлүк адабиятта өз ордун тапкан, бир эле эмес бир нече жолу тарыхый романга сюжет болуп берген тарыхый инсандарды кыргыз калемгерлери кайрадан жазууга эмне себеп болгону авторлор тарабынан чыгарманын пафосунда, жазуучу карманган философияда ачыкталбайт. Алардын кыргыз тарыхында ролу канчалык экенин аныктоо бул тарыхый инсандардын кыргыз адабиятында көркөм образын түзүү муктаждыгын кандай жаратса, эмне себептен кыргыз калемгерлери алардын турмушун роман жанрында чагылдырууга кызыкдар экенин билүү зарыл маселелердин бири болот. Көркөм интерпретациялоо чеберчилиги автордун тарыхый чындыкка карата индуктивдүү же дедуктивдүү мамилесине карай жанрдык өзгөчөлүктү түзө тургандыгын окумуштуулардын көпчүлүгү ырастап келет. Тагыраак айтканда, бул маселени изилдеген өткөн кылымдагы адабиятчылардын көпчүлүгү жеке адам менен доордун байланышын тигил же бул тарабынан аныктоого аракеттенишип, эгер тарыхый инсан биринчи орунда турса

«биографиялык» (М.Түләкабылов) деген кошумча аталыш менен берилип, ал эми доор башкы орунда баяндалса «нагыз-тарыхый» (Ү.Култаева) аныктамаларга ээ болуп келет. Бирок романдын жанрдык табиятын аныктоодо мындай аталыштардын (башкача болсо деле) баары шарттуу түрдө болуп, негизинен анын кандай вариациясы болбосун автордун көркөм интерпретациялоо чеберчилигине көз карандылыгы толугу менен сакталып кала берээрин жокко чыгара албайбыз.

Илимпоздордун тарыхый романга берген жанрдык аныктамасы жанр жөнүндө буга чейин айтылып келген орус окумуштууларынын көз караштарынын жалпы жыйындысы экендигин, ал эми азыркы мезгилде адабий процессте пайда болгон тарыхый романдар ал аныктамада берилген түшүнүктөрдөн алыстап бара жатканын эске алсак, анда жанрга баа берүүдө конкреттүү чыгарма аркылуу авторлордун изденүүсүн – көркөм интерпретациялоо чеберчилигине карай мамиле кылуу зарылдыгы көтөрүлөт. Антпесе колу калем кармап көлөмдү чыгарма жазган калемгерлердин көпчүлүгү мурда адабият аныктаган жанрдык чектен чыгып, өздөрүнүн жеке автордук «аныктамалары» менен «тарыхый роман» деп койгон учурлар адабий чөйрөдө арбып барат. Мындай көрүнүштүн өзү жогоруда аталган үч романга тең таандык болуп саналат, б. а. биринчисинде [98] тарыхый чындыкты сүрөттөөгө караганда аны ашыкча көркөмдөштүрүү орун алса, калган эки чыгармада [87; 86] романга тиешелүү сюжеттик-композициялык түзүлүштүн жетишсиз экендиги даана көрүнөт. Романдын жанрдык чегин камсыз кыла албагандыктан, б. а. чыгармада автордук көркөм интерпретациянын жетишсиздигинен улам, көлөмү гана болбосо бул чыгармалардын роман жанрына коюлган талаптарга толук жооп бере албагандыгын эске алуу менен аталган чыгармаларды «тарыхый роман» деп айтууга мүмкүн эместигин ачыктайт.

Биринчи чыгарманын [98, 128] белгилүү өлчөмдө роман жанрынан кабары бар экенин өз чыгармасы аркылуу туюндура алса, экинчи эки чыгарманын [87; 86] автору бул жанрдан таптакыр түшүнүгү жок экендигин көрүүгө болот. А.Оморов романга керектүү материалдарды жыш колдонулганы менен бул “чыгармада” кадимки сюжет, аны кыймылга келтирип турган композиция, чыгарманы кадимки

жандуу турмуштун өзүндөй абалга жеткирүүчү образдардын аракети жетишсиз болуп, автор өзү орто кылымдагы моңгол доорунан дарс окуп жаткандай таасир калтырат. Көркөм чыгарма болуш үчүн жогоруда аталган элементтер толук сакталмайын аны «роман» деп атоо мүмкүн эместигин бул чыгармаларга алгач баа беришкен М.Усманов [126, 3-5], Т.Жыргалбеков [43, 6-10], О.Сагымбаев [96, 11-13], Э.Маанаев [75, 3-5], Т.Жыргалбеков [44, 6-9], белгилүү жазуучу А.Стамовдун [101, 10-11] сезгени байкалат. Автордук көркөм интерпретациялоонун жетишсиздигинен улам чыгармалар ушунчалык бай тарыхый материалдары менен роман катары адабий чыгармачылыкта өз ордун таппай калганын көрүүгө болот.

Эгемендүүлүктөн кийин «тарыхый роман» деген аталыш менен пайда болгон көлөмдүү чыгармалардын арасында кыргыз элинин орто кылымдагы тарыхында өзүнүн «атын сактап калган» бир катар инсандарга арналып жазылгандары бир топ эле арбын. Маселен, алардын арасында мурда калыптанып калган «тарыхый-биографиялык» деген аталыш менен карай турган романдарга К.Иманалиевдин «Тагай бий (Мухаммед кыргыз)» [47], ушул эле аталыш менен жарык көргөн Т.Касымовдун романын [56] кошсок, андан кийинки калмак дооруна токтолгон К.Качибековдун “Бүргө баатыры” [57], Кокон хандыгы жана анын кыргыз элинин XVIII жана XIX кылымдагы коомдук-саясий турмушуна тийгизген таасирин чагылдырган Ж.Токтоналиевдин “Ормон ханы” [117], кыргыздардын мамлекеттүүлүгүн жогото баштаган тарыхый кырдаалдарга токтолгон Э.Турсуновдун “Балбай” [122], “Боронбай” [123], түрдүү тарыхый доордун элесин алып жүргөн, элге белгилүү болуп калган инсандардын көркөм элесин, адабий портретин түзүүнүн негизинде жаралган Т.Касымовдун “Боронбай жана Төрөтайы ” [55], Э.Отунчиевдин “Молдо Асаны ” [92], “Женижок” үчилтиги [89, 91, 90], Ж.Токтоналиевдин “Баатыр Шабданы” [116], К.Иманалиевдин “Шабдан баатыры” [48], Ж.Егембердиевдин “Канат ханы” [39] шарттуу түрдө ушул жанрга кирет. Аталган чыгармаларда тарыхый чындыкка карата болгон автордук көркөм интерпретациялоо логикалык жактан индуктивдүү формада болуп, жеке инсандын аракети менен байланышкан сюжеттик окуяларды башкы орунга чыгарып, ал

аркылуу ошол доордун жүзүн ачып берүүгө умтулгандыгы менен айырмаланат. Бул чыгармалар көркөм интерпретациялоону роман жанры талап кылган деңгээлде ишке ашыра алышкан эмес, эгер аларды жалпылаштыра турган болсок, анда төмөнкүдөй кемчилдиктер көзгө даана көрүнөт:

1. Тарыхый чыгарманы жаратууда автордук философия анык болгону менен ал жараткан чыгарма адабий процеске эмне жаңылык менен келүүсү мүмкүн экендигин бир дагы калемгер чыгарманын мазмунунда ачып көрсөтө албаган, б. а. автордук көркөм интерпретация ошол каармандын жана ал жашаган доордун жандуу тарыхый жандуу элесин азыркы учур талап кылган деңгээлде бере албаганы менен түшүндүрүлөт;

2. Тарыхый инсан жөнүндө кеп болгону менен бир дагы чыгармада автор түзгөн личносттун биографиясы кыргыз тарыхы үчүн кандай маанилүү роль ойной тургандыгы автордук көркөм интерпретациялоодо иштелип чыкпаган, б. а. автор түзгөн “портрет” уруулук санжыранын алкагы менен чечилип калгандыктан, калемгердин симпатиясы жалпы адабий дөөлөткө өсүп жетпеген каармандын көркөм элесин ачыкка чыгарат;

3. Тарыхый чыгарма тарыхый окуя менен ошол мезгилде болуп өткөн болмуштун ортосуна чек коюп, даректүүлүк менен көркөмдөштүрүүнүн диалектикалык байланышында туруп, доордук алмашууга себеп болгон инсандардын тарыхты кыймылга келтирген аракетин менен жеке жашоосун айкалыштырууга милдеттүү болсо, аталган чыгармалардын бири дагы мындай миссияны аркалай алган эмес, б. а. бир да чыгармада эмне үчүн тарыхый окуя ошондой башталып, эмне себептен ошондой жыйынтыкталып калышына жооп бере албай келет. Тактап айтканда, ал инсандын ошол доорго тарыхый личность болуп калышынын мыйзамченемдери көркөм чыгарманын мазмунунда туюндурулбайт, болгону баары автордук баяндоо, жандуу (турмуштук) кыймылга ээ боло бербеген тексттик сүйлөмдөрдөн ичинде “жашоосун” кечирет;

4. Кайсы тарыхый чыгарманы албайлы сүрөттөлүп жаткан каарман өз доорунун элесин бере албайт, анын себебин издей келгенде көпчүлүк чыгармаларда

баяндалган окуянын элесин түзүп берүүчү историзм элементтери менен ошол доордун сүйлөө маданиятына мүнөздүү архаизмдер, ошол доордун психологизми менен коштолбогону менен түшүндүрүлөт;

5. Бул чыгармаларда көркөм интерпретациялоо чеберчилиги роман жанрынын сюжеттик-композициялык кудуретине ылайык иштелип чыкпаган, б. а. автор жараткан чыгармадан тигил же бул эпизодду алып салса да анын идеялык мазмунуна доо кетпеген учурлар жогоруда аталган бардык чыгармаларда кездешет. Мунун өзү чыгарманын сюжеттик линиялары, аларды кыймылга келтирген композициялык курулмалар бири-бири менен ичкериден жуурулпай, чындыкты көркөмдөө өз чеберчилигине жетпегенин ачыкка чыгарат.

Эгемендүүлүктөн кийинки “тарыхый-биографиялык” романдар өткөн доордогу салттык аракетинен жогорулай албай калышы бул жанрда эмгектенген калемгерлердин тарыхый инсандын образын түзүүдө өз алдынча чыгармачылык изденүү жасабагандыгынан. Тагыраак айтканда, азыркы мезгил үчүн ошол инсандын бир мезгилде жашап өткөн турмушу маанилүү болбостон, анын ошол доорду кыймылга келтирип турган жандуу аракети – белгилүү ийгиликтерге жетишкен акыл-эси; башкаларга үлгү болуп лидерлик кыла алган тиричилиги; башкаларды артынан ээрчиге алган көсөмдүгү; бараткан жолун ачык көрө алган акылмандыгы; алдыга келген кыйынчылык менен күрөшө алган баатырдыгы менен тайманбастыгы; күнүмдүк болмуштан тарыхый доорду түзө алган чеберчилиги; тынчтык менен согушту айкалыштырып жашаган пендечилиги; ж. б. сапаттар сюжеттик окуяларда чиеленишип, анан барып идеялык мазмунга өсүп жетпегени өкүндүрөт. Ошондуктан болсо керек, романдык сюжет түзүүгө кудурети жок калемгерлер деле колуна калем алып, көлөмдүү чыгарма жазууга киришип, анан жазганы ошол жанрдын ички табиятына жооп бере ала турганын ойлонбой туруп “роман” деп атап жибергенин ачык көрсөтүүдө. Адабий коомчулукка “тарыхый роман” катары «белгилүү болуп», бирок көркөм интерпретациялоо боюнча кадимки “очеркке” таандык касиет менен жашаган көлөмдүү чыгармалар да кездешет. Андай чыгармаларга Э.Турганбаевдин “Чыгыш жана чоң бийлер баяны” [121],

Т.Касымовдун “Адам жана заман тагдырлары” [54], Т.Актановдун “Тыныбек, Актан, Табылды” [7], А.Алиевдин “Шамы жаркыраган Майлысуу” [9], Б.Алыкуловдун “Өмүрү өрнөк инсан” [10], К.Бердикеевдин “Тагдыр тамчылары” [30], Б.Боркеевдин “Рыспай” [34], А.Мырзаевдин “Раззаков” [85] «романдарын» кошууга болот. Бир караганда булардын роман экендигинде талаш жок, көлөм десе ал бар, документалдуулук жетиштүү, чыгармада кеп болгон каармандардын бардыгы реалдуу турмушта жашап, личность катары белгилүү.

Кыргыз элинин ХХ кылымдан бери карай башынан кечирген окуялары менен анда жашаган инсандардын баары тарыхый романга объекти боло алабы деген мыйзамченемдүү суроо турганын эске алсак, анда кыргыз элине “башы көрүнгөн” адамдардын көпчүлүгү боло албай тургандыгы анык. Тарых тигил же бул доордон сакталып калган даректерден турбагандай эле тарыхый чыгарманын жанрдык объектиси инсандын өзү жашаган коомго канчалык белгилүү экендигине карай эмес, өзү жашаган мезгилде доордун алмашуусуна кылган кызматына карата аныкталышы мүмкүн экендигин дүйнөгө белгилүү классикалык тарыхый романдардын мисалында айтууга болот. Ал эми жогоруда аталган чыгармалардан А.Стамовдун “Хан Тейиши” [103], А.Рыскуловдун “Атакенин Акболоту” [95] тарыхта белгилүү инсандардын көркөм образын түзүүдө тарыхый романдын жанрдык чегин аныктап туруучу тарыхый доордун элесин чыгарманы кыймылга келтирип турган башкы каармандын «жашоосуна» сиңире алган. Кыргыз адабиятында көркөм интерпретациялоонун бул чыгармалардагы иш-тажрыйбалары жеке инсандын даректүү жана элге көрүнүктүү окуяларына таянып тарыхый чыгарма жаратууга мүмкүн же мүмкүн эместигине карата жетиштүү жооп таап бергени менен айырмаланат. А.Стамовдун “Хан Тейиши” [103], А.Рыскуловдун “Атакенин Акболоту” [95] даректүү окуяларга таянып, белгилүү бир доордун реалдуу турмушун көркөм чагылдыруунун өзү тарыхый болбостугун мына бул чыгармалар толук далилдеп бере алышкан, б. а. адабиятта көркөм чыгарманын объектиси болгон болмуштардын баары (ал канчалык документалдуу болбосун) тарых катары маанилүү орунду ээлебестигине жогоруда аталган чыгармалардын

авторлорунун иш-аракети менен жаңыланган. Мындан тышкары, белгилүү бир объектиге карата автордук симпатия тарыхый чыгарма жаратууда көркөм интерпретациянын милдетин толук аткара албай, тарыхый чыгарманын негизги компоненттери – өзөктүү окуялардан келип чыккан **проблематиканы**; тарыхый образдын милдетин аткаруучу **каармандарды**; кадимки болмуш менен **тарыхый окуянын ролун**; романдык татаал композициялык түзүлүштү; бирин-бири толуктап турган **бир нече линиялык өнүгүүгө ээ болгон сюжеттик** аракетти; ж. б. совет доорунда кыргыз адабияты жетишкен көркөм бийиктикке жеке салымын кошкон деп белгелесек болот. Экинчиден, тарыхый окуя романдык сюжетке ээ болуш үчүн анын тарыхта орун алышы жетишсиз экендигин Л.П.Александрова өзүнүн “Советский исторический роман” [8, 158] аттуу эмгегинде далилдөөгө аракеттенсе, бул чыгармалар тарыхый романдын поэтикасын түзүүдө анын ролун практикада көрсөтөт. Чынында “тарыхый роман” жанрына жооп бериш үчүн чыгармада орун алган сюжет автор каалаган “эркиндикте” жашабайт. Ал тарых өзү калыптандырып даярдаган сюжеттин «нугунда» болуу менен бирге анын идеялык мазмунун бүгүнкү кыргыз адабиятынын талаптарына туура келүүчү деңгээлде болушун калемгерлерге жүктөйт. Демек, автор тандап алган тарыхый окуялар мамлекет менен элдин тагдырын, ага тикелей катышта турган **жеке тагдыр менен коомдук-социалдык кызыкчылыктардын ортосунда болгон карама-каршылыкты** - доордун жүзүн ачып берүүчү **конфликттерди** жазуучулук илимий ой жүгүртүүсүнөн өткөрүп, аны историзм принцибинде көркөмдөп айтууга милдеттендирет. Маселен, А.Стамов «Хан-Тейиште» көркөм интерпретациялоону тарыхчылардын изилдөөлөрүндө камтылган маалыматтар менен айкалыштырып баалоого жетишсе, А.Рыскулов «Атакенин Акболотунда» аны улуттук санжыранын идеялык мазмунунда топтолгон тарыхый чындыкты азыркы учурдун талабы менен байланыштырууга басым жасайт. Ал эми А.Мырзаевдин «Раззаков» аттуу романында автордук көркөм интерпретациялоо чыгармада сюжет катары камтылган тарыхый окуяларда **жеке адамдык тагдыр менен коомдук-саясий, социалдык-турмуштук кызыкчылыктарды** кийинки муундарга сабак болуп берүүчү фонду

түзүү аракетин көздөгөндүктөн, каармандын аракетин жалпылаштырууда анын жетишкен ийгилигине басым жасоо менен чектелген. Бул жазуучунун тарыхый окуяларды бир тараптуу кароо менен чектелгендигин көрсөтөт. Анда тарыхый чындыкты интерпретациялоодо автордун чеберчилигин талап кылган кырдаал, б. а. анын партиялык бийликке катуу ишенүү менен кетирген кемчилдиктер - ошол эле мезгилде доордун элесин түзүүгө тийиш болгон **конфликттер** сюжетте ынанымдуу чагылдырылбай калган. Мындан биз эгер автор өзү тандап алган объектиге симпатия менен мамиле кылса, көркөм чыгарманын адабий-эстетикалык баалуулугун арттырып туруучу коллизиялык аракеттердин мүмкүнчүлүгүн жоготуп жиберээри ачык байкалат. Автор өзү аздектеген каарманды башкалардан бөлүп көрсөтүүгө, бардык окуяларды анын жандуу кыймылына «багындырып» сүрөттөөгө умтулса чыгармада орун алган көркөм интерпретациялоо очерктик пафосту түзүү менен чектелет. Мындай шартта романдын көркөм дөөлөттүк кудуретине доо келип, чыгарманын тарыхый баалуулугуна көлөкө түшөт. Жогоруда аталган чыгармаларда кездешкен мындай көрүнүштүн өзү эмне үчүн чыгарма тарыхый болушу керектигине карата коюлган көптөгөн суроолорго жооп берүүдө тоскоолдук жаратат. Тактап айтканда тарыхый чындыкты көркөм интерпретациялоо окурманга сунушталган романдын алдына коюлган соболдорго жооп берүүдө көркөмдүк деңгээлде чечиле турган кырдаалдан алыстабай, чыгарманын объектиси болгон тарыхый доордун (өзүнүн жашоосун аяктаган мезгил) көркөм элесин түзүүдө жеке адамдын кандай себептерден тарыхый инсан болуп калгандыгына, ага себеп болгон жагдайларды, андагы тарыхый шарттар менен мүмкүндүктөрдү мыйзамченемдүү абалда ачып бергени маанилүү болуп саналат. Мында көркөм интерпретациялоо чеберчилиги чыгарманын идеялык мазмунунда, сүрөттөп жаткан доордун жүзүн каармандардын ойлоо маданиятында, кептик речинде, интерьердик жана пейзаждык табиятында кадимки көнөө сөздөр, тилдик каражаттар аркылуу берүүдөн көрүнөт. Ал ар бир доордун өзүнө таандык коомдук аң сезимин, анын баарына мүнөздүү жалпылыгын, бирдиктүү кызыкчылыгын, жеке социалдык керектөөлөр аркылуу жалпылыкка өткөн социумдук өзгөчөлүктөрдү тарыхый чыгарманын идеялык

мазмунундо кыймылга келтирүүгө тийиш. Роман деген аталыш менен берилген жанрда булар атрибуттар катары көрүнгөнү менен белгилүү өлчөмдө тарыхый образдын түзүлүшүнө тикелей кызмат кылуучу көркөм деталдык милдеттерди аткарат. Ар бир автордун чыгарма жаратууда ушул милдетти баамдай алышпагандыктан, чыгарма өз алдынча турганда жакшы сыяктанганы менен адабий процесс талап кылган деңгээлге жетпеген абалга келүүдө. Ошондуктан болсо керек, окурмандын көркөм-эстетикалык табити менен адабий чыгарманын социалдык чөйрөдө кандай жүктү көтөргөнүнө карай автордун чеберчилигин баалоодо айырма бар. Ал доордун коомдук өнүгүү тенденциясын аныктап, замандын жаңылануусуна себеп болгон тарыхый каармандын философиясына айланбаса, тарыхый чыгарманын жаңычыл мазмунга өтүшү кыйын. Бул сапаттык белги катары көркөм чыгарманын идеялык мазмунунда орун алса, тарыхый каармандын чыгармадагы жашоосунун ички эволюциясын түзүүгө жетишип, анда кайсы образ тарыхта жашаганы, кайсы образ ойдон чыгарылганы билинбей, ар бири өз алдынча туруп, бирок ички диалектикалык байланышта алга жылган сюжеттик линияларда автордун көркөм интерпретациялоо чеберчилигинде өтөт. Мындай шартта тарыхый даталар менен белгилүү тарыхый документтерди чыгармада интерпретациялап жаткан автордун позициясы билинбейт, тескерисинче ал ар бир сюжеттик окуянын кыймылына сиңип, ага арбалган окурман анын жазуучу тарабынан түзүлгөнүн эске албай туруп, автор сунуштаган философияны ээрчип кетет. Андай интерпретация биз кепке тартып жаткан чыгармаларда солгун кездешет, б. а. көркөм чындык бир гана автордук баяндоодо жашап, ал эми тарыхта белгилүү болуп калган инсандардын жандуу элеси мактоо сөздөрдүн көлөкөсүндө кала берген учурлар көп кездешет.

Аталган интерпретациянын романда жетишсиздигинен улам сюжеттин курч өнүгүүсү жоголуп, кыймыл бир жактуу (автордук баяндоо) болуп, чыгармада бардык аракетти жетектеп туруучу историзм принцибинен алыстаткан. Андай шартта чыгарма мындан бир канча мезгил мурда болуп өткөн окуялардын элесин эмес, бүгүн автор өзү жашап жаткан азыркы кырдаалды көз алдыга тартат. Анткени чыгарманы кыймылга келтирүүчү көркөм чындык окуялар менен образдардын

аракетинде «жашап», ал аракеттер каармандын ойлоосунан тартып, аны ишке ашырууга максат кылган түрдүү жүрүштөрүн ошол доорго ылайык көрсөтүүсү керек болсо, мындай архаикалык кубулуштар жогоруда аталган романдардын көпчүлүгүндө жетишсиз болуп саналат. Бул авторлордун сөз менен иштөө, тилдик каражаттарды, өзгөчө историзм, архаизм сөздөрдү текстте колдонуу чеберчилигинин жетишсиздигин ачыктайт. Мындан чыгармада орун алган көркөм интерпретациялоонун ички кудуретин бөксөрөт. Каармандардын речин түзүүдө керек болуучу көөнө сөздөр менен байыркы терминдер жетпегендиктен, көркөм образдар азыркы кыргыз адабий тили же диалектизмдер менен «сүйлөп», психологиялык жактан бүгүнкү замандаштын элесин түзөт. Биздин заман менен ал доордун ортосуна чек коюу менен сүрөттөөнүн иштелип чыкпагандыгы чыгармада тарыхый инсан катары берилген каармандын ошол заманга таандык экенин көрсөтпөйт. Доорду алмаштырып койсо деле социалдык шарттар менен автор баяндап жаткан психологиялык кырдаалдардын маанисин жоготпой туруп калышы, б. а. өзгөчө каармандын ички толгонууларынан, тигил же бул көрүнүшкө карата мамилесинен ошол доорго мүнөздү камсыз кыла албагандыгы, автордун мүнөз түзүү чеберчилигиндеги көркөм интерпретациялоо романдык деңгээлден өксүп жатканын айкындайт. Айрым учурда азыркы кыргыз калемгерлеринде романдын жанрдык табиятын түшүнүү деңгээли төмөн экендигин көрсөтүп, аны көлөм менен өлчөп жатышканына күбө болобуз. Көлөмдүн ыксыз чоң болушу (үч томдукка чейин жетиши) жанрга ылайык көркөм интерпретациялоону талап кылаарын калемгердин көбү эске албагандыктан, ал чыгармадагы көп сөздүүлүктү түзүп, экинчи жагынан идеялык мазмунга тиешеси жок окуяларды сюжет катары чыгармага шыкай берүүгө алып келген. Ырас, автордук көркөм ойлоо «чексиз» болгону менен аны кыймылга келтирип турган жанрдын өлчөмү бар экендигин тарыхый роман жазууга кызыккандар милдеттүү түрдө жетекчиликке алууга тийиш эле. Салыштырып алганда мындай көрүнүш совет доорунда деле болгон. Документтерде берилген маалыматтарды толук камтууга аракет кылган жазуучулар кырдаалга ылайык ошол маалыматтын көркөм-эстетикалык баалуулугун жанрдын

чегинде «ченеп» колдоно албагандыктан (мисалы «Боордоштор»), роман жанрында көркөм интерпретация маанилүү орунда экендигин ачыкка чыгарат. Соңку кыргыз тарыхый романдарына мына ушул касиет жетишсиз болгондуктан, кадимки оозеки чыгармачылыктай (анын көлөмү чектелбейт эмеспи) ыксыз узарып бара жаткан окуялар, иретсиз композициялык түзүлүш, канчалык зарыл экендигин аныктабай туруп колдонгон ашыкча очерктик идеалдаштыруу эгемендүүлүктөн кийин пайда болгон көлөмдүү чыгармалардын көркөм наркын төмөндөтүп жиберүүдө. Болгонун болгондой чагылдырууга умтулуу, толук иштелип чыкпаган идеялык мазмунду жеңип кетип, бир жагынан чыгармада көп сөздүүлүктү пайда кылса, экинчи тарабынан санжырада иштелип калган тарыхый инсандарга карата «панегирк» (К.Асаналиев) мүнөзүндөгү баяндоолорго ээ болуу менен чектелүүдө. Роман жанрынын классикалык үлгүлөрүн Батыш жана орус адабиятында кездешкен формасында кабыл алгандыктан, өздөштүргөн вариацияда анын жанрдык чегине таандык бардык касиеттерди сактоо аракети маанилүү орунда турган. Ал роман жанрына таандык салттуу сюжет куруу, чыгарманын тулку-боюна композициялык элементтерди жайгаштыруу, бир эмес бир нече сюжеттик линияларды автор «аныктаган» бирдиктүү идеялык мазмунга топтоштуруу, алар аркылуу тарыхый инсандар менен ага тең тайлаш иштелип чыккан ойдон чыгарылган көркөм образдарды түзүүгө жол ачкан. Азыркы адабий процесс буга канааттанбай калды. Анткени улуттук адабиятка мүнөздүү көркөм интерпретациялоонун белгилерин көлөмдүү чыгарма жазууда колдонуу өткөн доордо оодарылган жанрга жайгаштыруу зарылдыгын көрсөттү. Ал санжырада иштелип чыккан көркөм интерпретациялоо формасын роман жанрында ошол турушунда «көчүрүп келүү» кызыкчылыгын да ойготту. Мындай мамиле калемгерлер арасында маанилүү орунга өтүп бара жаткандыктан, роман деп айтууга мүмкүн эмес, бирок автордун жеке аныктамасы боюнча ушундай аталыш менен жарыяланып кеткен бир нече чыгармаларды жолуктурабыз. Андай чыгармаларга Э.Турганбаевдин “Чыгыш жана чоң бийлер баяны” [121], ыр менен жазылган К.Сыдыгалиевдин «Мухаммед пайгамбардын өмүр жолу» [106], Т.Касымовдун “Адам жана заман тагдырлары”

[54] сыяктууларды кошууга болот. Бул чыгармалар камтыган тарыхый маалыматтардын деңгээли, анын азыркы мезгил үчүн болгон баалуулугу талаш туудурбайт. Ошол факты-материалдар менен «куралданган» жанрдык форма дагы көптөгөн толуктоолорго муктаждыгын айкындайт, б. а. колдонулган даректер романдын жанрдык чегине кантип аралашып, кандай адабий-эстетикалык милдет аткаргандыгына келгенде романдык жүктү «көтөрүүгө» алсыздыгын ачыкка чыгарган. Анын себеби - мурда ар тараптуу иштелип чыккан жанрдык белгилерди өркүндөтүү менен анын улутка мүнөздүү чыгармачыл туунду экенин далилдөөчү кудуретине карай изденүүнүн жетишсиздиги. Көркөм чыгарманын бир жанры катары азыркы роман жалпы коомчулукка белгилүү формалык да, мазмундук да касиетке таандык элементтерди чыгармачыл шартта колдонууга көңүл бурбагандыктан, жаңычыл табиятка ээ болгон көркөм интерпретация аталган чыгармаларда байкалбайт. Ал өзгөчө чыгарманы бирдиктүү кармаган идеянын сюжеттик өнүгүүдө ички байланыш түзө албагандыгынан, ар кыл окуялардын жыйындысы сымал көрүнүүчү факты-материалдардын топтому болуп калган курамдан көрүнөт. Анын таасиринен тематика тарыхый болгону менен романды көркөм чыгарма катары ишке ашырып туруучу сюжеттик линиялар өзүнүн «тарыхыйлуулугунан чыгып» калган. Тарыхый даректер романда кадыресе турмуштун өзү сыяктуу эле жандуу аракетке өтүүдөн өскүп, өзгөчө андай жандуу аракеттер түрдүү кызыкчылыктардын каршылашуусунда кыймылга келип, ал конкреттүү окуяларга сиңирилген конфликтилер менен коллизиялардан көрүнүүчү деталдар жетишпей, аны аныктап берүүчү көркөм каражаттар – диалогдор менен монологдор, пендечиликтеги ички толгонуулар, мамиледеги жеңүү менен жеңилиштер, акылдын артыкчылыгы менен эмоциянын көп түрдүүлүгү, кубануу, күлүү менен ыза жана мундун аткарган философиялык мааниси автордук интерпретациядан тышкары турат.

Бул белгилер жетишсиз болгон маалда көркөм чыгарма өзүнүн толук касиетин аткара албай калышы мүмкүн экендигин өткөн кылымдан мурасталган бай тажрыйба далилдейт. Көркөм интерпретациялоо автор каалаган абалда өзгөрө

бербестен, ал жазуучунун бардык аракетин өзүнө багындырып, чыгармага киришүүдөн мурда эмнелерди жазуу керектигин алдын-ала пландаштырууну талап кылаарын ошол калыптанган салттан белгилүү. Салттуу эрежелер боюнча роман жанры канчалык кеңири масштабдуу окуяларды сүрөттөбөсүн, ар бир көркөм деталдын чыгармада аткарган кызматы болууга тийиш. Кайсы адабий жанрда болбосун көркөм интерпретация аларды тыкыр көзөмөлдөп, ал тургай чыгарма тандап алган идеялык мазмунга ылайык иргеп алууга милдеттүү болуп саналат. Мындай шартта ар бир деталь автордун көркөмдөштүрүү аракетинде конкреттүү милдетти аркалайт да, автор түзгөн идеяны ишке ашыруу үчүн мурда белгилүү болгон адабий-эстетикалык наркты көтөрүү кызматын көрөт. Ал доорго мүнөздүү тарыхый фонду түзүүдө тарыхта орун алган факты-материалдарга эмес, окурман ишене турган көркөм чындыкка артыкчылык берсе гана автордук чеберчилик максатына жетээрин баамдадык. Буга А.Рыскуловдун «Атакенин Акболоту» мисал болуп берет. Автор тарыхый чындыкты көркөм интерпретациялоонун кыргыз адабиятында жетишкен ийгилигин чыгармасында толук пайдаланууга аракеттенген. Тарыхый даректердин бардыгы тең көркөм чыгарма үчүн керектүү эпизод болуп бере албастыгын жакшы түшүнгөн автор тарыхый чыгарманын идеялык мазмунуна «катышы бар» бардык каражаттарды колдонууга жетишкени (мисалы, «Алмагайып») менен айырмаланат. Көркөм чыгарма тарыхнамадан (историграфия) айырмаланып, адабий чыгарма көтөрүп жаткан проблемага, автор айтууга далалат кылган философияга, өзгөчө ошол чыгарманын ичинде кыймылга келип жаткан идеялык мазмунга тиешелүүсүн гана чагылдырып, көркөм-эстетикалык нарк түзүүгө аракеттенген. Романдын сюжети тарыхый булактар чагылдырган окуяларды Атакенин бала кезинен мамлекеттик ишмер (баатыр) болгонго чейинки басып өткөн өмүр жолуна айкалыштырат. Жазуучу калк ичинде азыркыга чейин жашап жүргөн уламаларга, санжыра сөздөргө артыкчылык бергени менен аларды тарыхый роман жанры үчүн аткарган кызматына карай пайдаланганы колдоого арзыйт. Ал эл арасында сакталып калган же белгилүү бир уруунун «башчысы болуп көрүнгөн» тарыхый инсандын көркөм образын кайрадан жандандырууда анын мамалекеттик

ишке баш-оту менен киришип, элдин эркиндигин сактоо үчүн жасаган эмгегин чыгармада окуялардын өнүгүшүндө көрсөтөт. Өзгөчө анын эгемендүүлүктү эңсеген кыялы балагатка жете элек мезгилде түптөлгөн болсо, А.Рыскулов аны көп мааниге ээ ордо оюну менен байланыштырат. Чыгарманын бет ачаары катары «Ордо» деген орун алган эпизоддо башка элдердин кысымы эки бөлөк жерди жердеген «Манап тукумунун» балдары бирге ордо ойногонго киришкени аркылуу башталган окуя улам кийинки эпизоддордо тереңдеп отуруп, бир катар кызыктуу материалдарды берет. Алардын бири - Атакенин Жаңыл Мырзага жолукканы болсо, экинчиси - Эр Солтонойдон сабак алышы. Бул эки эпизод тең жазуучунун көркөм интерпретациясына таандык экенинде талаш жок, анткени Атакенин алар менен кездешкени тууралуу маалымат сакталбаганы менен бир доордогу пендечиликте андай болушу толук мүмкүн экендиги окурманга ишеним жаратат. Жаңыл Мырзанын Түлкүгө арналган аруу сезиминин бул чыгармага аралашуусу, б. а. Түлкүнүн небереси Атаке менен кездешүүдөгү психологиялык абал кандай ынанымдуу болсо, канча кылым эл даңазалаган Эр Солтонойдун колунда Атакенин тарбияланышы чыгармадагы көркөм интерпретациянын чеберчиликте ишке ашканын көрсөтөт. Бирок мындай көрүнүш соңку көлөмдүү чыгармалардын баарына тиешелүү эмес, тескерисинче бир уруунун кызыкчылыгын көздөп (башка урууларды кемсинтүү) түзүлгөн эпизоддордон турган чыгармалар арбын кездешет.

Кээ бирде мындай бир жактуулук жалпы улуттук адабий баалуулуктар үчүн нарк-насил түзбөй чыгарманын кадырын төмөндөтүп жибергени ачык байкалат. Алардын санжырадагы маалыматтарды өз боюна сактагандыгы менен баалуу экендигинде талаш жок, бирок ал ошол турушунда азыркы тарыхый роман жанрында идеялык мазмунга айлануусу үчүн жазуучунун интерпретациясынан өтүшү керек. Ал интерпретация эмне сакталып калса ошонун баарын камтый бербестен, эгемендүүлүктөн кийинки улуттук кызыкчылыкты көздөгөн деталдарга көңүл бурганы маанилүү. Тарыхый маалыматты туура эмес колдонуу автордун көркөм интерпретациясына гана ишенбестик жаратпастан, берилген эпизоддордун идеялык мазмун болгон байланышын төмөндөтүп чыгармада көлөм көбөйгөнү

менен сюжеттен ордун таппаган (алып койсо да, кошуп койсо да) абалга жеткирген. Демек, мындан тарыхый чыгарма үчүн автордун окуя тандоосу, ага багытталган интерпретация да маанилүү экени байкалат.

Моңгол доорунан бери XIX кылымга чейинки кыргыз тарыхынын элесин көркөм чыгарма аркылуу түзүүгө аракеттенген авторлор өздөрүнүн чыгармаларында тарыхый инсандын образын жаңыча интерпретациялоого айрыкча көңүл бурушкан. Бирок көркөм туундунун өзөгүн түзгөн инсанга тарыхый өңүттөн мамиле кылышкандыктан, эпизоддордун арасында ачылуучу көркөм образга керектелүүчү касиеттин жетишсиз жагы арбын. Тарыхый инсандын автор тарабынан иштелип чыкпаганы (А.Оморовдун Чыңгызханы), же эпизоддун зарыл же зарыл эместиги талданбай туруп кирип кеткени (К.Иманалиевдин Тагай бийи), же анын кандай идеяны көздөп колдонулганы (Т.Касымовдун Тагай бийи), тарыхтын да, андагы көркөм образдын да иштелишинде бүдөмүк ойду пайда кылып, тарыхый даректерге жана санжырага таянган бардык портреттерде азыркы мезгилдин кызыкчылыгын көрсөтө албаган. Маселен, авторлор тандап алган мактоо сөздөр эл ушул мезгилге чейин атын өчүрбөй сактап келген кадырман адамдар – бий, хан, баатыр, өкүмдар, аталык, датка, акын, ж. б. бирине да керек эмес, алар мындай «кургак даңазалоодон» өткөн, караласа аты өчүп калбагандай эле мактаса кадыры артып кетпейт. Образ түзүүдөгү автордук интерпретация тескерисинче алар кийинки муунга, өздөрүнүн урпактарына керек «тарыхый ордун көрсөтүүгө» муктаж болуп турат.

Кыргыз адабиятында тарыхый инсанга кайрылган ар бир калемгердин көркөм интерпретациялоодогу милдети да ушуга барып такалат, ал кимдир бирөөнүн «жети атасынын бири экенине» сыймыктануу эмес, улуттук тарыхта келки-келки жашап келе жаткан чындыкты тарыхый инсанды көркөм интерпретациялоо аркылуу ошол доордун жандуу элесин түзүү болуп саналат. Авторлордун көпчүлүгү тарыхый инсандын айланасында болгон ар бир окуяны чыгарманын ичине «киргизе берүүгө» кызыктар болгондуктан, сюжет идеялык мазмузга карай ырааттуу өнүкпөй, чыгармадагы өзөк идея окурманга жеткиликтүү кармалбай, идеялык-эстетикалык

багытта чаржайыттуулук кенири кулач жайып, окурманды жадатып жиберүүчү кырдаалга алып келген. Ага мисалды К.Качибековдун “Бүргө баатырынан”, Ж.Токтоналиевдин “Ормон ханынан”, Э.Турсуновдун “Балбай” жана “Боронбайынан” келтирүүгө болот. Берилген эпизоддун эстетикалык кудуретине аталган романдардын авторлору маани бербегендиктен, чыгармада көп сөздүүлүк (ашыкча көлөм) орун алган. Арийне, тарыхый чындыкты көркөм чындыкка айландырууда адабий жанрдын өзүнө тиешелүү спецификалык табиятына маани бербегендиктен, тарыхый каармандын чыгармада реалдуу турмуштагыдай жашоосу зарыл экендиги эсепке албаган. Сюжеттик эпизоддордо ошол тарыхка мүнөздүү көркөм деталдар жетишсиз болгондуктан, окуялардын мазмуну менен ачылуучу жанрдык чектин ортосунда айырма болуп көркөм туунду роман жанрынын кайсы түрүнө киргенин аныктоого да тоскоолдук түзгөн. Ага Т.Касымовдун “Боронбай жана Төрөтайындагы” окуялар мисал болуп берет. Тарыхый окуяны колдонууга карата кетирилген мындай мүчүлүштүктөн улам тарыхый романдын өзүнө таандык деңгээли «жоголуп», б. а. чыгарма роман жанры көтөрүүчү «жүктү» аркалай албай, кээ бири «баян» деген аталыш (мисалы, Б.Боркеевдин «Рыспайы») менен айрымдары «тымсал» (мисалы, Т.Субанбековдун «Эр Садырдын үркөрдөй кошууну») сыяктуу кошумча аталыш менен коштолуп жүрөт. Белгилүү болгондой, калемгердин эпизодду туура тандоосу, тарыхый чындыкты түзүүчү окуяны ишенимдүү жайгаштыруусу автордун чеберчилигин көрсөтүү менен чектелбестен, көп түрдүү тарыхый романдын кайсы жанрына кире турганын да ачыктайт. Тарыхый чыгарма жаратууда кеткен мындай кемчилдиктер бир гана сюжеттик түзүлүшкө доо келтирбестен, автор тарабынан сунушталган жанрдык аныктаманын мазмунга дал келбестигин көрсөтөт. Буга Э.Отунчиевдин “Молдо Асан”, “Женижок”, Ж.Токтоналиевдин “Баатыр Шабдан” жана Ж.Егембердиевдин “Канат хан” чыгармалары мисал болуп берет. Жыйынтыктап айтканда, XX кылымдын 90-жылдарынан XXI кылымдын 15-жылдарына чейин кыргыз адабиятында пайда болгон тарыхый романдар алган темасы, жарыяланышы боюнча толук эркиндикке ээ болсо да тарыхый чындыкты интерпретациялоо багытында ири табылгаларды

бере албай, айрым изденүүлөр менен чектелген. Мындай көрүнүштүн өзү тарыхта болгон окуяны көркөм чагылдыруу багытында сандык өсүштөн сапаттык жаңыланууга өтүү керектигин ачыктайт.

3. 2. Эгемендүүлүктөн кийин тарыхый романдарда автордук көркөм ойлоо чеберчилигин өнүгүшү

Кыргыз жергесине эгемендүүлүктүн келиши көркөм чыгармачылыктын өнүгүүсү үчүн кеңири шарт түзүп берди. Адабий ой жүгүртүү партиялык саясий тескөөдөн кутулду. Андан ары улуттук аң сезимдин ойгонуусуна тикелей кызмат кылып, мурда көмүскөдө калып келген темаларды адабий процеске алып чыгууга жетишти. Мындай түрдүү жанрдагы чыгармалардын катарында тарыхый роман да бар. Романдын да жанрдык касиети бир катар өзгөрүүлөргө дуушар болуп, анын натыйжасында дүйнө таанымдын бир нече катмары көлөмдүү жанрда орун ала баштаган. Эгер совет доорунда материяга ыктаган ой жүгүртүү үстөмдүк кылып, чыгарма жаратууга кызыктар ким болбосун анын тескөөсүнөн сыртта калбаган болсо, эгемендүүлүк андай кысым жоюлду. Өзүнүн көркөм туундуларын окурманга тартуулагандар реалдуу көркөм ойлоодон тышкары мифтик, диний, мистикалык, ж. б. дүйнө кабылдоону адабий чыгармачылыкка колдонууга киришти. Чыгармачылыкка карата болгон мындай мамиле тарыхты көркөм таанып билүүдө да орун алып, К.Сыдыгалиевдин «Мухаммед пайгамбардын өмүр жолу» [106] сыяктуу көлөмдү чыгарманы пайда кылды. Чыныгы динди даңазалоого ээ бул чыгарма тарыхый мазмунду мифтик ойлоо менен (материалисттик көз караштан алганда) айкалыштырып, адамдын ойлоо табиятында орун алган диний-канондук түшүнүктөрдү көркөм-адабий формада окурманга жеткирүүгө аракеттенген. Ырас, чыгарманын пафосу адамдын жан дүйнөсүндө катылган ишенимдин калыптанган булактарын эске салуу менен пендечиликке батыл аралашкан сюжеттик линияга токтолот. Бул демократияга негизделген шартта мындай чыгармалардын пайда болушу тарыхты таанып билүүнүн жаңы формалары катары кыргыз адабиятында өзүнчө тенденцияны жаратканын билдирет. Биз чыгармачылыкта изденүү катары кабылдаганыбыз менен аталган чыгарма жалпы адабий баалуулуктардын арасында белгилүү бир социумдук кызыкчылыкты көздөгөнү боюнча советтик (тапчыл кызыкчылыктагы) адабияттан айырмаланбайт. Мындай чыгармаларда пафос тар

чөйрөнүн керектөөсүн канааттандырууга жетишкени менен ага ишене бербегендердин кызыкчылыктарына каршы келе тургандыгын эстен чыгарбайлы. Көркөм ойлоого жетекчилик кылган мындай дүйнө тааным, өзгөчө дүйнө кабылдоо касиети аркылуу эгемендүүлүктөн кийинки тарыхый романдарда **тема тандоо үчүн гана маанилүү роль ойнобостон**, көркөм **образ түзүүдө да өзүнүн таасирин тийгизгенин** көрүүгө болот. Адабий дөөлөттөр жалпы адамзаттык наркка ээ болгон дүйнө таанымга негизделе турганына таянсак, бул сыяктуу көз караштын болушу мыйзамченемдүү экени байкалат. Изденүүдө көз караштагы карама-каршылыкты (аны жактагандар менен каршы чыккандардын ортосунда) түзө турган мындай абалдын болушу чыгармада көркөм деталдарды иштеп чыгууда маанилүү роль ойногон. Ага Э.Отунчиевдин “Молдо Асаны” [92] менен “Жеңижок” үчилтиги [89, 91, 90] мисал болуп берет. Жазуучу эки чыгармасында тең диний ишенимди башкы каармандардын оң сапатын түзүүчү касиет катары колдонот. Роман автордук диний мазмундагы симпатиясы артыкчылыкка ээ болуп, чыгарма атын алып жүргөн каармандардын образын идеалдаштырат. Молдо Асан менен Жеңижоктун «мындай такыбалыгы» кыргыз жергесинде белгилүү диний ишенимдин оң-терс жактарын тарыхый инсандын образында толук көрсөтүүгө жолгоо болгон. Маселен диний каршылыктар, чөлкөм аралык араздашуулар, пенденин же уруунун кызыкчылыгын көздөгөн шартта диний ишенимге түртө салуу, саясий-социалдык тарыхый касташуулар, динге таянып улут аралык араздашуулардын автор тарыбанан экинчи планга жылышы Э.Отунчиевде **романдык ойлоо чеберчилигинин жетиле электигин** далилдейт.

Көркөм ойлоо түрдүү деңгээлде болушу мүмкүн, ошондой эле ар кыл шартта өнүгүүсү мыйзамченемдүү көрүнүш. Бирок ага ар бир адабий жанр коё турган талаптар бар экенин ар бир калемгер эске алууга тийиш. Мына ушул маселеге келгенде кыргыз романчылары роман жанрынын ага карата койгон талабын бир гана көлөм менен чектеш туура эмес, б. а. ал чыгарманын ичинде көркөм ойлоонун каармандын турмушу аркылуу логикалык шартта калыптануусу жана көркөм образдын чыгармадагы «жашоосунда» алга жылуу эволюциясы “жашай турганына”

маани беришпеген учурлар эгемендүүлүктөн кийинки романдарда көп кездешет. Алар эл арасында улама сөздөр же санжыраларда айтылып жүргөн сюжеттик линиядан жана тарыхый окуялардан алыстай албагандыктан болгону байкалат. Көркөм образга интерпретация жасоодо аны социалдык, психологиялык жактан иштеп чыкпагандыктан, журтка белгилүү тарыхый инсандар романда каарман катары сүрөттөлүп жаткан доордогу реалдуу кырдаалга шайкеш келбей калганы бар. Аны биз “Ормон хан” [118], “Балбай” [122], “Боронбай” [123], “Бүргө баатыр” [57], “Баатыр Шабдан” [116], “Канат хан” [39] романдарындагы көптөгөн эпизоддордон көрөбүз. Ар бир жаңы жазылган чыгарма автордун көркөм интерпретациясы аркылуу кыргыз адабиятына өз салымын кошууга, ошол эле мезгилде көркөм туунду катары (көлөмү боюнча алганда да) өз ордун табууга милдеттүү. Бирок, аталган чыгармаларда автор **сюжет түзүү боюнча жана көркөм каарманды иштеп чыгуу багытында** да мурда эл тарабынан оозеки адабиятта, санжырада калыптанып калган вариантынан алыстап кете албай калышы чыгармадагы көркөм интерпретациялоонун өксүгү катары көрүнөт.

Доордун алмашуусу тарыхка болгон улуттук көз карашты гана өзгөртпөстөн, ар бир багыт боюнча (мейли тарых илими, мейли адабият) өзүнүн акыркы жетишкендиги аркылуу фактыга мамиле кылып, өзгөчө кепке тартылып жаткан проблемага учурда коомчулукка керек болгон багыт аркылуу кайрылып, аны илимий-теориялык жактан азыркы мезгил күткөн деңгээлде жүзөгө ашырууну талап кылат. Көркөм чыгарма катары окурманга сунушталган ар бир тарыхый роман да ушул милдетти аткарууга тийиш. Жазма булактардан маалыматы бар же санжыраны жакшы билген кыргыздын кимиси болбосун өз элинин (өзгөчө белгилүү бир уруунун) “тарыхын” жазууну “колго алганы” романдын жанрдык табиятына доо келтирип жатат. Буга Т.Касымовдун “Боронбай жана Төрөтай” [55] мисал болуп берет, б. а. аталган жанрда чыгарма жазууга шугулданган Т.Касымов эмне максатта санжыра сакталып калган бул тарыхый окуяны романдык сюжетке чейин чойгону белгисиз. Автордун ички демилгеси колдоого арзый турган көрүнүш болгону менен окуяны тандоодо бүгүнкү эгемен өлкөнүн кызыкчылыгы менен шайкеш келүүчү

жагдайды ажырата түшүнө албаганы жанрды примитивдүү абалда калтырган. Мындай көрүнүш бир эле ушул чыгармага мүнөздүү болбостон, XIII кылымдан XIX кылымга чейинки доордо жашап, бирок ал тарыхтан өз үлүшүн толук албай калган кыргыз тарыхын көркөм чыгарма аркылуу “калыбына келтирүүгө” аракеттенген бардык калемгерге тиешелүү. Ырас, көөнө тарыхтан калган үзүл-кезил даректүү материалдарды көркөм интерпретациялоо жолу менен жандуу турмушка айландырууда баарынын деңгээли бирдей эмес. Ошол мезгилдин элесин бүгүнкү окурман ишене турган бийиктикте берүүдө роман жанрынын мүмкүнчүлүгү зор, бирок ошол доордун коомдук-саясий турмушун сүрөттөөдө автордук баяндоо менен чектелген учурлар арбын. Ал тарыхый романдарга мүнөздүү болгондой, кадимки пендечилик көйгөйлөрдүн изи менен жүзөгө аша турган маселени толук чечип бере албайт. Буга К.Сактановдун “Искендер Зулкайнарн” [98], К.Иманалиевдин «Тагай бий (Мухаммед кыргыз)» [47] жана ушул эле аталыш менен жарык көргөн Т.Касымовдун романы [56] окуялардын сүрөттөлүшү мисал болуп берет. Бул тарыхый доордун элесин түзүүдө, тарыхый инсандардын портретин бүгүнкү окурман ишене турган деңгээлге алып келүүдө **деталдарды көркөмдөп интерпретациялоо** чеберчилигин жетишсиздигин көрсөтөт. Анткени көркөм интерпретациялоонун ролу элге белгилүү деталдар аркылуу “жоголуп кеткен” доорун **жандуу картинасын түзүү** – ал кырдаалдарда кыргыз кантип күн кечиргенин, пендечиликте эмнени баалап, кайсы сапаттарга артыкчылык бергенин, жек көргөн кемчилдигин, ынтазар албаган касиетин, октой атылган эмоциясы менен түрдүү шартта маңызы ачылган этнопсихологиясын чагылдыруудагы чеберчиликти талап кылат. Интерпретациялоого коюлган мындай талап ар бир авторду чыгарма жазууда роман жанры жеткен бүгүнкү көркөм дөөлөттүк нарктын бийиктигинде ой жүгүртүүгө милдеттендирет. Экинчи жагы жазуучулук чеберчилик роман жанры иштеп чыккан салтты канчалык пайдалануу менен “көркөм деталь” деп аталуучу конкреттүү турмуштук окуяларды кантип колдонгонун, анда терең маани-маңыз орун алышын талап кылган шартта жогоруда аталган чыгармалар белгилүү деңгээлди камсыздай албайт. Анын натыйжасында көркөм интерпретациялоонун

идеялык мазмунду сюжеттик окуяларда ишке ашыруу боюнча аткарган кызматы - композициянын элементтерин көркөм деталь катары пайдалануу - чыгарманы кыймылга келтирүүчү окуялардагы түрдүү көрүнүштөр экенин элестетип түшүнүүгө карай өсүп жеткен эмес. Автордук көркөм ойлоо жанрдын чегинде аракетке келүүсү зарыл болсо, мындай шартта тарыхый мазмунду чагылдыруу **тарыхый маалыматтарды** же улама сөздө, санжырада берилген окуяларды **чыгармага дамамат киргизе берүү** кызматына айланган. Ал эгемендүүлүктөн кийинки романдарда көп сөздүүлүктү пайда кылып, натыйжада Ж.Токтоналиевдин “Ормон хан”, Э.Отунчиевдин “Жеңижок” сыяктуу трилогия адабий процеске келген. Андагы көркөм деталдардын аткарган кызматын аныктоого келгенде тарыхый инсандын образын түзүүдө **көркөм интерпретациялоонун жетишсиздиги** көрүнөт. Ар бири тарыхый окуяны пайдаланууда өз алдынчалыгын сакталганы менен романдын жанрдык табиятында тарыхый пафос түзүүдө фактылык материалдарга артыкчылык берип, окуянын, уккан-билгенин сюжетке шыкай колдонгонунан улам чыгарманын идеялык мазмуну алешем калган. Романды даректүү изилдөөлөрдөн, өзгөчө санжырадан, эл арасында оозеки жашап келген улама сөздөрдөн айырмалоочу “тарыхый романга” таандык **ошол доордун жүзүн ача турган ойдон чыгарылган типтүү образдын тыкыр иштелбегендиги** буга кошумча болгон. Жазуучулардан көркөм интерпретациясында орун алган төмөнкүдөй инерциялык кырдаалдар байкалат:

1) Кайсы каарман болбосун кадим турмуштагыдай көркөм чыгармада «өзүнүн жашоосу» менен милдеттүү болуп саналат, б. а. эгер чыгарма тарыхый инсанды же ойдон чыгарылган көркөм образды бала күнүнөн бери сүрөттөй турган болсо, ал сөзсүз адам баласына мүнөздүү бардык жаш куракты чыгарманын сюжеттик өнүгүүсүндө басып өтүүгө милдеттүү; Кыргыз калемгерлери каарман түзүүдө эмнегедир мындай психологиялык кырдаалдарга – ар бир курактын өзүнө тиешелүү кызыкчылыктары болушу зарыл экенине көңүл бурушпаганы романга болгон окурмандын ишенимин кетирип турат. Тактап айтканда тарыхый каармандын көркөм образын иштеп чыгууда көпчүлүк автордо тарыхый окуяга карата

диахрондук жана синхрондук мамиленин сакталбагандыгы конкреттүү адам жашоосундай таасир калтыруучу окуялардын кемчил болушуна алып келип, көркөм чындыктын алсыз болушун, өзгөчө калемгер тарабынан иштелип чыккан автордук концепциянын жоктугун көрсөтөт.

2) Тарыхый романдарда тарыхый инсандарды коштоп жүргөн түрдүү эпитеттер (хан, баатыр, бий, ж. б.) орун алганы менен ал каарман ошол эпитетке кантип жетишкени көрсөтүлбөйт, б. а. ким кааласа же автор ошентип сүрөттөп койсо эле ошол каарманды андай эпитет коштоп калбай тургандыгы белгилүү десек, анда андай эпитетке ээ болуш үчүн да чыгармада ички эволюциясы жашашы милдеттүү; Тарыхый чыгарма жазууга киришкен кыргыз жазуучуларынын **көркөм ойлоосу өздөрү тандап алган жанрдын чегинде ойлонуу деңгээлине жете электигин** ар бир чыгармада кездешкен кемчилдиктер ырастайт. Тактап айтканда, калемгер өз чыгармасында «хан», «баатыр» же «бий», ж. б. деп койсо эле ал каарман ошол абалга көтөрүлө калбай тургандыгын, эл берген андай сапатка ал чыгармада жайгашкан, өзгөчө чыгарма ээлик кылган сюжеттик окуялар аркылуу өсүп жетилүү керектигине автордун анча маани бербегенинен десек болот. Кыргыз эли жогоруда аталган эпитеттерди кимге эле бере бербегенин эсепке алсак, анда ага жетүү үчүн белгилүү бир кызматтарды аткарып, ал кызматтар жалпы коомчулук тарабынан ынанымдуу экени белгиленип кабыл алынганда гана журт ошондой кошумча аталыш бергени анык. Аны чыгармасында колдонуп жаткан жазуучу эстен чыгарбай, ал тургай зарыл болгон жерде өзү пайдаланган эпитеттин реалдуу шартта берилгенин далилдөөчү окуяларды иштеп чыгуусу керек эле. Көпчүлүк чыгармаларда андай эпитеттер автор тарабынан ынандыруучу окуялар менен коштолбойт Демек, жазуучунун кимиси болбосун улама кепте айтылып, санжырада сакталып калган мына ушул сыяктуу эпитеттерге «аяр мамиле кылуусу» (даяр түрүндө кабыл алууда), роман (чыгармачылыктын башка түрү катары) санжырага тиешелүү сюжеттик линиядан ажырай албай, б. а. буга чейин калыптанган тарыхый облигин жеңип чыга албаганын шарттап, жанрдын ички табиятына көлөкө түшүргөн.

3) Тарыхый романдар белгилүү бир тарыхый доорду чагылдырууну максат кылгандыктан, ал сүрөттөлүп жаткан кырдаалдын **көркөм элесин мезгил менен мейкиндиктин өз ара катышын түзүү зарылдыгы** ар бир чыгармада өз алдынча калыптанууга тийиш; Окурман калемгер тарабынан сунушталган көркөм туундудан **ошол доордун элесин көз алдына элестетип**, ал мезгилде адамда р кантип жана кандай шартта жашаганын пейзаж же интерьер аркылуу билүүсү керек эле. Тарыхый роман жазууга кызыккан калемгерлердин дээрлик көпчүлүгү чыгарманын алдында мындай милдет турганын этибар албаган. Анын себебинен көркөм тексттин өзөгүн түзүп турган тарыхый окуялар мындан бир же бир нече кылым мурда болгону унутта калып, доордун элеси (коомдук-саясий, социалдык-психологиялык, ж. б.) бүгүнкү күндө жашаган баяндоочунун тикелей катышуусу менен берилгендиктен, каармандын жашоо шарты, аны кабылдаган психологиялык ал-абалы, пендечилик кызыкчылыгы, социалдык керектөөсү, жарандык аракети, атуулдук позициясы ошол доордун пейзажы менен интерьерине коошпой калганын ачыкка чыгарат. Андагы көчмөн турмуштун, айласыз болуп жаткан дүрбөлөң замандын каармандын коомдук позициясын гана аныктабастан, ага ылайык калыптанган адамдык жана пендечилик касиеттерин көрсөтүүгө тийиш болсо, аны окурманга таасирдүү жеткире турган конкреттүү пейзаждык көрүнүштөр (окуялар) же интерьерлер тыкыр иштелип чыкпаганын көрүүгө болот. Ырас, кыргыз эли колдонуп келген этнографиялык каражаттар – боз үй, көчмөн турмушка керектелүүчү буюм-тайымдардын аты аталып, автор тарабынан иреттүү баяндалганы менен алардын социалдык кызыкчылыктар аркылуу нарк-дөөлөттүк мазмунунун ачылбагандыгы автордун ошол доордун өзүнө сүнгүп кирбегенин айкындайт.

4) Тарыхый романдагы көркөм образ автордук ойлоого бардык учурда эле баш ийбей тургандыгын эске алуу зарылдыгы турат, б. а. ар бир доордун өзүнө таандык коомдук-социалдык кызыкчылыктары болгондой эле коомду кыймылга келтирип турган адамдык байланыштын лексикалык кору, анын **диалогдук** жана **монологдук кепте колдонуучу чөйрөсү** бар экенин унутка калтырууга болбойт; Жазуучунун

илимпоздон айырмасы да ушул жерде турат, б. а. көркөм образ өз доорун кыймылга келтирип, ага «жан киргизүү» үчүн автордук көркөм ойлоо ошол мезгилде жашаган каармандар тилдин кайсы лексикалык каражаттары менен кантип сүйлөгөнүн элестете алышкан эмес. Эгемендүүлүктөн кийинки романдарда мындай сапат жетишсиз болгону автордук көркөм ойлоо роман жанрынын мүмкүнчүлүгүн толук колдоно албаганына мисал болуп берет. Анткени тарыхый доор эки элдин ынтымакташуусу менен өз ара жоолашуусу гана болбостон, бири-бирине тийгизген таасиринен улам турмушка карата **элдик көз караштын өзгөрүүсү** - мурда кадырга ээ болуп келген критерийлердин баркын жоготуусу, этибарга алынбай келген нерселердин башкы орунга чыгышы, маданий эле эмес калк үчүн маанилүү адеп-ахлак түшүнүктөрдүн жаңы мааниге өтүшү, турмуш-тиричиликке карата туюм-түшүнүктүн жаңы баскычка көтөрүлүшү, материалдык дүйнөгө карай кабылдоонун мазмундук жактан жаңыруусу, руханий байлыкка карата ар бир пенденин өз баасын берүүсү – деги эле жаңы коомдун түзүлүшүнө себеп болгон жагдайларга **көркөм чыгарма аркылуу жазуучунун философиясы кандай экенин аныктоочу автордун баасы** болууга тийиш. Мына бул маселелерди чечүү үчүн автордун ошол доорго таанык лексикалык сөздөрдү билүүсү тарыхый романга канчалык маанилүү болсо, тарыхый чыгарманын тарыхый-эстетикалык кадыр-баркына анын **ошол тилде «сүйлөй алуусу» же ал тилди жандуу кепке айландырып «сүйлөтө алуусу»** ошончолук зарылдыкты түзөт. Мындай көрүнүштүн азыркы тарыхый романдарда толук жана жеткиликтүү аткарылбаганы калемгерлердин кимиси такшалган, ал эми кайсынысы үйрөнчүк экенин ажыратууга кыйынчылык жаратууда.

5) Автордук көркөм ойлоо эгемендүүлүктөн кийинки тарыхый романдарда бир кыйла «жай жүргөнү» менен айырмаланат. Романдын башка адабий жанрлардан өзгөчөлүгү анын мазмундук көп түрдүүлүгү, б. а. бир нече сюжеттик линиялардын катар, ошондой эле бирин-бири толуктап турган мазмунда өнүгүүгө милдеттүүлүгү болсо, аны өздөштүрүүдө солгундук байкалат. Өзгөчө «тарыхый-биографиялык» деген аныктама менен атуучу романдардын көпчүлүгү мына ушул мүчүлүштүктөн

ажырай албаган. Мындай мүчүлүштүктөрдү жалпылаштыруу менен төмөнкүдөй жыйынтык чыгарууга болот:

а) тарыхый доордун элесин түзүүдө баары бир эле каармандын (сүрөттөлүп жаткан тарыхый инсандын) айланасында топтолуусу, окуянын да ушул нукта өнүгө берүүсү;

б) доорду кыймылга келтирүүчү эл массасынын ролунун ачылбагандыгы;

в) бийлик менен эл катмарынын ортосундагы байланыштын ынанымдуу иштелип чыкпагандыгы, б. а. калк менен бийликтин ортосундагы жакындык менен келишпестиктин себептеринин көрсөтүлбөгөндүгү;

г) доордун алмашуусуна себеп болгон жагдайлардын мыйзамченемдеринин чыгарманын ички сюжеттеринде өсүп-өнүгө албагандыгы, б. а. жаңы доорду алып келүүгө маанилүү роль ойногон факторлордун көркөм чыгармада жеткиликтүү сүрөттөлбөгөндүгү;

д) ар бир көркөм деталды пайдаланууга зарыл болгон автордук жалпылаштыруунун жетишсиздиги, б. а. чыгарманын идеялык мазмунун кармап турган өзөктүү окуялар менен эпизоддук элестүү окуяларды көркөм-эстетикалык деңгээлге жеткирүүдө жазуучулук көркөм ойлоонун алсыз болушу; ж. б.

Тарыхый романга объекти болгон кырдаалдар аталган жанрда өз ордун табуу үчүн автор тарабынан тизмектелбей, чечиле турган проблема сюжет ичинде өнүгүп, чыныгы адабий-эстетикалык баалуулукка айланганы да бар экенин эскерте кетели. Ага А.Стамовдун “Хан Тейиш” [103], А.Рыскуловдун “Атакенин Акболот” [95] романдары мисал болуп берет. Бул көлөмдүү чыгармаларда катышкан ар бир каарман өзүнө тиешелүү «жүктү» көтөрүп, ал эми ал жүк чыгарманын идеялык мазмунун ишке ашырууда милдетин аткарганы бар. Ал милдет анын чыгармага катышып калуусуна эмес, жеке адам менен коомдун, доор менен элдин, карапайым калк менен бийлик башындагылардын, мамлекет менен лидер болуп чыга келген атуулдун, эски менен жаңынын өз ара карама-каршылыгынын диалектикалык биримдигинде ачылат. Маселен, «Хан-Тейиште» доордун алмашуусуна себеп болгон коллизиялык жана конфликтилик кырдаалдар маанилүү орунда турат.

Мындай шартта анын (тарыхый инсандын) ролу жогорулап, аны чыгарманын өзөгүнөн алып салууга мүмкүн эмес сюжеттик кызматтын мазмунга кыйыр катышы болуп, доорду өзгөртүүгө аракеттенген кыймылдын зарылдыгы даректүү тарыхый окуялардын фонунда ачылат. Бул маселе А.Рыскуловдун «Атакенин Акболот» романында автор тарабынан тереңдетилет. Романда сюжети майда темаларга ажыратылып, аларда өз алдынча окуялар камтылганы менен конфликттин өнүгүшү Атакенин тагдырына байланыштырылат. Үчилтиктин сюжети Атакенин бир мүчөлүнөн (13 жаш) жигиттик куракка келип, калмактарга каршы согушка аттанып, эрдик көрсөтүп, баатыр атагын алган учурду камтыйт. Биринчи китепте конфликт образдын жан дүйнөсүнүн калыптануусуна байланыштуу иштелсе, экинчиси китепте ага себеп болгон жагдайлар катары Манап бийдин урпактарынын тагдыры, ич-ара мамилеси, калмактар менен кармашууга өтүп, улут аралык мамилелерде тереңдетилет. Теманы ачууда конфликт адамдын мүнөзүн, коомдогу ордун, кырдаалдык психологиялык мамиледиге өзгөрүүлөрүн тымызын жаңылайт. Ошондуктан үчүнчү китепте Атакенин өз эл-жерин сактоо аракетинде орустар менен мамиле түзүп, Екатерина экинчиге делегация жибергени автордук көркө интерпретацияда ишенимдүү чыгат.

Ар түрдүү шартта пайдаланылган тарыхый даректер темага жасалган мамиледе жазуучунун жекечил интерпретациясынан өтөт. Ал доордун өзүнүн оош-кыйышын, коомдук өзгөрүүдөн келип чыккан объективдүү жана субъективдүү карама-каршылыктарын көрсөтүүдө маанилүү кызмат аткарган маалыматтарга гана токтолгондуктан, окуя менен адабий-эстетикалык дөөлөттү аныктоого мүмкүндүк түзүлөт. Автор сунуштаган окуялар менен көркөм деталдар тарыхый тематиканы аныктап берүүгө өз кызматын көрсөтүп, улуттук тарыхты көркөм аңдоо проблемасы жаңы бийиктикке көтөрүлгөнү байкалат. Чыгармада сүрөттөлгөн каармандардын документалдык негизи улуттук тарыхта калтырган изи менен «жүрбөсө» да принцибинде автордук концепцияга кызмат кылган “сюжеттин” мазмунун түзөт. Жазуучулардын чеберчилиги менен тутумдашкан тарыхый окуялар романдардын максатына жооп берген абалда доордун белгилерин аныктоочу

критерий катары мамлекет менен элдин тагдырына тикелей катышы сюжетке өсүп жетет. Тактап айтканда адамдын коомдук жана жеке тагдырына өзөк болуучу коомдук-социалдык конфликттер турмуш-тиричиликтеги пендечилик аракеттерди толук камтыйт. Мында кыргыз адабиятында болуп келген көркөмдүк белгилер, мүнөз түзүү чеберчилиги бир кыйла артыкчылыкка ээ болгонун айтпай коюуга болбойт. Тарыхый роман жанрынын спецификалык өзгөчөлүгүнө тиешелүү типтүү белгилер автордун өз алдынча чыгармачылыкта иштеп чыгуусунда аткарылып, Атакенин балалык чагынан тартып сүрөттөлгөн ойдон чыгарылган окуялар ынанымдуу. Окуяны көтөрүлгөн проблемага жакындатуу максатында калемгер кыргыздын ордо оюнунан баштайт. Оюн катары сүрөттөлгөнү менен ал жердеги балдардын келечекте ким болушу мүмкүн экенинен кабар берип, окуя аркылуу маанилүү идеяны тарых шарттаган сюжетке өткөрүп, балдардын конфликттери чыгармада чагылган доордун тарыхый жүзүн ачууга багытталат. Чынында ойдон чыгарылган окуялар «Манап тукумунун» эл бийлик башына келип калышынын себептерин ачып көрсөтүүдө «сүйлөп», тарыхый каармандар автордун илимий ой жүгүртүүсүндөгү историзм менен «жашап», өзгөчө ар бир каармандын атуулдук (патриоттук) жетиктиги, анын коомдук идеология менен айкаша билүүсү, концептуалдуу көз карашы аркылуу «кы ймылга келип», өз өнүгүүсүн аяктаган замандын себептерин аныктоочу, ошол эле мезгилде азыркы учурга кызмат көрсөтүүчү тарыхый доорго байланышкан коллизияларды окурманга элестүү жеткире алган.

Тарыхый чыгарманы түзүүдө маанилүү роль ойногон мындай көркөм ойлоо чыгарманын алгачкы барактарында эле **татаал психологиялык комбинациялар** менен коштолот. Аны жеке стилдик каражаттар аркылуу берүүдө айырмаланган белгилер тарыхый инсанды жана анын айланасындагы топтолгон окуялардын тарыхтагы ордун көрсөтүүдө ошол мезгилдин тарыхый чындыгын азыркы мезгилдин талабына ылайык көркөм аңдаштыруудан өткөрөт. Автор окуяны чагылдырууда өзү даярдаган турмуштук чындыкты окурмандын көпчүлүгү баамдап түшүнгүдөй абалга жеткиргенин Атакенин чоң атасы Түлкүнү өлтүргөн Жаңыл

Мырзага жолуккан эпизодунан көрөбүз. Бир доордо жашагандыктан, алардын кездешүүсү романдык сюжетти курууда А.Рыскуловдун чебер ойлонгонун көрсөтөт. Жалпы адамзаттык аң-сезимде кабылдануучу көркөм жалпылыктар тарыхый инсандын аракетинде системалаштырылып, эгемендүүлүктү эңсеген элдин кыялы Жаңыл Мырзанын образы аркылуу А.Стамовдун «Хан Тейишинде» да орун алат. Эр Солтонойдун образынын бул романда берилиши автордук мамиледе көркөм ойлоо бир катар тереңдетилген шартта иштелгенин көрсөтөт.

Бүгүнкү күндө роман жанры таанып-билүүгө зарыл болгон коомдук өзгөрүштөрдү, атак-даңкка жеткире турган талаптар менен коомдук идеологиянын өзү куралына айланткан тарыхый кырдаалдарды, аны кыймылга келтирүүдө эмгеги сиңген адамдар – тарыхый инсандардын түрдүү аракетин автордук көркөм ойлоо аркылуу индивидуалдуу көркөм туундуга айлантууга умтулуп жатат. Бул азыркы роман жанрында чыныгы реалдуулукта ишке ашуусуна карай тарыхый теманы метаромандык мазмунга көтөрдү. Ал автордун өздөштүрүүсүнө ылайык тарых жазуунун (историографиялык) дүйнөлүк адабиятка тиешелүү көркөм сөз чеберлеринин романдык мазмундан жогору (метаромандык) турган көркөм ойлоонун формасы бар экенин көрсөттү. Батыш адабиятында мындай көрүнүштү тарыхый романдын азыркы учурга таандык версиясы же жанрдын жаңыча трансформацияланышы катары каралууда. Өзүнүн пайда болуусунда ал адабиятта тарыхты кабылдоонун салттуу усулдарынан айырмаланып, романтиканы, мифологияны жана түрдүү мистикалык кабылдоо аракеттерин синтездештирип кучагына алганы менен айырмаланат. Аталган эки романда бул багытка таандык элементтер болгону менен аларды «метароман» катары кароо мүмкүн эмес, б. а. чындыкты көркөм аңдоо жагынан романтикалык, мифологиялык жана мистикалык ойлоону тарыхый чындыкты көркөм кабылдоонун түрдүү формаларында айкалыштырса да, алар жанрды аныктоочу сапатка өсүп жетпей, улуттук фольклордо мурда колдонулуп келген ойлоо табиятынын алкагында калганы өкүндүрөт. Тактап айтканда, ойлоонун андай белгилери дүйнөлүк адабиятта орун алган метаромандык көркөм бийиктикке ээ болуш үчүн тарыхый теманы

өздөштүрүүдө тарыхый окуяларды окурманга жеткирүүнүн авторго таандык философиясы индивидуалдуу көркөм ойлоодон келип чыккан концепцияга айланышы керек эле.

Натыйжада, азыркы кыргыз адабият таануу илиминде «көркөм андоо» деген түшүнүк менен берилип келе жаткан автордун көркөм ойлоо чеберчилигин ичине алып турган бул процесс эгемендүүлүктөн кийин өзүнүн ички нюанстарын толук жаңылай электигин көрсөттү. Каармандардын жашоосун көркөм чындыкка айландырууда жалпы адамзаттык аң-сезим менен таанып-билүүчү адам мүнөзү, өздүк руху, ички дүйнөсү, ой-сезимдери анын андоосу историзм принциби аркылуу каралып, адабий чыгарманын жанрдык табияты ылайык турмуш чындыгы доордун өзүнө таандык жүзүн алып жүрүүгө тийиш болсо, кыргыз прозаиктеринин көпчүлүгү өзүнүн алдында турган мындай милдетти сезбегендигин аныктады. Тактап айтканда автордук көркөм ойлоо эгемендүүлүктөн кийин пайда болгон плюрализмдин жаңы мүмкүндүктөрүн пайдалана албай жатат. Көпчүлүгү мурда калыптанган улуттук көркөм аңдаштыруунун чегинен чыкпагандыктан, акыркы учурда жаралган тарыхый романдар чындыкты каймана, аллегориялык, кыйытып (подтекст) айтууга карата мамилесинде кыргыздын миф, легенда, уламыштарында колдонулуп келген көркөм каражаттар ошол турушунда пайдаланган. Чынында тарыхта изи калган чындык эч качан өзгөрбөй тургандыгы белгилүү, бирок ага кайрылган ар бир муун аны өзүнүн кызыкчылыгына, өзгөчө коомдук керектөөсүнө карай мамиле кылышы мыйзамченемдүү көрүнүш. Мында жазуучулук ойдон чыгаруу тандалып алынган тарыхый чындыкты көркөм аңдаштырууда адам кыялында орун алган «эркиндикти» кеңири колдонууга тийиш. Чыгармадагы ойдон жаратуу ошол тарыхый чындыктын азыркы окурман журтка берүүчү эстетикалык баалуулугунда, рухий жана нравалык жаңы сапатка ээ болуучу касиетинде ишке ашырылат. Роман көркөм чыгарманын башка жанрларынан айырмаланып, белгилүү доорду, андагы түрдүү тарыхый фактыларды көркөмдөштүрүлгөн окуялар менен шөкөттөп, автор тарабынан айтылуучу идеялык мазмунду романда катышкан негизги каармандардын аракети аркылуу татаал процессте (бир нече сюжеттик

линиялардын биримдигинде) көркөм жалпылоого милдеттендирсе, тарыхый инсанды бир тараптуу кароо менен чектелгендик эгемендүүлүктөн кийинки романдардын бир тобунда орун алган. Анын таасиринде көтөрүлгөн тарыхый тема жаңыча модификацияланбай, учурдун талабындагы татаал маселе бир жактуу чечмеленип, айрым чыгарма окурмандык ишенимден ажыраганы бар. Көркөм чындык ишенимдүү болуу үчүн тарыхта өз орду бар каарманды идеалдаштырууга болбойт. Анткени анын каршысында экинчи личносттун тарыхый ролун төмөндөтүүгө жол берген абал түзүлөт да, каршылаш тараптын терс эмоциясын жаратат. Тарыхый окуяны көркөм аңдоодо буга чейин колдонулган мындай салттуу методдордон айырмаланып, азыркы мезгилде тарыхый факты автор тарабынан ар тараптуу талдоодон өтүүгө муктаж. Эгер автор көркөм ойлоодо ушундай кемчилдик кетирсе, образ түзүүдө бир беткейликти жаратып, белгилүү бир топтун же чөлкөмдүн кызыкчылыгынан чыга албагандыгына К.Сактановдун «Маркумдар үнү» жана С.Станалиевдин «Чагылгандын көз жашы» сыяктуу романдар мисал болот.

К.Сактанов менен С.Станалиевдин аталган романдары жалпы коомчулукка улуттук интеллигенцияны репрессиялоо менен белгилүү болгон 1937-жылдагы тарыхый окуяга арналган. С.Станалиевдин өз сөзү менен айтканда бул мезгил «...ордону бузуп, ойроттун күлүн сапырган, калк башына кара кайгы түшүрүп, калк карегине күйүт чогуун кактаткан кандуу кез «37-жыл» аталып, тарыхка таамай сайылган канжар» – деген элесте коогаландуу тарыхый доор эки романдын тең идеялык мазмунун түзөт. Бири К.Тыныстановдун («Чагылгандын көз жашы»), экинчиси Г.Айтиевдин («Маркумдар үнү») өмүр жолунун урунттуу учурларын баяндоо менен ошол доордун жүзүн ачып берүүгө умтулат. Биринчиси өзүнө объекти кылып кыргыз элинин тунгуч профессору, көп кырдуу талант К.Тыныстановдун тагдырын алса, экинчиси – эл сүрөтчүсү Г.Айтиевдин өмүр таржымалына басым коёт. Эки роман тең чыркыраган чындыкты чагылдырып жаткандай таасир калтырганы менен ошол доордун облигин бир жактуу чагылдырат. Ага себеп мына ушундай абалга келип калышына К.Сактанов да,

С.Станалиев да өз баасын бербейт. Тарыхый чындыкты көркөм андоо окурманга мурдатан белгилүү тарыхый-биографиялык материалдарды чыгарманын мазмунуна жыш жайгаштырбай, анда керектелген документтерден «сталиндин заманынын» образын түзүп, көркөм иликтөөдө эстетикалык наркка объективдүү жактарына токтолууга милдеттүү эле. Замандын өзү ошол мезгилдеги ураанчыл сөздөргө катуу ишенгендиктен, бул жерде кимдир бирөөнү күнөөлөө туура эмес. Сталиндик замандын трагедиясы аталган эки романда тең тар рамкада, социумдук чөйрө менен аныкталып, тагдырдын ушундай болуусуна кимдир бирөөнүн жеке кызыкчылыгы маанилүү роль ойногондой сүрөттөлүп калуусу империяга таандык түшүнүктөрдү тереңден баалабагандык болуп калган. С.Станалиев негизги каарман кылып алган Касым Тыныстановдун өткөн өмүрүндө өксүүлөр кандай көп болсо, анын совет доорунан көргөн утушу да ошончо экенин, ошол эле доордо орошон таланты ачылып, акын, драматург, окумуштуу болгону, кыргыз элине алып келген пайдасы канчалык тийгенин бир тараптуу чагылдырат. Ырас, романда Касымдын балалыгы, улуттук боштондук күрөштөгү боз улан курагы, жаңы заманга ыкташуусу, Ташкентте билим алган жылдары, адабий жана илимий чөйрөгө аралашуусу, Магжан болгон байланышы тарыхый маалыматтагыдай эле ырааттуу баяндалат. Автор фактыларды жыш пайдалануу менен чектелгендиктен, анда советтик идеологияга ишенген ишенимдин пайда болуусу, ошол эле улутчул ырлардын жаралыш себептери романда көркөм чындыктагы баасын албайт. Буга себеп аны «жеңгендердин» да баарыга белгилүү чындыгы болгонун, алар андай «чындыкты» таасирдүү шартты илгиртпей кармап колдонгонун жеткире сүрөттөй албагандыгынан көрүнөт. Чыгарма кандай тарыхый мазмунду камтып, татаал «психологиялык романга» (К.Асаналиев) айланбасын, баяндоонун бир жактуулугу чыгарманын кадырын төмөндөтүп турат. Мындай көрүнүш К.Сактановдун «Маркумдар үнүндө» андан бешбөтөр оркоюп көрүнүп, автор тандап алган, совет доорундагы тарыхый инсандар – Б.Данияров, К.К.Юдахин, К.Тыныстанов, А.Токомбаев, М.Элебаев, Ж.Турусбеков, Ж.Бөкөмбаев, К.Маликов, Т.Сыдыкбеков, А.Осмонов, Т.Шамшиев ж. б. ошол доорго мүнөздүү портреттик штрихтерин бере

албай калган. Учурунда өкүнүч менен айтылган К.Асаналиевдин төмөнкү пикири буга толук мисал болот. Анда: «...режимдин курмандыктарын сүрөттөө, бул жөн эле чүмбөт, жасалга-камуфляж, а туурасын айтсак, мезгилдин талабына карата жасалган спекулятивдик аракет» [24, 1-2], деген баасы белгилүү бир деңгээлде бул эки романдын көркөмдүк наркына туура келет. Ошондой эле С.Станалиевдин «Касым Тыныстанов» романынын сюжеттик линиясына катышкан Т.Жолдошев, З.Бектенов, Ө.Жакишев, М.Элебаев, Ж.Турусбеков, Ш.Көкөнов, Ы.Тойчунов, Б.Исакеев, К.Юдахин, И.Арабаев, М.Жумабаев, О.Алиев, М.Дөгдүровдун образдары көркөм образды түзүүгө карата коюлган азыркы күндүн талабын канааттандыра албайт, б. а. автордук көркөм ойлоо окурманга мурдатан тааныш маалыматтардын гана элесин түзүп, эмне үчүн ушунчалык эрегиш болгону, ага себеп болгон коомдук-саясий жагдайдагы конфликттер автордук көркөм интерпретацияда бир жактуу каралат.

Биздин пикирибизде тема актуалдуу болгону менен аны көркөм чыгармада тарыхый чындык катары калыптандыруу, объектини адабий коомчулук ишенүүчү деңгээлге жеткирүү, тарыхый инсандардын «жашоосун» романга тиешелүү жанрдын талаптарына жооп берүүчү көркөм синтезден өткөрүү, ж. б. жетишсиздигинен улам керектүү окуялар тек гана информация болуп калган. Автор тоталитардык бийликти күнөөлөгөнү менен андагы саясий ураандарга берилген инсандардын чындык үчүн болгон күрөшү, бирине-бири айгак чыккан турмуштук окуялар, компартияга «чын дилден» кызмат кылууга болгон аракеттин себептери К.Сактановдун «Маркумдар үнүнө» кандай бир тараптуу чечмеленсе, С.Станалиевдин «Чагылгандын көз жашы» романында деле ошондой деңгээлде орун алган. Автордук көркөм ойлоодон ала турган болсок мындай мүчүлүштүк негизги тенденция катары эгемендүүлүк алгандан кийинки бардык тарыхый чыгармалардан орун алганын көрүүгө болот. Бирок алардын баарында бирдей деңгээлде катары кабыл алуу туура эмес, ошентсе да болмушту кабыл алуу да жеке инсандын да индивидуалдуу кабылдоосу, анын ошол абалга келүүсүнө себеп болгон

жагдайлар жогоруда аталган бир дагы чыгармада бүгүнкү күн талап кылган шарт менен чечип бере албаганын белгилей кетели.

Автордук көркөм ойлоодогу мындай мүчүлүштүк ушул эле эки романга таандык деп билиш туура эмес болуп эсептелет, б. а. кыргыз тарыхый романдарынын баарына тиешелүү касиет болгондуктан, кайсы романды албайлы масштабдуу мезгил, доордун жүзүн ачып туруучу тарыхый инсандардын аракетин – заманга ылайыкташкан дүйнө тааным, анын таасири менен сюжеттик окуялар аркылуу чечилүүчү идеялык мазмун, ал көтөргөн проблематика, автордук көркөм логикада сындыргыга салынган тарыхый романдын адабий-эстетикалык табияты бүдөмүк калган. Тарыхый доордун адам аң сезиминде, психологиясында, адамдык түрдүү сапаттарында орун алган сезимдик жыйынтыктары ачылбай, ошол кырдаалга алып келген каармандын позиция ачык көрүнбөй, романда заман калыптандырган атуулдук мүнөз, анын элеси, ал аркылуу шартталган чындык үчүн болгон күрөш бир тараптуу баяндалган. Маселен С.Станалиевдин жогоруда аталган романына ушул өңүттөн мамиле кылсак, анда автор романга өзүнчө көркөм деталь катары пайдаланган бир катар окуялар – санжыра кептер, оозеки жашап келе жаткан улама сөздөр – өткөн доорлордун катмарлары катары ретроспекциялык ыкмада берилген Кытай тарапта калган Бүбү Салтанатханумдун санжырасы; калмак доору «кыргыз Ысар, Гөлөпкө, кайың саап, караган минген казак Букарга чейин качып кирген мезгил; Кенесары, Норузбайдын кыргыздарга жасаган чабуулуна токтолгон Базаркулдун санжыра баяны; Касымдын ата-теги – Маркатай балдары, Аалынын ата-теги – Шербото баатыр жөнүндөгү санжыра, «ыйлабай айтып бере алгыс, армандан бүткөн асыл сөз» Ысак Шайбековдун “Кайран элин ырдаган” ырчылар; Устабайдын Каражал карышкыр тууралуу баяны; ж. б. бир катар окуялар автордук көркөм ойлоонун синтезинен өтпөгөнү көрүнүп турат. Мындай көрүнүш жогоруда аталган романдардын дээрлик бардыгында кездешет, бирок эч бири көркөм ойлоонун формасын берүүдө совет доорунда пайда болгон Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романы тапкан табылгага (Шералынын санжырасы) жетпей калганы байкалат.

Автордук көркөм ойлоону кыймылга келтирип турган касиеттердин арасында маанилүү орундагылардын бири – **көркөм шарттуулук жана аны символдоштуруу** болуп саналат, б. а. кыргыз романдарында анын кеңири тараган түрү адамдын түш көрүү процесси экендиги талашсыз. Анын кызматын аткарууда түрдүү көркөм деталдардын башында адамдын түш көрүүсү турат. Ыгы келген жерде аны «пайдаланбаган» кыргыз жазуучусу жокко эсе экенин эске алсак, анда ал көпчүлүк тарыхый романдарда болуп көрбөгөндөй кызмат аткарат. Бирок түштү бардык калемгерлер бирдей деңгээлде колдонду деш туура эмес. Анын тарыхый чындыкты көркөм андоодо мааниси ар түрдүү. Биринде жөн эле адамдын психологиялык абалын көрсөтсө («Касым Тыныстанов»), экинчисинде сюжеттик окуя кайсы тарапка өзгөрө турганынан кабар берүүчү көркөм деталь («Хан Тейиш»), үчүнчүсүндө кадимки социалдык турмуштун элесин түзүүчү («Женижок») кырдаалга айланат. Берген маанисинен алып караганда ар бири өз-өз ордунда сыяктуу көрүнгөнү менен алардын чагарманын ички түзүлүшүндө аткарган кызматы «Нүсүптүн түшүндөй» («Сынган кылыч») философияны айта албагандыгы, авторлор бул багытта да өзүнө таандык көркөм ойлоону түштүн мазмунуна сиңирип, өзгөчө аны романдык сюжет менен жуурулуштурбаганы түш автордук концепцияга чейин жетилбегенин ачыкка чыгарат. Албетте, түш көрүү, же ушул сыяктуу башка символдоштуруу автордун көркөм иликтөөсү үчүн коомдун элесин түзүүдө, инсандын жеке тагдыр таржымалын чыгармачылыкта ачып көрсөтүүдө ынанымдуу шарттуулук жарата алат. Ал ар бир автордон өзүнчө чыгармачыл мамилени талап кылган көрүнүш болгондуктан, ага кайрылган калемгер өзүнчө мамиле кылууга тийиш. Көпчүлүк авторлор түш жана ошол сымал адамдын түрдүү сезимдик абалына мамиле кылууда аны чыгарманын сюжеттик окуяларына түздөн-түз байланышы болушу керектигин эстен чыгарышып, бир колдонгон боюнча калтырышкан. Эгер түштү Нүсүптүн түшүнүн (Сынган кылыч) мазмунунан карасак ага терең ойду батырууга боло турганы даана көрүнөт. Мында көркөм деталдардын көркөм ойлоо менен байланышкан жагдайларына көңүл бурулууга тийиш. Ал көркөм чыгармачылыктын табигый мыйзамына ылайык

автордун жеке инсандын өмүр таржымалы менен доордогу идеологиянын адамдардын психологиясына тийгизген таасирин, интеллектуалдык кызыкчылыктын калыптануусуна роль ойногон ички карама-каршылыктардагы маңызын, тарыхтын көркөм элесин түзүүдө улуттун жетишкен ийгилиги менен трагедиясын романдык сюжетте алдын-ала кабарлоочу касиетке өсүп жете алат. Түш окуялардын өнүгүүсүн коллизиялоочу элемент катары да кызмат кылат.

Соңку тарыхый романдарда өтө терең автордук көркөм интерпретацияны талап кылган касиеттердин бири – **каармандын жеке индивидуалдуу мүнөзүн түзүү**. Каармандарды бири-биринен айырмалоо, б. а. образдын доорго таандык менталдык (сезимдик) штрихтерин табуу, өзүнө гана таандык белгилери менен ачып көрсөтүү, ошол эле мезгилде анын негизинде чыгарманын жанрдык өзгөчөлүгүн аныктоочу критерийлерди сюжетке жайгаштыруу роман жанры үчүн татаал маселе болуп саналат. Мына ушул проблемага байланыштырып кыргыз адабиятчылары бир эле көркөм чыгармага бир нече аныктама беришип, ар бири өз көз карашын аныктоо үчүн чыгармадагы түркүн ал-абалды жекече түшүндүрүп келет. Маселен, С.Станалиевдин чыгармада Касым Тыныстановдун түрдүү психологиялык ал-абалын кеңири сүрөттөгөндүгүнө таянып өз мезгилинде К.Асаналиев чыгарманы «психологиялык роман» десе, А.Акматалиев «тарыхый-биографиялык» экендигин далилдөөгө аракеттенгендиги буга мисал боло алат. Мүнөз психологиялык кырдаалда ачылгандыктан, жазуучулар тарыхый шартта романга катышкан каармандардын өз ара мамилесинен улам инсандын ички жан дүйнөсүнүн өзгөрүүсү мүмкүндүгүн түзбөй, көпчүлүк учурда коомчулукта пайда болгон симпатияга таасирленип, образга “боор тартуу” сезимине башкарылып кеткени арбын. Мындай учурда авторго жакын болгон «тандалган инсанга» артыкчылык берүү, аны оң башкаларын терс маанайда баяндоо, автордун ички антипатиясы көркөм ойлоодон жогору чыгып, каармандар бир тараптуулуктун чегинде кала бергени тарыхый чындыктын көркөм иштелишине өзүнүн жагымсыз таасирин тийгизгени көзгө даана көрүнөт. Маселен буга С.Станалиевдин «Касым Тыныстанов» романында ал

К.Тыныстанов менен А.Токомбаевдин ортосундагы карама-каршылыктын берилишин келтирсе жетиштүү болот.

Мындай көрүнүш эл баатырларын, уруу башчыларын, аймак жетекчилерин, тигил же бул чөлкөмдүн кызыкчылыгын коргогон тарыхый инсандардын көркөм образдарын түзүүгө аракет кылышкан Ж.Токтоналиев «Хан Ормон», Э.Турсуновдун “Балбай”, “Боронбай”, Э.Отунчуевдин “Молдо Асан”, Ж.Токтоналиевдин “Баатыр Шабдан”, Ж.Егембердиевдин “Канат хан” романдарында жыш кездешет. Көтөрүлгөн проблемага историзм принцибинен мамиле кылуу жетишсиз болгондуктан, жазуучулардын бул багытта изденүүлөрү төмөн экендигин көрсөтөт. Анын себебинен эгемендүүлүктөн кийин кыргыз адабиятында пайда болгон тарыхый романдар эл башынан кечирген бир нече доорду сүрөттөгөн шартта анда катышкан каармандардын ошол заманга таандык ой жүгүртүүсүн түзө албагандыгы ачыкталат. Доор башка болгонуна карабай алардын сүйлөө речи, азыр биз менен замандаш адамдай ойлонгону, пендечиликке карата кадим учурдагы көрпөндөй мамиле кылышы историзм принцибинен тыш болуп, автордук көркөм ойлоодогу изденүүнүн солгундугун ырастайт. Эгемендүүлүктөн кийинки кыргыз адабиятындагы тарыхый романдар тарыхты чагылдыруунун мындай мүмкүнчүлүгүнүн пайдаланууда мүнөз түзүүнүн мындай деталдарына тикелей кызыктар болушпаганы жаңы адабий табылганы жаратууга тоскоол болгон. Авторлор өздөрүнүн жеке чыгармачыл аракетин көрсөтүүдө ошол заманга таандык маалыматтарды так берүүгө басым коюкандыктан, анда көркөм чыгармачылыктын табиятына тиешелүү көркөм портрет аркылуу жаралуучу эстетикалык кубулуш болбой калганы бар. Адамдык мүнөздүн адабий чыгармаларда чагылышы жазуучунун жеке кыялына, образ түзүү чеберчилигине, ойлоонун стилдик изденүүлөрүнө көз каранды болгону менен ал улуттун дүйнө таанымын, анын көркөм аң-сезиминдеги ички мыйзамченемдерин өздөштүргөнүнө жараша чечилет. Натыйжада азыркы кыргыз романдары көлөм боюнча «метароман» болсо да, анын ичинде камтылган тарыхый мазмун адамдык мүнөздү түзүү табияты боюнча тарыхый инсандын мурда эл арасында айтылып жүргөн «образын» ээрчигендигине

карай роман жанрында совет адабияты кетирилген кемчилдиктерди (тапчыл көз караш менен бир жактуу караган) жоё электигине мисал болуп берет. Муну өз деңгээлине чыгаруу үчүн автор тарыхый инсандын каршысында турган каарманды жек көрүү менен сүрөттөбөй, анын ийгилигин таанууга жол берүү, кандай себептерден ошондой абал түзүлгөнүнө байланыштуу деталдардын кыймылын мүнөзгө карата издөө аракети жетишсиз деп баалоого болот. Кыргыздын улуттук адабиятында бул маселе күн тартибинде турган объекти болсо да анын «тагдырына», өзгөчө автордун чеберчилигине жараша чечилиш формаларына маани берүү солгун экенин көрөбүз. Тактап айтканда, өткөн доордогу тарыхый романдарды изилдеген кыргыз адабиятчылары мындай көрүнүштү чыгармалардын саясий жактан көзөмөлгө алынышы, улуттук тарыхты көркөм андап-таанууда социалисттик реализмден башка көз караштардын куугунтукталышы катары баалашкан болсо, эгемендүүлүктөн кийин жарык көргөн романдардагы мындай кемчилдиктер булл пикирдин туура эместигин ачыкка чыгарды. Ал кандай шартта болбосун тарыхый темада чыгарма жазууга кызыккан жазуучу толук ийгиликке жетүү үчүн тарыхый чындыктын чыныгы жүзүн ачып берүүчү көркөм ойлоонун өзү мүнөз түзүүдө калыптануусу керектигин ачыктады. Ал эми архивдик материалдар ошол ойлоонун концептуалдуу жалпылыгында аракетке келүүсү, улуттук кызыкчылыктын алкагында көркөм андаштырууга ээ болуусу, тарыхый доор менен андагы инсандардын объективдүү окуялары автордун субъективдүү дүйнө кабылдоосунда иргелип, азыркы окурманга керек көркөм чындыкка айлануусу аркылуу ийгиликке жетээрин эгемендүүлүктөн кийинки адабий процесс аныктады.

Автордук көркөм интерпретация мындай шартта өткөн кылымдардан изи калган тарыхый доор менен азыркы окуманды байланыштыра турган логикалык биримдикти түзүү милдетин алат. Тарыхый романдын келечек муун үчүн аткаруучу миссиясы ушуну менен түшүндүрүлөт. Аны ар бир автор ар түрдүү максатта пайдаланганы менен көркөм дөөлөк жаратуу кудурети ар башка. Мындай көрүнүштү азыркы жаштардын социалдык абалы, коомдук жана жарандык психологиясы менен байланыштырып алганда тарыхый романдарда аны колдонуу

бир катар изденүүгө муктаж экени көрүнөт. Өзгөчө этно-тарыхый аспекттен алганда кыргыз эли басып өткөн көчмөн турмуш, анын негизинде эл арасында сакталып калган ойлоо табиятын бүгүнкү күнгө жеткирүү да жазуучудан чеберчиликти палап кылууда. Бул турмуштун тарыхый роман жанрында каражат катары аткарган милдети зор. Анын белгилери тарыхый инсандын ата-теги менен тааныштыруу, анын кайдан чыкканын далилдөө – тигил же бул каармандын санжырасын айтып берүү эгемендүүлүктөн кийинки тарыхый романдарда өзүнчө ык болуп калды. Чынында азыркы окурман ойлоонун жаңы формасына өткөндүктөн, анын табитине мындай көркөм интерпретациялоо кандай кабыл алынышын анализдөөгө мезгил жетти. Көчмөн турмуш, ага ыңгайлашкан ордолук башкаруу, элдин көчүүдө керектеген буюм-тайымдары, анын ошол доорго мүнөздүү баалуулуктары кыргыз тарыхын сүрөттөгөн чыгарманын негизги атрибуттары болсо, чыгармадагы интерьер образдуулуктун конкреттүү элестерин көрсөтүүгө милдеттүү эле. Буга А.Рыскуловдун «Атакенин Акболотунда» кыйла маани берилет. Түлкүдөн калган карышкырдын ашыгы, Атакенин ак болот кылычка ээ болушу, кадимки Жаңыл Мырзанын жаасын тартуулашы сыяктуу интерьердик деталдар чыгарманын көркөм-эстетикалык таасирин арттырып турат. Ырас, эгемендүүлүктөн кийин жарык көргөн тарыхый чыгармалардын баарынан эле мындай көркөм деталдарды бирди-жарымдап кездештирүүгө болот. Бирок кыргыз адабиятында ал көпчүлүк учурда чыгармада кеп болуп жаткан ойду так көрсөтө албай, автор өзү түзгөн көркөм чындыктан алыстап кеткендей таасир калтырат.

Ар бир доордун, ал доорду ичине алган формациянын ар биринин өзүнө таандык менталдык түшүнүктөрү болушу мыйзамченемдүүлүк экендигин бул жерде далилдөөнүн зарылдыгы жок, ал баарыга түшүнүктүү. Эгер чыгарма тарыхый болсо, ал түшүнүктөр анда жашаган тарыхты жана ошол эле мезгилде ойдон чыгарылып, чыгармага киргизилген каармандын жан дүйнөсүн чагылдырууда сөзсүз керектелүүчү көркөм каражат болуп берээрин ар бир калемгер билүүгө тийиш. Ырас, жазуучулардын көркөм интерпретациясы доордун элесин түзүүдө мындай менталдык аракеттерди унутта калтырбай, тарыхый инсандын же

ойдон чыгарылган каармандын ички сезимин, бири-бирине болгон арзууларын (ансыз жашоо жок да), ой-максаттарын, диний ишеними менен турмуштук философиясын окурманга жеткирүү кызыкчылыгын көздөйт. Чыгармада жыш колдонулган адам мамилеси ар бир доорго тиешелүү белги-касиеттер менен шөкөттөлмөйүн чындыктан алыс калаары бышык. Эгемендүүлүктөн кийинки тарыхый романдар буга анча мани бербегени байкалат. Менталдык түшүнүктөрдүн чыгармада аткара турган кызматы ар кыл болгондой эле анын көтөргөн жүгү да ошончолук кеңири. Кандай шартта колдонбосун ал ошол өзү кеп кылып жаткан доордун элесин жаратууга милдеттүү экенин автор этибар албагандыктан, «Хан Тейиште» (А.Стамов) Бишкек баатырдын небереси Арыстанга айтып берген улам кеби азыркы окумуштуунун баяндамасындай, «Жеңижокто» (Э.Отунчиев) Жеңижок менен Көксулуунун мамилеси азыркы улан менен кыздын парктагы жолугушуусундай, «Тагай бийде» (К.Иманалиев) Тагайдын ислам динине берилиши азыркы жаш уландын түрмөдө отуруп, кетирген күнөөсүн Кудай кечирүү үчүн бул динди кабыл алгандай таасир калтырат. Жеке адамдык сапаттай көрүнгөнү менен менталдык түшүнүктөр ар бир коомдун социалдык-турмуштук керектөөсүнөн келип чыккан туунду экенин ар бир автор таанып-билип, аны өз чыгармасында ынанымдуу колдонмоюн ал күткөн натыйжаны бербейт. Тарыхый чыгармада ал каармандын жан дүйнөсүн, индивидуалдуу психологиясын, аң-сезимин, өздүк эмотивдүү сезимдерин чагылдыруу менен каарманды заман менен байланыштырган кырдаалдарга өтүп, адам образынын доорго мүнөздүү белгилерин ачат. Маселен, С.Станалиевдин «Касым Тыныстанов» романында А.Токомбаевге душмандарын «талкалаш үчүн» советтик идеология өтө маанилүү курал болгондой эле Тагай бийдин ислам динин кабыл алышы калмактарды жеңип чыгуунун бирден-бир жолу экенине бул темага кайрылган эки автор тең (Т.Касымов, К.Иманалиев) эч кандай маани беришкен эмес. Тарыхый өнүгүүнүн ар бир баскычында жаңы көз караштардын келип чыгышы, анын эски менен келишпестиги бир замандын экинчисине «жол бошотуп» берүүсүн туура «пайдаланган адам гана ийгиликке жетүүсү мүмкүн экенин көркөм шарттуулук аркылуу далилдөө автордун вазыйпасы

эле. Автордук көркөм интерпртация тарыхый чыгармада мына ушул белгини каармандардын аракети менен башкы планга чыгарууга милдеттүү болчу.

Ал эки адамдын келишпестигине себеп болгон кырдаалдарда көрүнсө да, бири-бирин жеңүүгө умтулган «кайнаса каны кошулбаган» кармашта ачылуучу менталдык-эмотивдүү сезимдердин сүрөттөлүшү доорго таандык касиетте ачылат. Тарыхый-биографиялык (даректик-документалдык) роман катары таанылган Б.Боркеев «Рыспай», А.Мырзакеев «Раззаков» сыяктуу чыгармаларда бул белги – менталдык-эмотивдүү түшүнүктө коштолсо, А.Оморовдун «Чыңгызхан», «Темирлан», К.Качкыналиевдин «Мухаммед пайгамбардын өмүр жолу», Б.Табалдиевдин «Катагандын кылычы» сымал чыгармаларда өз ордун тапкан эмес. Э.Отунчуев калемгер катары романдык жанрга таандык спецификалык өзгөчөлүктү өздөштүрүп алган үчүн «Молдо Асан», «Жеңижок» чыгармаларында сюжеттик жана композициялык элементтер туура пайдаланылган. Бирок аларда тарыхый образдын аныктоого жеңил мамиле кылгандыктан, каармандын аракети менен доордун катышы примитивдүү чечилген. Бул чыгармаларда сүрөттөлгөн окуя өткөн доорлорго таандык болгону менен каармандын менталдык түшүнүккө ээ болуусу азыркы кыргыз коомчулугуна тиешелүү болуп көрүнөт. Ал доордо адамдар сезимге башкача мамиле кылып, менталдык кыймылдарды бөлөкчө жасашканы талашсыз. Автор андай кырдаалды ошол мезгилдин сентименталдуу аракетинде чечип бере албагандыгы аны окугандардын суроо-талабын канааттандыра албайт. Көркөм интерпртациялоодо бүгүнкү күндүн сезимдик абалы менен чектелиши тарыхый темада жазылган романдарда табигый түрдө калыптануучу улуттук көркөм ойломдун өз чегинде иштелбегендигин туюундурут. Кепке тартылып жаткан турмуштун доорго мүнөздүү этнографиялык кудуретине жетпей калуусу автордук көркөм интерпртациянын алешем экенин көрсөтүп, турмушту сүрөттөөнү тарыхый мазмунунан ажыратып, тиричилик көрүнүштөрүн (бытовизм) жупуну баяндоо менен чектейт. Ал каарманды бир жактуу сүрөттөө аркылуу аны идеализациялоого өтүп, тарыхый инсандын азыркы учур үчүн керектүү адабий-эстетикалык баалуулугунан ажыратат.

Дүйнөлүк адабиятта автордук көркөм интерпретациянын кеңири өнүккөнүнөн романдын жанрдык табияты өтө ийкемдүү абалга өткөн. Ал аталган жанрдын көп түрдүү болушуна алып келсе, мындай көрүнүш кыргыз тарыхый романдарына өз талабын коёт. Бул кырдаалга талдоо жасаган кыргыз адабиятчылары мындай кубулушту түрдүү объективдүү шарттар менен байланыштырат. Ага эгемендүүлүктөн кийинки коомдук-тарыхый кубулуштар өбөлгө түзөөрү талашсыз. Албетте, замандын жаңылануусу менен пайда болуп жаткан мындай кубулуштар роман жанрынын жаңыча модификациялайт. Мында улуттук тарыхтын, андагы тарыхый инсандардын аракетиндеги элести, доордун өзгөрүүсү жана алмашуу себептерин көз алдыга тарта алган автордук концепциянын жаралуусу күтүлөт. Бул кыргыз тарыхый романдарына карата биз тарабынан коюлган талап эмес, адабий прогресте пайда болуучу романдын эстетикалык жактан бийик болушу үчүн окурман таанып-билүүгө тийиш проблемалардан келип чыккан маселе. Автордук көркөм интерпретация жанрдын түрдүү багытта активдешүүсүн шарттаса, ал өз кезегинде тарыхый романдын кошумча аталышка ээ болуусуна алып келмек. Маселен, көркөм интерпретациянын фактыны «жетекке алуусуна» карай кийинки тарыхый романдарды «очерктик», «автобиографиялык», «биографиялык», «мемуар», «эссе», ж. б. кошумча аталыш менен туюндурулушун күтөт. Дүйнөлүк адабиятта булардан тышкары көркөм ойлоонун тарыхый чындыкка жана болмушту андоосуна карай романдар «реалисттик», «мифологиялык», «мистикалык» жана «романтикалык» деген кошумча терминдер менен аталгандары бар. Көркөм чыгармачылыкта улуттун тарыхый элесин түзүүдө жанрдын адабий табылга бере албай жатышы тарыхый романдын ички табияты кыргыз адабиятында толук өздөштүрүлө электигинен десек болот. Мисалы мемуар катары каралып жаткан А.Алдашевдин «Жер төлөөдө ой толгоо», «Казат селинде», «Өх, бүттүбү?» үчилтиги көркөм интерпретацияда натурализмдик мазмунду берет. А.Алдашевдин үчилтигинде автордун мындай мамилеси тарыхый окуяны таанып-билүүгө жаңыча түс берип, лирикалык каармандын 1945-жылы Улуу Ата Мекендик согушта жүрүп, еврей улутундагы Дорфман аттуу адам менен жолугушуусу аркылуу кызыктуу

фактыларды келтирет. Согушка тиешелүү чындыктын көпчүлүккө белгисиз, эмне себептен репрессия болгону жөнүндө тарыхый чындыкка толуктоолорду киргизет. Мында автордук көркөм интерпретациянын өзгөчөлүгү көрүнөт, б. а. А.Алдашевдин «Жер төлөөдө ой-толгоо», «Казат селинде», «Өх, бүтүбү?» аттуу үчилтигинде мамлекеттин көз карандысыздыгы үчүн күрөшкөн адамдын эркиндигине карата бийликтин мамилеси ачыкталат. «Романдын идеясы чынында согушту сүрөттөгөн менен эң чоң трагедия репрессияны көрсөтүүгө багытталган жана көпчүлүк биле бербеген бул кандуу окуя документ, фактынын негизинде чечмеленип, ишенимдүү түрдө романдын талабына, саясий чыгарманын деңгээлине мыкты жооп берген, себеби, дүйнөлүк саясий идеологиялык тирешүүлөр жөнүндөгү ой толгоо, коммунизм жана фашизм, социализм жана атеизм, Сталин жана анын чөйрөсү, 1937-жылдагы террор, улуттар арасындагы мамиле жана майда улуттардын тагдыры, кандуу согуштун түп мааниси жөнүндөгү ой толгоо сюжеттен орун алып, мунун баары башкы каарман (аты-жөнү да аталбаган) ветврачтын жертөлөдө жатып, ой жүгүртүүсү аркылуу берилет» [15, 117-118]. А.Алдашевдин көркөм интерпретациясынын артыкчылыгы мурда элге тааныш турмуштун түрдүү кырдаалдарына токтолуп, бирок аны жаңы мотивде түшүндүрө алгандыгы болуп саналат. «Жер төлөөдө ой-толгоо» эл үчүн кызмат кылып, согушта кан кечип жүрүп эле «эл душманы» аталып кетүү каш-кабактын ортосунда экенин, анын түркүн себептерин окурманга ынанымдуу жеткире алган. Мында майда деталдарга токтолуу менен тарыхтын жүзүн көрсөтүүгө багытталып, алган темасы боюнча изденген автор кыргыз адабий процессине өз салымын кошкон. Автордук интерпретациянын чеберчилиги автор окурмандын табити менен эсептешкен абалга көз каранды. Азыркы окурман маалыматтык доордо жашагандыктан, ал адабий чөйрөгө келип кошула турган жаңы чыгармага сүрөттөө үчүн өзү тандап алган доордун образын кандай чеберчиликте түзгөнүнө карай мамиле кылат. Доор өз адамын социалдык турмуштун кызыкчылыгында жаратпаса, тарыхый инсандын көп жактуу мүнөзү ачылбайт, б. а. тарыхка бурулуш жасаган каармандын өз коомунда эмне үчүн жеңип, же эмне себептен жеңилип калганына карата автордон

көркөм чындыкты күтөт. Тактап айтсак, эмне үчүн ошол факты ошол жылы, ошол күнү гана болуп, анын жаралуусуна кандай социалдык жана психологиялык кырдаал түрткү бергенине окурманды ишендирүүгө тийиш. Андан да тереңдетсек, ошол факты катталып жаткан маалда эл, социалдык чөйрө жана жеке адам кандай эле, эмне кызыкчылыгы бар болуп, кандай рухий же материалдык байлыкты эмне себептен башкы планга койду эле деген суроолорго сюжетте турмуштук окуялар аркылуу жооп бере алган шартта ачылат. Жазуучунун тарыхчыдан айырмасы ушул жерде турса, автордун көркөм интерпретациясы сакталып калган фактынын тегерегинде улуттук тарых үчүн маанилүү кызмат көрсөтө ала «сюжетти курап», кырдаалдар аркылуу азыркы окурманды ынандыруучу жоопту таап берүүдө турат.

Көркөм интерпретациянын чыгарманын жанрын аныктоодогу ролунан карасак, анда К.Бакиевдин “Дарыялар жайыкта кошулушат” (2002), Р.Абдиевдин “Алай закымдары” (2005), эмне максат менен жазылганын ачыктай албайт. Маселен, Э.Турсуновдун «Ата-Журт» романы кыргыз коомчулугунда тарыхый роман катары түшүндүрүлүп келсе да, өткөн доордо жашаган бар катар каарманды негизги образ (мисалы, Бурулчаны) катары алганы менен анда тарыхый доорду аныктап көрсөтүүчү факторлор жетишсиз болгондуктан, чыгарма камтыган окуялар пендечиликтин (бытовизмдин) далдоосунда калган. Ошондуктан тарыхый теманы өз деңгээлине көтөрүүдө автордун көркөм интерпретациясы жанрдык белгилерди түзүүдө маанилүү экенин көрүүгө болот. Эгемендүүлүктөн кийинки тарыхый романдарда мындай инерция күч ала баштаган. Ушул ыкма менен ишке аша баштаган көркөм интерпретациянын кыргыз адабиятына тийгизген оң да, терс да жагы бар. Оң жагы - ар бир калемгер өзүнө жакын тарыхый инсан жөнүндө чыгарма жазуу менен кыргыздын тарыхынын «актай калган» барактарын толуктоого аракеттенгени болсо, ал улуттук тарыхтын жалпы элесин түзүүгө көмөктөшөт. Терс жагы - ал инсанды (тарыхта орду канчалык экенин эске албай туруп) ашыкча мактоо, автордук баяндоодо жалаң оң жагына көбүрөөк көңүл буруу чыгарманын тарыхый-реалисттик табиятын алсыратат. Мында роман жанры көптөгөн спецификалык өзгөчөлүктөрүнөн ажыраса, алардын бири тарыхый окуяларды

интерпретациялоо болуп саналат. Чыгарма калемгердин чыгармачыл изденүүсүнүн жетишсиздигинен улам кандайдыр бир жерде же региондо болгон окуяны, ага катышкан инсандын өмүр таржымалын (Т. Касымовдун «Боронбай жана Төрөтайы») хронологиялык системага салуу менен чектелип, көлөмү боюнча гана бул жанрга туура келет. Мындай көрүнүш Р.Абдиевдин «Алай закымдары», К.Бердикеевдин «Тагдыр тамчылары», А.Алиевдин «Шамы жаркыраган Майлысуу», ж. б. кездешет. Автордук көркөм интерпретациядан кетирилген мындай кемчилдиктерге мезгилдүү басма сөздө түрдүү маанайда баа берилген, б. а . андай пикирлердин айрымдары автордун жаңы жазып жатканына, үйрөнчүк экендигине такаса, экинчилери чыгармадагы башкы каармандын уруулашы же жакыны болушуна, үчүнчүлөрү заказ менен жазганына токтолушкан. Мындай пикирлерде чындык бар экени талашсыз, бирок чыгарманын тарыхый романдын талабына жооп бере албай калышы көркөм интерпретациянын романдык мазмунун (философиясын) аныктоочу окуяларды сүрөттөөдө азыркы окурмандын руханий керектөөсү менен социалдык кызыкчылыгын эске албагандыктан болгон.

Тарыхый чыгарманын көркөм-эстетикалык кудуретин көтөрүүдө **тил каражаттарынын мааниси зор**. Ал чыгармада сезимдин түрдүү абалын, адамдык пикирлешүүнү, доордун элесин түзүүдө автордук баяндоону, жаратылыш кооздугун жеткире сүрөттөөнү ишке ашырат. Адабий чыгарма сөз өнөрү болгондуктан, адамдын тээ атам заманынан бери акылында баккан ой толгоосу толугу сөз маанилери аркылуу аткарылат. Автордун сөз менен иштөө проблемасы да тарыхый доордун элесин алып жүргөн деталдарды түзүүдө негизги кызматты аткарат. Мисалды А.Стамовдун «Хан Тейиш» романынан алалы. Романда автор Түлкү менен Жаңылдын ашыктык сезимдерин сүрөттөйт, бирок бул эпизод историзм принцибинен чыгып кеткени ачык эле көрүнөт. Ал “Хан Тейиште”: “Бөрү менен тайган талашкан жерде үн чыкпайт да, бирок карышкыр жанталашып туйлап жатканын сезген Үчүкө мырза, оозу канжалаган тайганды көрө коюп: “Кокуй, сурканчыктын керканчыгы келип калыптыр” деп оозун жыйганча, Жаңыл Мырза жаа тартат. Жаанын огу Түлкүнүн оң жак акырегин көзөп өтүп, жарадар болгон

Түлкү кулап түшкөндө, агасы Үчүкө инисин баса калат. Мына ошондо Жаңыл Мырза тарткан жаанын экинчи огу анын далысынан өтүп, жүрөгүн көзөп кетет. Эки бектин жыгылганын көргөн Атакозу менен Чабак баатырлар тоңкочук атып, аттарды көздөй чуркамакчы болгондо, Жаңыл Мырза удаа-удаа саадак кагат. Таамай тийген жаанын октору эки баатырды турган жеринен оңкочук аттырат. Агасы Үчүкө баш болуп Атакозу менен Чабактын өлгөнүн билген Түлкү ордуна козголмокчу болгондо Жаңыл Мырза дагы бир огу менен бутка атат да, кошуунга карап: “Мен Жаңыл Мырзамын, жаныңардан үмүт кылсаңар башыңарды көтөрбөй жаткыла, болбосо кырылып каласыңар. Баарыңарды терип атып салабыз!” – деп катуу кыйкырган дейт. Ошондо басып кете албай, ок жеп, эки колун көтөрө албаган Түлкү баатыр ызырынат:

- Агам Үчүкени жайладың, эки баатырым Атакозу Чабактан ажырадым. Эми мени да кошо атып сал, жүрөгүң таш экенин билгем.

Жаңыл Мырза туттуккандай араң унчукту:

- Бек, күнөө менде бекен, күнөө силердин өзүңөрдө. Чымын жаныңды аман коёюн, эптеп атыңа минип, элиңе кет. Азыр кошуунундагылардын курал-жарагын бүт алып калабыз, аларга тийбейбиз. Көшөрбөй чымын жаныңды сактап элиңе кет.

- Үчүкөдөй бек агамдан айрылып, элимдин бетин кантип карайм? Атакозу менен Чабактар не деген баатырлар эле. Аларды кыйып, кандуу майдандан аман кеткенден көрө өлгөнүм артык. Намысыма тийбе, **бийкеч**.

- Бек, сенин чымын жаныңды кыйганга колум барбайт.

- Бийкеч, көп эле келекке кылба, мени. Сенин мынчалык канкор экениңди мурда билбептирмин. Карабашыл баатырлардын жанын кантип кыйдың? Мен сага атайын арзып келгем, ашык болгом. Сени дегдедим эле го...

- Соодагерди ээрчип айылыма келгенде эле ким экениңди сезгем. Мен дагы сага ашык элем. Менден күнөө кеткен жок. Арзып келдим дейсиң, анда эмне үчүн айылымды чаптың? Эмне үчүн жылкы тийдиң, бек? Бек деген ашык болгон бийкечтин айылын чаппайт... Ак дасторконумдан наар ооз тийдиңиз эле го....

- Биз сени сынаган элек.

- Элиме кордук көрсөтүп, жылкымды талап, сынаганыңар ошобу? **Бек башыңар менен ушу кылганыңар Кудайга жагабы?** Менин бабаларым Манас менен чогуу жүрбөдү беле! Нойгуттар эзелки эл элек ко...” [103, 350-352]. Мисалдын өзү көрсөтүп тургандай сүрөттөлүп жаткан доор бир нече кылым мурда болгону менен анда сүйлөшүп жаткан адамдардын кеби, сүйлөө манерасы бүгүнкү экени айттырбай эле баамдалат. Автор өзүнүн көркөм ойлоосу аркылуу тандап алган диалог да болуп жаткан окуяга туура келбейт. Анткени адамдын бири-бирине арзуусу, эки ашыктын сүйүү сезимдери биологиялык шартта бардык доордо бирдей болгону менен анын адам психологиясында калыптануусу менен реалдуу социумда аракетке келүүсү өзү жашаган доордун кызыкчылыктарынан алыстай албай тургандыгы аныкталган чындык. Эгер жогоруда алынган окуяга ушул өңүттөн мамиле кыла турган болсок, автор түзгөн эпизод реалдуу турмуштук чындыктан да, окурман ишенип кабыл ала турган көркөм чындыктан да алыс калат. Тагыраак айтканда өлүм алдында жаткан Түлкүнүн да (“бийкеч” деп), жылкысын айдап кеткенине жаалы келип турган Жаңыл Мырзанын да (“бек” деп) өтө эле сылык сүйлөшүүсү ошол кырдаалдан алып караганда автордук ойлоонун көркөм чындык түзүү логикасынан алыстап кеткенин көрсөтөт. Жарадар болуп жаны кейиген жигиттин (Түлкүнүн) үстөмөндөп, кыр көрсөтүп турган кыздын алдында ички сезимин билдирүүсү кыргыздын этнопсихологиясына кандай туура келбесе, атасынын жанында туруп (өзү атып коюп), анан ички сезимин ачыкка чыгаруу кыргыз кызынын психологиясына ошондой туура келбейт. Ички сезимди билдирүү үчүн кыргыз жигити ыңгайлуу шартты кандай күтсө, кыргыз кызы өзүнүн жан дүйнөсүндө болуп жаткан түрдүү кубулуштарды айтып берүүдөн мурда жигитке сездирүүнүн миң түркүн айла-амалын ойлойт эмеспи. Ал эми мындай кандуу кармашка чейин айтылбаган сезимди мына ушул учурда ачыкка чыгаруу (каармандарды сылык-сыпаа сүйлөтүү) автордук көркөм интерпретациянын төмөндүгү же жигит менен кызга таандык психологияны колдонууда автор алардын улутка мүнөздүү өзгөчөлүгүнө мани бербегендиги болуп саналат. Мындай көрүнүш

бир эле ушул романга мүнөздүү эмес, ал эгемендүүлүктөн кийинки тарыхый делген бардык романдарга тиешелүү экендигин белгилейли.

Салыштыруу иретинде фольклордук чыгармада ушул эпизоддун берилишин мисалга алалы. Роман («Хан Тейиш», 350-бет) Түлкүнүн эмне себептен Жаңылдын өргүп жаткан жылкысын чаап алуусун негиздеп түшүндүрбөсө, ал эми Жаңыл Мырзанын элдик вариантында бул ишенимдүү айтылат, б. а. Түлкүнүн энеси анын баатыр кызга үйлөнүшүн талап кылуу менен бирге Жаңыл Мырзаны күң катары эшигинин алдына жумшап берүүгө милдеттендирет. Жаңыл Мырзаны күң катары энесинин алдына жумшап берүү үчүн бир гана жол бар болчу, ал - элин чабуу, баатырларын кул кылып, өзүн күң катары айдап келүү. Романдагы көркөм чындыктын ишенимсиз интерпретациясы автор тарабынан саясий-социалдык кырдаалды туура эмес түшүндүргөндүк болуп эсептелет, б. а. “сур канчык” дегенге Жаңыл Мырза терикмек деле эмес (сөгөнөөктүк кыргыз жигиттеринде болуп келген мыйзамченемдүү көрүнүш), аны атып салууга аргасыз кылган жагдай – өзүнүн эркиндигинен ажырап калуу коркунучу болгон.

«Жаңыл Мырзанын» элдик вариантында доорго тиешелүү кырдаалды сөзсүз болуучу көрүнүш катары «баатырдык салтка» тууралайт, б. а. канчалык батыр болбосун Жаңыл колго түшөт. Күйөөгө (Калматайга) баш ийүү, күң катары “кыңк” этпестен жашоо, аял катары социал-турмуштук абалга көз каранды болуучу психологиялык кырдаалдар элдик вариантта жеткиликтүү баяндалат, себеби доордун кызыкчылыктарынан, андагы жашоо тенденцияларынан Жаңыл Мырза кутула алмак эмес. Чыгарма ишенимдүү, көркөм-эстетикалык баалуулуктарга ээ болуш үчүн элдик вариантта Жаңыл Мырзанын баатырдык потенциалын доорго мүнөздүү пендечиликтин мыйзамдары жеңди. Канчалык күчтүү болуп турса да, аял катары ал көртирликтин кызыкчылыктарына баш ийди. Элдик көркөм интерпретация адам баласына таандык түрдүү кызыкчылыкты кадим реалдуу турмуштагыдай сүрөттөө милдетин так аткаргандыктан, тарыхый болмуш баатырдын образында доордун элесин түзүп, анын жашоосун пендечилик «башкара турганын» ынанымдуу чагылдырган. Бул мисалды келтирип жатканыбыз элдик

вариантта Калматай менен Жаңылдын кер-мур айтышы, өнөрүн көрсөткүсү келбеген Жаңылды Калматай сөз менен мажбурлап, эл алдына чыгарышы, сөгүп-сагып тилдеши сыяктуу сөз колдонуу чеберчилиги көркөм интерпретациянын адабий чыгарманын классикалык үлгүсүн жаратууда көрсөткөн кызматын толук айкындап берет. Бул кыргыз адабиятында ушул мезгилге чейин башы ачылбай келе жаткан, каармандын жан дүйнөсүн чагылдырууда көркөм сөз каражаттарын туура колдонууга негизги басымдын коюлушу каармандын сүйлөө манерасы кандай шартта болушу керектигин гана ачыктабастан, автордун көркөм интерпретациялоо чеберчилигин да көрсөтөт.

Автордук интерпретациянын мындай өнүкпөгөн тиби көркөм ойлоонун деңгээлин төмөндөтүп, кырдаалды чагылдырууда түрдүү кемчилдиктин кетишине жол берип, роман талап кылган сюжетке жолтоо болгону байкалат. Өзгөчө каармандардын өз ара пикирлешүүсүндө орун алса, романда тарыхый доорго тиешелүү мазмундук касиеттин жоголуп кетишине (мисалы Т.Касымовдун «Боронбай жана Төрөтайы» себеп болот. Жаңыдан чыгарма жазып, адабий процеске алгачкы китептерин сунуштаган (баштаганда эле тарыхый чыгарма жазгандар) жазмакерге мындай көрүнүш кечиримдүү көрүнгөнү менен эгемендүүлүктөн кийинки кыргыз романынын көркөм-эстетикалык табиятына доо келтиргени кечиримсиз иш. Автордук көркөм интерпретациянын өз деңгээлине жетпей калышы адабий процессте пайда болгон бир катар көлөмдү чыгарманын тарыхый чындыкты берүү чеберчилигин алсыраткан. 1990-жылдардан кийин жарык көргөн тарыхый романдарда мындай мүчүлүштүктүн кетиши тарыхый чындыкты чагылдырууда автор тарабынан болгон изденүүлөр солгун жүрүп жатканын көрсөтүп, сан жагынан өсүш болгону менен көз караштын өзүнчө интерпретациялагандары аз экенине мисал болот. Тактап айтканда, ооз толтура айтканга бир катар романдар жаралганы менен тарыхый чындыкты көркөм чагылдыруу боюнча бир мезгилде Т.Сыдыкбеков, Т.Касымбеков, К.Осмоналиевдер жеткен адабий-эстетикалык бийиктикти ар бири өз алдынча багындырды деш кыйын. Автордук көркөм интерпретациялоону жанрдык түшүнүктүн чегинде

карасак, реалисттик чыгарма катары элес түзгөн Ж.Субанбековдун “Барс-Бек кагандын көрөр көзү” (2002) формалдуулуктун, тарыхый-биографиялык катары таанылган Э.Турсуновдун “Балбай” (2002), “Боромбай” (2004), Ж.Егембердиевдин “Канат хан” (2006), Ж.Токтоналиевдин “Хан Ормон” (эки китеп: 2013), “Баатыр Шабдан” (2006) романдары фольклоризмдин, С.Станалиевдин «Касым Тыныстанов» (2001), Б.Боркеев “Рыспай” (2004) очеркизмдин таасириндеги көркөм интерпретацияга артыкчылык бергени байкалат. А.Стамов өзүнүн көркөм интерпретациясы “Хан Тейиш” романында ушул өксүктү толуктоого аракеттенет. Ал Каспий деңизинен баштап Манчжурияга чейинки аймактагы саясий, экономикалык, согуштук, мамлекеттик түзүлүштөр кандай абалда болгонун, алар өз ара бири-бирине кантип таасир эткенин, кандай өзгөрүүлөр жүрүп турганын сакталып калган даректүү маалыматтар аркылуу берүүгө умтулат. Ал эми «жетпей калганын» ошондой оош-кыйыш учурда кыргыз уруулары бир жеңден кол, бир жакадан баш чыгарып, же куштун эки канатындай биримдикте болгонун, жакшылыкта чогуу-чаран көтөрүшкөнүн, калмактан жеңилсе бирге жеңилип, жеңишке да биримдик, ынтымак аркылуу жетишкенин кыргыз фольклору сактап калган көркөм туундуларга таянуу менен автор өзүнүн интерпретациясынан өткөрөт. Жазуучулук чеберчилик жетиштүү болгондуктан, ошол доордогу майдан аракеттеринин жүрүшү, тирешкен тараптардын деңгээли жана дарамети кысталыш учурда жеке жоокерден тартып, аскер башы жана хандардын жүрүм-туруму, жетишкендиктери жана эрдиктери ынанымдуу сүрөттөлөт. Ырас, фольклордук чыгармаларда кездешкен окуяларды автордук интерпретациядан өткөрүп, ал эпизоддордо камтылган тарыхый мазмунду кыргыз элинин эгемен болуусуна байланыштырган учурлар бир эле «Хан Тейиште» орун албастан, көбүндө бар. Бул багыттан алганда автордук көркөм ойлоо совет доорунда калыптанган адабий салттын чегинде аткарылганы байкалат. Бирок алардын арасында мындай окуяларды өз алдынча интерпретациялоого умтулганы болгон. Ал Акбар Рыскуловдун «Атакенин Акболоту» романында байкалат, б. а. «Алмагайыш», «Атакенин Акболот», «Элчилер» деген үч китептен турган сюжеттин баарына терең

жайгаштырылат. Негизги окуя кыргыз элинин XVII - XVIII кылымындагы тарыхын камтып, ошол тарыхта маанилүү роль ойногон Атаке Тынай уулунун айланасына топтолуп, ошол учурдагы кыргыз элинин ойроттор болгон түрдүү согуштары, бийликке 1670-жылы Коңтайжы Галдан Бошоктун келиши, анын азыркы Борбор Азияны басып алышы, ал бийликтин жунгар хандары Цеван Рабдан жана Галдан Церен тарабынан улантылышы сыяктуу тарыхый окуялар, жарым кылымдай мезгилди ичине бул учурда кыргыз жана казак элинин оор турмушка кабылышы сымал көрүнүштөр башкы сюжеттик линияга айланса, чыгармадагы автордук көркөм интерпретация көпчүлүк учурда мурдатан элге белгилүү болгон даяр фольклордук эпизоддордун айланасында чыгармачыл изденүүгө өтөт. Кыргыз окурманына буга чейин тааныш Жаңыл Мырзанын таржымалы көркөм каражат катары романдын өзөк окуясына биригет. Түлкүнүн күчтөп үйлөнгөн Дархан сулуусу баласы Тынайды журтка тыштап кетиши, Түлкүнүн Жаңыл Мырзага жуучу түшүүсү, анан Түлкү жигиттери менен бирге нойгуттардын жылкысын айдап жөнөшү, артынан жеткен Жаңыл Мырза күйөөлөп келгендерди от жарыгында отурушкан жеринен көрүшү, Түлкүнү баш кылып, Үчүке, Атакозу, Чубакты катары менен атып салышы, ж. б. окуялар кадим фольклордук чыгармадагыдай сүрөттөлөт. Мунун баары тарыхый роман үчүн көркөм деталь катары кызмат кылат да, автордук көркөм интерпретация Атаке менен Жаңыл Мырзанын кездешүүсүндө тереңдейт. Ал Атакенин ичиндеги кегин «унутуп», мойнундагы атасынан калган карышкырдын чүкөсүн бериши, көзгө атаар Жаңыл Мырзадан саадагын белекке алышы тарыхый инсандарды азыркы психологиялык жана менталдык түшүнүктөр менен жабдыганга жетишет. Тактап айтканда Жаңыл Мырзаны баатыр эле эмес жандүйнөсү назик кадимки эле бардык аялдардай «аял бакытын» каалаган аруу зат экени, автордун интерпретациясы аркылуу ачылат. Тарыхый инсанды өз доорунан окурман ишене турган азыркы көркөм чындыкка өткөрүүдө А.Рыскулов Жаңыл Мырзанын уулун элдик оозеки чыгармачылыктагы кадимки Эр Табылды кылышы автордук көркөм ойлоодо изденүү жүрүп жатканын көрсөтөт. Элдик санжырадан кабары бар окурманга мындай көрүнүштүн өзү башкача кабыл алынышы мүмкүн.

Кыргыз адабиятында автордук көркөм интерпретациянын дал ушундай формасы Т.Касымбеков тарабынан «Келкел», андан кийин пайда болгон «Баскын», «Кыргын» романдарында практикаланат. Буга карата окурмандын түрдүү пикири болгонун эскерте кетели. Алардын айрымдары муну чыгарманын тарыхый чындыктан алыстап кеткени катары көрсөтүп, өзгөчө Токтогулдун Фрунзе менен жолугушуусу («Келкелде»), Шабдандын Курманжан датка менен кездешүүсү («Баскында») окурманды ынандыра албайт дешкени бар. А.Рыскуловдун аракетин менен иштелген мындай көркөм интерпретация жалпы кыргыз элине тааныш адабий фактылардын кайрадан жаңы мазмунга өтүшүн көрсөткөнү менен автордун изденүүсү окурмандар арасында талаш пикирди жаратаары бышык. Эр Табылдынын жунгарлар менен согушканы, элин-жерин калмактардан коргогону менен «Эр Табылды» эпосунда жунгар доорун чагылдырып турганы чындык. Ошол заманда жашаган Атакенин замандашы катары берилиши окурман күткөн көркөм чындыкка туура келет. Автордук көркөм интерпретацияда түзүлгөн Жаңыл Мырзанын Түлкү баатырга болгон сүйүүсү, б. а. автордун Жаңыл Мырзанын жан дүйнөсүн кеңири планда алып, түрдүү окуяларда аялзатка тиешелүү бардык сапаттарды жиктеп, ал баатыр болсо да, табиятында аял экендигин далилдеген көркөм чындык бул романда тааныш көрүнүш болгону менен ал кыргыз эли фольклордо жараткан тарыхый образдын (Жаңыл Мырзанын), көркөм образ катары профессионалдык адабиятта кайрадан иштеп чыгууда поэзияда К.Тыныстанов, С.Эралиев, драматургияда К.Маликов тапкан көркөм бийиктикти жаңылагандык болуп саналат. Эгер тарыхый романдын аталган чыгармага койгон талабынан ала турган болсок, анда бул образ Жаңыл Мырзанын тарыхый личность катары жашап калуусуна себеп болгон жагдайларды башкы планга алып чыгып, доор аныктаган баатырдык сапаттарга артыкчылык берүү аркылуу бүткүл ааламды баш ийдире алган аялзатынын назик касиеттери менен жуурулушуп турган эр азаматка тиешелүү сапаттарынын ачылышына себеп болгон кырдаалга алып барат. Ошондой эле акын А.Рыскуловдун жазуучу катары тарыхый романда өзүнүн көркөм интерпретациясын пайдаланып, азыркы адабий-эстетикалык шартта иштелип

чыккан уруулук араздашууну, бир туугандардын бийлик талашууларын да чагылдыра кетүүнү көздөгөн. Мындай абал улуттук тарыхта дайыма болуп келгендиги талашсыз, аны автор кыргыз элинин ички мамилелериндеги конфликтти түзүүнүн жыйынтыктоочу негизги формасы катары көрсөтөт. Ич ара бийлик талашуу, тууганчылыктагы араздашуу, саясий иштердин ички өнүгүүсү бул романда «Ноктокердин өлүмүндө» ачылат. Жоргону талашканы үчүн Атакенин Ноктокерди өлтүрүп салуусу романдын тарыхый мазмунун берүүдө типтүү окуялардын бири болуп эсептелет. Сырттан жоо кысып турган маалда эмне себептен өзүнүн бир тууганын өлтүрүүгө аргасыз болгон психологиялык кырдаал чыгарманын өзүндө окурман ишене турган көркөм чындыкка ээ болбосо да, жоргого байланыштырылган эпизод романда «бийлик талашуунун» автор тарабынан интерпретацияланганын туюндурат. Бирок улуттук тарыхта орун алган типтүү көрүнүштөрдү коомдук-саясий мааниден алганда андай карама-каршылык, бири-бирине туура келбеген көз караштын пайда болуусу адам өмүрүнө зыян келтире турган абалга өсүп жетүү үчүн татаал психологиялык миң түркүн алакеттен өтүүсү зарыл экендигин азыркы окурман жакшы баамдайт. Ноктокердин Атакеден жорго талашуусу үчүн да артында өзү ишене турган күчү, кармашса кылычын чабышуучу аскери, жоолашса тике туруп берүүчү жоокери, ошондой эле аны ушул кырдаалга алып келүүчү «тууган арасындагы нааразылык» тарыхый мазмунда болушу керек эле. Тарыхый мазмунга жетүүдө **типтүүлүктүн мааниси зор**, б. а. автордук көркөм интерпретация анын (Ноктокердин) коомдогу ордуна, кимдер колдой тургандыгына, ал андай кадыр-баркка кантип ээ болгондугуна, бийлик талашууга себеп болгон түрдүү кырдаалдарга, экөөнүн ортосундагы мындай карама-каршылык кайдан жаралгандыгына, алардын турмуштук философиясы эмне үчүн ача жолго түшүп калуусуна эпизоддук окуялар аркылуу ишеним жаратуусу зарыл болчу. Анткени Ноктокер көчөдө жүргөн бирөө эмес да, анын өлүмүн «сурап алаар» артында туугандары бар экенин, Атаке өлтүрүп койсо эле эл-журту ооз ачпай койбостугу, душман менен кырды-бычак болуп турган маалда эл кадырлаган баатырдын мына ушундай кадамга баруусуна себеп болгон кырдаалдар чыгармада

кадим турмуштагыдай ишенимдүү болбой калган. Бирас, андай шылтоо менен өлтүрүлгөндөр хан бийлигинде боло бериши мүмкүн, автордук көркөм интерпретация душман «жакадан алып турган маалда» мындай кадамга барыш үчүн Атакенин баатырдыгына караганда кырдаалды туура пайдалана билген акылы, өзүнүн мына бул чечиминин туура экендигине ишендирүүчү жагдайдын болушу, б. а. Ноктокерди өлтүрүүгө себеп болгон социалдык-психологиялык **типтүү мотивдер** өксүп турат. Адабий чыгармада типтүүлүктү түзүүдө эпизоддук каармандар да маанилүү кызмат аткарат. Маселен, Атакенин бала чагын чагылдырууда Калмактын кичине ханышасы Улан-Батор менен болгон жолугушуусун сүрөттөө кызыктуу башталып, аягы жыйынтыкталбай бүтөт. Анын натыйжасында сулуулугу менен акылы шайкеш келген Улан-Батордун сезиминин Атакеге арналышын сүрөттөгөн эпизод романтикалуу болгону менен философиялык мазмунга айланбайт. Автор экөөнүн ортосунда ыйык сезимди эмне себептен кошкону белгисиз бойдон калат, б. а. кыздын жашоосу эмне менен бүткөнү баяндалбай, ал жөнүндө жыйынтык пафос ачык далилденбейт. Мында автор бере турган идея ошол турушунда калып, романдык мазмун катышы бар окуя катары эсептелбей, сюжетте ал жактуу өнүгүп, чыгармага болгон ишенимсиз абалды түзөт. Автордук көркөм интерпретациядагы мындай мүчүлүштүк ушул эле чыгармага тиешелүү болбостон, жогоруда аталган бардык романдарда кездешет.

Глава боюнча корутунду

Жыйынтыктап келип төмөнкүдөй корутунду пикирди чыгарууга болот:

1) Тарыхый чындыкты көркөм интерпретациялоодо автордук көркөм интерпретация жанрды аныктоого толук мүмкүнчүлүгү бар критерий экендигин аныктадык, ал төмөнкү кырдаалдарга байланыштуу түшүндүрүлөт: а) тарыхый роман өзүнчө жанр катары улуттук адабиятта татаал процессти башынан кечирип жаткандыгына байланыштуу буга кызыккан авторлор өздөрүнүн көркөм ойлоосун түрдүү багыттар боюнча эксперименттен өткөрүп жатканы байкалат, б. а. эгемендүүлүктөн кийин автордук көркөм интерпретация кыргыз мамлекетинин «актай барактарын» көркөм чындыктын негизинде калыбына келтирүү кызыкчылыгы менен аракетке келип, азыркы мезгилде проблемалуу жагдай түзгөн доорлордун элесин түзүүгө бел байлаганы аркылуу айырмаланат; б) эгемендүүлүктөн кийин улуттук тарыхты калыбына келтирүү кызыкчылыгы тарыхчылар менен катар эле жазуучулардын архивдик материалдарды пайдаланып, өзүнүн көркөм интерпретациялоо чеберчилиги аркылуу тарыхый роман жанрын түрдүү багыттар (реалисттик, романтикалык, мифологиялык, ж. б.) боюнча өнүктүрүүгө максаттанганын, б. а. көркөм интерпретациялоо демократиялык ой жүгүртүүнүн шартында көркөм андаштыруунун көп кырдуу табиятына өтө баштагандыгын байкоого болот; в) көркөм интерпретация тарыхый роман жанрынын кыргыз адабиятына мүнөздүү табиятын «таап», аны азыркы мезгилдеги проблемалар менен айкалыштырып андаштырууга багыт алгандыгы баалуу көрүнүштөрдөн болуп саналат;

2) Көркөм интерпретациялоо тарыхый роман жанрынын негизинде доордун саясий көрүнүшүн көрсөтүүгө гана багыт албастан, ошол доорго таандык кыргыздын улуттук жүзүн кадимки социалдык-турмуштук көрүнүштөр менен берүүгө, саясий элита катары көрүнгөн уруу башчылары менен бирге карапайым элдин турмушунун көркөм элесин түзүүгө аракет кылганы менен айырмаланат, б. а. тарыхта ысымы сакталып калган же белгилүү бир чөлкөмгө таанымал инсандардын жашоо образын чагылдыруу аркылуу кыргыз башынан кечирген бир замандын

элесин түзүп берүүгө аракет кылганы байкалат. Бирок алардын жашаганы анык болгону менен бир уруунун же бир чөлкөмдүн кызыкчылыгы үчүн аткарган иштери кыргыз тарыхына кандай кызмат кылуусу романдын «тарыхый» деп аталган маанисине толук туура келээри талаш-тартышты туудурган татаал маселе бойдон калууда. Жалпы улуттук кызыкчылыктан караганда мындай мазмундук түзүлүшкө ээ чыгармалар тарыхый роман жанрынын мүмкүнчүлүктөрүн чектеп, чыгарманын тарыхый маанисин аныктоодо көркөм интерпретация тар (белгилүү бир аймактык) түшүнүк менен өлчөнүп жаткандай таасир калтырат. Ошондуктан кыргыз романистикасында тарыхый жанрдын табияты кандай болушу талапка ылайык келе тургандыгы жөнүндөгү маселени ар тараптуу изилдөө зарыл. Ал автордук көркөм интерпретациянын тарыхый чыгарманы аныктоо чеберчилигине, жанрдын түзүлүшүнө (мемуардык, биографиялык, ж. б.), ошондой эле роман жанрынын башка түрлөрүндө доордун тарыхый мүнөзү канчалык болушуна карата так жооп берүү милдетин алууга тийиш;

3) Автордук көркөм интерпретация калем кармаган адамдын индивидуалдуу чеберчилиги экендиги талашсыз, бирок анын жалпы улуттук көркөм кабылдоону, адабий дүйнө таанымды өнүктүрүүдөгү ролун эске алуу зарылдыгы турат, б. а. тарыхый теманы өздөштүрүүдө, тарыхта болгон доорго тиешелүү окуяларды роман жанрынын табиятында көркөм интерпретациялоодо ар бир калемгердин профессионалдык тажрыйбасына көз каранды экендиги аныкталды. Тактап айтканда тарыхый мезгил менен мейкиндиктин өз ара байланышын интерпретациялоо – доор менен жеке адамдын образын түзүүдө, ошол заманга тиешелүү адамдын жеке пендечилик сапаттарын көрсөтүүдө, ойлоо мүмкүнчүлүктөрүн историзм принциби менен ачып берүүдө, жеке инсандын доордун алмашуусуна себеп болгон түрдүү аракеттерин роман жанрында чагылдырууда, инсандын жеке сапаттарынын тарыхый белгилерин окурманга жеткирүүдө, анын бүгүнкү күн үчүн баалуу жактары кайсы экендигин сюжеттик окуялар аркылуу берүүдө автордун изденүүсү маанилүү экендиги байкалды. Тарыхый теманы өздөштүрүү үчүн жазуучу өзү кызыккан доорду окуяларды

тизмектөө менен гана чектелбестен, роман жанрына таандык теориялык маселелерди андап-билүүгө, анын жанр катары калыптанган жетишкендигин өздөштүрүүгө автордук көркөм интерпретация милдеттүү экендиги айкындалды. Ал эл турмушунда болуп өткөн болмушту тарыхый чындык катары кабылдоо көпчүлүк калемгерлерде күчтүү экенин, б. а. реалдуу турмуштук факты-материалдарды тарыхый окуя сымал түшүнүү аракети тарыхый роман жазууда өзүнчө тенденцияга айланганын көрсөттү. Мында тарыхый чыгарманын сюжетин түзүүчү окуялар менен кадимки чыгармада орун алган сюжетти аныктоочу окуялардын ортосуна чек коюлбай, тарыхый роман талап кылган тарыхый инсандардын образы мезгил жана мейкиндик байланышында жетиштүү ачылбай калганын туюндурду.

4) Автордук көркөм интерпретация роман жанрын илимий жактан таанып-билүүдөгү алсыздык кылган учурлар кездешти. Андай мүчүлүштүктөн элдин жандүйнөсүнө бүлүк салган тарыхый ачуу чындыктын көркөм элеси түзүлбөй, документалдуулуктун үстөмдүк кылышы негизги планга чыгып, улуттук тарыхты толуктоодо маанилүү болгон окуялардын жандуу аракетин азыркы адабий коомчулукка алып чыгуучу көркөм чындыктын жетишсиздиги байкалды. Биз мында автордук көркөм интерпретацияны «Сынган кылычтын» (Т.Касымбеков) деңгээлинен карап жатабыз. Жыйынтыктап айтканда, эгемендүүлүктөн кийин жазуучунун жеке концепциясын түзүү чеберчилигине ээ болуу “романдашкан” мазмунда дагы изденүүгө муктаждыгы төмөнкүдөй жагдайлар менен түшүндүрүлөт: а) кыргыз адабиятында тарыхый роман жанрынын буга чейинки жетишкендиктерин өздөштүрүү аркылуу; б) тарыхый теманын профессионалдык адабиятта орун алуусуна себеп болгон жагдайларды жеке автордук көркөм ойлоодо таанып-билүү; в) тарыхый чындыкты көркөм жалпылоонун жазуучунун жеке чыгармачылыгында баа берүүгө жетишүү; г) тарыхый роман жанрынын проблематикасын аныктоодо, сюжет курууда, образ түзүүдө, адабий-эстетикалык баалуулуктарды аныктоодо улуттук тарых сактап калган тарыхый инсандарга илимий-теориялык планда баа берүү зарылдыгы ачыкка чыкты.

ЖАЛПЫ КОРУТУНДУ

Бул ишти жыйынтыктап жатып төмөнкүдөй корутунду чыгарууга болот:

1. Кыргыз адабият таануу илиминде негизги адабий түшүнүктөр менен илимий-теориялык аныктамалар орус жана Батыш адабият таануу илиминен түздөн-түз көчүрүлүп келгендиктен, көркөм-адабий туундуларды изилдеп баа берүүдө практика менен теориянын ортосунда кескин айырмачылык бар экенин байкадык. Тактап айтканда, совет доорунда авторитардык бийликтин астында көркөм адабият улутка гана мүнөздүү көрүнүш экендигин ачык айтуу мүмкүн эмес болсо, азыр эгемендүүлүктөн кийин кыргыз адабиятына таандык адабий-эстетикалык дөөлөттөрдү аныктап, алардын негизги сапаттык белгилерин адабий коомчулукка жана жалпы окурман журтка жеткирүү, практика менен теориянын ортосунда айырмачылык жоюу. Бул ойлордун тарыхый чындыкты көркөм интерпретациялоого, өзгөчө көркөм аңдаштыруу менен аны чыгармачылыкта колдоно билүүнүн ортосундагы байланышты түзүүгө, кыргыз эли калыптандырган чындыкты көркөм кабылдоо менен азыркы окурмандын эстетикалык табитин байланыштырууда адабий изилдөөлөрдүн ролун күчөтүүгө ролу бар экени аныкталды.

2. Жазуучу тарабынан колдонулган тарыхый жана турмуштук чындыкты көркөм интерпретациялоонун бийиктигин мурдагыдай теориялык ойлорго канчалык жакын турганын карай эмес, окурман журт канчалык көп окуганына, чыгарманын элге алымдуулугуна, эмне себептен окурмандар талашып окуп жатканына карап баа берүү кырдаалы бизге да келип жеткенин эсепке алуу керектигин көрсөттү. Коом өзгөрдү, аны менен бирге окурмандык табит да өзгөрдү. Ал эми окурмандын көркөм чыгармага болгон табити азыркы коомдун адабий-эстетикалык талаптарын толугу менен ичине камтыгандыктан, чыгарманын окурман чөйрөдө канчалык кабыл алынышы менен ар бир адабиятчы эсептешүүгө тийиш. Анткени бул дүйнөлүк адабий коомчулукта аныкталган критерий. Чыгармадан көркөм интерпретациялоонун ордун аныктоодо бул критерий маанилүү

орунду ээлегендиктен, талдоого алынуучу ар бир проблемага ушул өңүттөн мамиле кылуу зарылдыгын айтпай коюуга болбойт.

3. Тарыхый чындык тарыхый мазмунга ээ болгон бардык чыгармалар үчүн канчалык маанилүү орунду ээлесе, анын көркөм чыгармада жашап калуусуна автордук көркөм интерпретациялоо ошончолук маани-маңызга ээ. Ага улуттук көз караш аркылуу мамиле кылуу зарылдыгы азыркы адабият таануу үчүн башкы орунда турат. Өз кезегинде мындай көрүнүш улуттук көркөм андаштыруу менен аны интерпретациялоонун ролун тарыхый романдын жанр катары өнүгүүсүндө кароого объективдүү мыйзамченем катары кызмат кылаары байкалды. Ырас типологиялык планда изилдөө жанрдын өзүнө мүнөздүү табиятын аныктоого жана аны кабылдоого ар бир улут өзүнчө мамиле кылаарын ачыктады Бул өзгөчөлүк ар бир автордун ошол жанрдагы көркөм андаштыруусуна жана аны көркөм интерпретациялоо чеберчилигине жараша жолго коюлушу мүмкүн экендиги белгилүү болду. Мында адабий процеске келип кирген ар бир көркөм интерпретация мурдагы салттар менен канчалык деңгээлде байланышып турат жана аны кантип өнүктүрө алганы аркылуу «жооп берет». Демек, мындан тарыхый чындыкты көркөм интерпретациялоо боюнча бир катар иштер аткарылса да, алдыда изилдей турган иштер арбын экени айкындалды.

4. Кыргыз элинде тарыхый чындыкты көркөм интерпретациялоо иштери тээ байыркы мезгилдерден бери карай калыптана баштаганын көрдүк. Анын башаты улуттук адабияттын байыркы үлгүлөрүндө алгач ирет орун алып, кийинки мезгилдерде улам толукталып жүрүп отурган. Калк арасында жашап келген түрдүү чыгармалар - кадимки эпостор, санжыра кептер, улама сөздөр буга мисал боло алат. Маселен, кыргыз фольклорунда тарыхый чындыкты интерпретациялоо иштери бир гана реалдуу турмуштук чыгармаларга мүнөздүү болбостон, мифологиялык чыгармалардын да өзөгүн түзгөнүн кездештирдик. «Манас» эпосу баш болгон эпикалык чыгармалардын мазмунуна таянсак, көркөм интерпретациялоо тарыхый чындыкты чагылдырууда бирдей милдет аткарып, бир кылка көркөм-эстетикалык сапатка ээ боло бербегендиги аныкталды. Мындай салттар кийин жазма адабият

калыптана баштаганда да жаңы адабияттан өз ордун таап, анын калыптануусуна жана өнүгүүсүнө белгилүү кызмат кылганын XX кылымдын 20 – 30-жылдардагы көлөмдүү эпикалык чыгармалар ачыктады.

5. Кыргыз адабиятында өткөн кылымдын 60-жылдары чейин тарыхый болмушту сүрөттөөдө көркөм интерпретациялоо адабий-эстетикалык жактан кадимки фольклордук ойлоо калыптандырган коллективдүү ойлоо табиятынан чыга алды. Анын натыйжасында совет мезгилинде кыргыз элинин өткөн турмушуна кайрылган авторлордун бардыгына тапчыл көз караш менен кароого милдеттендирилсе да, баяндалып жаткан сюжетке автордук көркөм интерпретациясын чебер колдонгон «Сынган кылыч» (Т.Касымбеков), «Көчмөндөр кагылышы» (К.Осмоналиев), «Көк асаба» (Т.Сыдыкбеков), ж. б. тарыхый романдар жаралган. Эгемендүүлүктөн кийин жарыкка чыккан чыгармалар ал салттарды улап, басып өткөн тарыхый доорлорду, анда жашап өткөн инсандардын көркөм образдарын түзүүгө киришкен. Ошол кызыкчылыктын аткарылышына келгенде тарыхый темада автордук көркөм интерпретациялоо бир катар изденүү менен коштолгонун көрөбүз.

6. Мындай көрүнүш көркөм ойлоонун көп түрдүүлүгүндө жүргөн. Мында тарыхый окуяларды жана аны кыймылга келтирген каармандардын көркөм элесин түзүүдө улуттук керектөөнүн талабын аткаруу башкы маселе болчу. Ал түрдүү кырдаалдар менен аныкталууга тийиш болсо да, *башкысы жанрдын табиятын пайдаланууда улуттук көркөм аңдаштыруу жана аны улуттук керектөө менен айкалыштырууну* автордук көркөм интерпретацияга милдеттендирген. Адабий процессте коомдук-социалдык керектөө болгон мындай кызыкчылык кыргыз эли басып өтүп, бирок даректүү маалыматтар жетишсиз болгон доорлордун жандуу элесин көркөм чыгарма аркылуу окурманга жеткирүүгө багыт алган. Бул проблемага кайрылган жазуучуларга адабий-эстетикалык жактан бирдиктүү концепция керек эле. Ага таянган автордук көркөм интерпретация өзүнүн эволюциялык кадамында кыргыз басып өткөн тарыхты чагылдырууну кенен алып, анын көркөм элесин түзүүдө ошол доорго таандык кыргыздын жан дүйнөсүн,

психологиясын, эмне үчүн ошондой тарыхый өзгөрүүлөрдү жасоого муктаж болгондугун, саясий ой жүгүртүүсү менен анда кадимки тиричилик кылган пендечилигин, жеке адам сапаты боюнча ошол доордо кандай өзгөчөлүккө ээлик кылганын, адам катары кийинки муунга эмне калтырганын ачып берүүсү ачыкталат. Эгемендүүлүктөн кийинки тарыхый романдын көпчүлүгү өзү баяндап жаткан мезгилдин элесин түзүүдө буга артыкчылык бергени анык. Ошондой эле өзүнүн алдында турган мындай милдетти даана сезе албагандары да бар. Автордун чеберчилиги менен көркөм аңдаштырылган тарыхый маалыматтар азыркы окурманга зарыл болуп турган деңгээлде иштелсе да, ал талдоого алынган романдардын баарында кездешет. Мындай мүчүлүштөр кыргыз элинин өткөн доорлорго мүнөздүү тарыхый окуялардын элесин түзүүдө ачык байкалат. Автордук көркөм интерпретацияда мындай кемчилдик автор өзүнүн алдына койгон доордун элесин ирети менен чыгарманын ичине жайгаштыруу болбостон, анда жашаган каармандын *ошол доорго мүнөздүү жеке адамдык сапаттарын*, анын байыркылыгын аныктоочу *сүйлөө маданиятын, лексикалык корун, ойлоо табиятын*, кырдаалга мамиле кылган *психологиялык аңдаштыруусун* сүрөттөөдөн көрүнөт. Тарыхый чыгарма жазууга киришкен авторлор мына ушул багытта эң зарыл болгон көркөм интерпретацияны бере албаганы сезилди. Жазуучулук изденүү көркөм чыгарма катары тарыхый роман улуттук жалпы кызыкчылык эмне экенин аныктоо - аны жергиликтүү аймактык кызыкчылыктан бөлүп кароо, тигил же бул кырдаалга карата автордук симпатияны ачыкка чыгарбоо, баяндалып жаткан көрүнүшкө «реалдуу баа берүү» аракетин белгилүү кылды. Бир тараптуу сүрөттөө, тарыхый каарманга карай жеке мамилесин чыгармада билдирүү автордук көркөм интерпретациялоо чеберчилигине жатпай тургандыгын ушул мезгилде жарыкка чыккан чыгармалар ырастады. Башкы планга алып чыккан **тарыхый инсанды да ашыкча шөкөттөө, анын эмгегин артыкча баалоо, анча ийгилик бербестигин** талдоого алган чыгармалар көрсөтө алды.

7. Тарыхый чындыкты көркөм интерпретациялоодо автордук көркөм ойлоо жанрды аныктоого толук мүмкүнчүлүгү бар критерий экендиги аныкталды. Аны

төмөнкү кырдаалдар көрсөттү: а) тарыхый роман өзүнчө жанр катары улуттук адабиятта татаал процессти башынан кечирип, автордук көркөм интерпретация түрдүү багыттар боюнча изденип жатат, б. а. эгемендүүлүктөн кийин автордук көркөм ойлоо кыргыз мамлекетинин «актай барактарын» көркөм чындыктын негизинде калыбына келтирүүгө аракеттенип, проблемалуу жагдай түзгөн доорлордун элесин түзүүгө бел байлаганы аркылуу айырмаланат; б) эгемендүүлүктөн кийин улуттук тарыхты калыбына келтирүү кызыкчылыгы жазуучуларга архивдик материалдарды пайдаланып, өзүнүн көркөм интерпретациясында тарыхый роман жанрын түрдүү багыттар (реалисттик, романтикалык, мифологиялык, ж. б.) изденишүүдө, б. а. көркөм интерпретациялоо демократиялык ой жүгүртүүнүн шартында көркөм аңдаштыруунун көп кырдуу табиятына өтө баштагандыгын түшүндүрөт; в) автордук көркөм интерпретация тарыхый роман жанрынын кыргыз адабиятына мүнөздүү табиятын «таап», аны азыркы мезгилдеги проблемалар менен айкалыштырганы баалуу көрүнүштөрдөн болуп саналат;

8. Эгемендүүлүктөн кийинки автордук көркөм интерпретация тарыхый роман жанрынын негизинде доордун саясий көрүнүшүн көрсөтүүгө багыт алып, ошол доорго таандык кыргыздын улуттук жүзүн кадимки социалдык-турмуштук көрүнүштөр менен берүүгө, саясий элита катары көрүнгөн уруу башчылары менен бирге карапайым элдин турмушунун көркөм элесин түзүүгө аракет кылган. Тарыхта ысымы сакталып калган же белгилүү бир чөлкөмгө таанымал инсандардын жашоо образын көркөм чагылдыруу аркылуу тарыхый роман жанрынын мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтип, автордук көркөм интерпретациянын тарыхый чыгарманы аныктоо чеберчилигине, жанрдын түзүлүшүнө (мемуардык, биографиялык, ж. б.), ошондой эле роман жанрынын башка түрлөрүндө доордун тарыхый мүнөзү канчалык болушу мүмкүндүгүн ачууга умтулган;

9. Автордук көркөм интерпретация калем кармаган адамдын индивидуалдуу чеберчилиги экендиги талашсыз. Анын жалпы улуттук көркөм кабылдоону, адабий дүйнө таанымды өнүктүрүүгө ролу тарыхый теманы өздөштүрүүдө, тарыхта болгон

доорго тиешелүү окуяларды роман жанрынын табиятында көркөм интерпретациялоодо билинет. Ар бир калемгердин профессионалдык тажрыйбасына көз каранды болуп, мезгил менен мейкиндиктин өз ара катышын аныктоодо – доор менен жеке адамдын образын түзүүдө, ошол заманга тиешелүү адамдын жеке пендечилик сапаттарын көрсөтүүдө, ойлоо мүмкүнчүлүктөрүн историзм принциби менен ачып берүүдө, жеке инсандын доордун алмашуусуна себеп болгон түрдүү аракеттерин роман жанрында чагылдырууда ачылса, мындай табылгаларга ээ тарыхый романдар аздыгын көрдүк. Анын себеби инсандын жеке сапаттарынын тарыхый белгилерин окурманга жеткирүүдө, анын бүгүнкү күн үчүн баалуу жактары кайсы экендигин сюжеттик окуялар аркылуу көрсөтүүдө экенин байкадык. Бул тарыхый теманы өздөштүрүү үчүн жазуучу өзү кызыккан доорду окуяларды тизмектөө менен чектелбестен, роман жанрынын таандык башка теориялык маселелерди да андап-билүүгө, анын жанр катары калыптанган жетишкендигин таанып өздөштүрүүгө милдеттүүлүгүн туюндурду. Тарыхый инсандарга “жаңы мүнөз” берүүдө дүйнөлүк адабият таануу илими аныктаган түшүнүктөр менен куралдануу, б. а. илимий-теориялык планда аны улуттук дөөлөттөр менен айкалыштыруу зарылдыгын ачыкка чыгарды.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

1. Абдиев Р. Алай закымдары. Бишкек, 2005.
2. Абдылдабеков К. Революциялык күрөш жана роман. // Ала-Тоо, 1967, № 9, 141-148-беттер, ж. б.
3. Акматалиев А. Кыргыз тарыхый романистикасына үлгү болчу роман. // Адабий Алатоо, 2007, апрель, № 5;
4. Акматалиев А. Чагылган өмүрдүн көз ирмеми. // Адабий Алатоо, 2009, май, № 8;
5. Акматалиев А. Чыгарма тарыхый роман жанрын актай алдыбы? // Адабий Алатоо, 2007, июль, № 12
6. Акматалиев. А. Көркөм чыгарма жана тарыхый баатыр инсандар. Б., 1999. - 176 бет.
7. Актан Т. Тыныбек. Актан, Табылды. Бишкек, 2013.
8. Александрова Л. П. Советский исторический роман: (Типология и поэтика). – Киев, 1987. – 158 бет.
9. Алиев А. Шамы жаркыраган Майлысуу. Бишкек, 2006.
10. Алыкулов Б. Өмүрү өрнөк инсан. –Б.: Бийиктик, 2011. – 275 бет
11. Артыкбаев К. Кыргыз совет адабиятынын тарыхы. – Фрунзе, Мектеп, 1982. – 526 бет;
12. Артыкбаев К. Мукай Элебаевдин чыгармачылыгы жөнүндө. // Ала-Тоо, 1970, № 3, 141 – 160-беттер, ж. б.
13. Артыкбаев К. Тарых такталбаса тарыхый чыгармалардын тагдыры кандай болот? // Кыргызстан маданияты, 1991, 5-декабрь, № 45
14. Артыкбаев К. XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы: Жогорку окуу жайларында “филология” адистиги боюнча окуп жаткан студенттер үчүн окуу китеби. –Б.: “ТАС” ЖЧК, 2004. – 656 бет.

15. Асакеева Д. Ж. Абдулхай Алдашевдин чыгармачылыгындагы психологиялык концепция. – Китепте: Кыргыз адабиятынын маселелери (К.Тыныстановдон Ч.Айтматовго чейин). – Б.: 2012. – 117 – 118-беттер.
16. Асакеева Д. Ж. Советтик идеология жана XX кылымдагы улуттук адабий-көркөм процесс. Монография. – Б.: Улуу тоолор, 2015, 12 – 162-беттер.
17. Асаналиев К. Айлампадан чыгуу керекпи, же... - Китепте: Доор менен бирге. - Ф.: Кыргызстан, 1981, 129-бет
18. Асаналиев К. Калыптануу жана жетилүү жолунда: Проза. – Китепте: Кыргыз совет адабиятынын тарыхы. – Фрунзе, Илим, 1987, I том, 190 – 194-беттер
19. Асаналиев К. Көркөм нарк. – Фрунзе, Кыргызстан, 1988, 126-128-беттер.
20. Асаналиев К. Кыргыз совет прозасынын очерки. Бөлүм 1. – Фрунзе, Кыргыз ССР илимдер Академиясынын Басмасы, 1957. – 112 бет;
21. Асаналиев К. Кыргыз совет прозасынын очерки. Бөлүм 2. – Фрунзе, Кыргыз ССР илимдер Академиясынын басмасы, 1960. – 103 бет.
22. Асаналиев К. Постсоветтик доор. Адабий тагдыр. Биринчи макала. Кайдан чыктык... // Адабий Алатоо, июль, № 11, 5-бет
23. Асаналиев К. Постсоветтик доор. Адабий тагдыр. Экинчи макала. // Адабий Алатоо, 2006, август, № 12.
24. Асаналиев К. Социалисттик реализм доорунан кийин... Биринчи макала: Көчкөндө сак бол. // Кутбилим, 1996, 23-ноябрь, 1 2-беттер
25. Асаналиев К. Т.Сыдыкбековдун романындагы оң образдардын проблемасына карата эскиздер. // Советтик Кыргызстан, 1954, № 7, 83 – 93-беттер
26. Аскарров Т. У истоки киргизской прозы. // Литературный Киргизстан, 1959, № 4, 101-бет.
27. Байгазиев С. “Сынган кылыч” романынын сыры эмнеде? // Кутбилим, 1999, 23-январь, № 2.
28. Бахтин М. М. Формы времени и хронотопа в романе. // Литературно-критические статьи. М., 1986.

29. Бейшеналиев Ш. Калк кастарлаган “Каныбек”. // Ленинчил жаш, 1964, 20-сентябрь, Абдылдабеков К. Сөз чебери. – Фрунзе, Кыргызстан, 1970. – 96 бет,
30. Бердикеев К. Тагдыр тамчылары. Б.: 2013. – 335 бет
31. Бобулов К. Пути развития реализма в киргизской прозе. – Фрунзе, Мектеп, 1969, 46-57-беттер
32. Борбугулов М. Цель – художественное исследование действительности. // Вопросы литературы, 1971, № 9;
33. Борев Ю. Б. Эстетика. – М.: Полит литер., 1988, 256-бет
34. Боркеев Б. Рыспай. – Б.: 2004. – 592 бет.
35. Дадебаев Ж. Историческое действительность и ее художественное воплощение в современном казахском романе: Автореф. Дисс. ...д-ра филол. наук. 10.01.02. – Алма-Ата, 1992. – 49 бет.
36. Даутов К. Сентенциядан концепцияга, фактографиядан синтезге. - Китепте: Жаңы чектерге. - Ф.: Кыргызстан, 1980, 56 - 110-беттер
37. Даутов К. Тарыхый романдын тарыхы. – Китепте: Рухту көтөргөн улуу сөз: Адабий сын, пикир, илимий макалалар жыйнагы. / Түз. К.Даутов – Б.: “Шам”, 2000, 276 – 284-беттер.
38. Дөгдүров М. Сыдыкбековдун китеби жөнүндө. // Кызыл Кыргызстан, 1938, 12-декабрь
39. Егембердиев Ж. Канат хан: Тарыхый роман. – Б.: 2006. – 368 бет
40. Жигитов С. 20-жылдардагы кыргыз адабияты. – Фрунзе, Илим, 1984. 157 бет.
41. Жирмунский В. М. Теория стиха. – М.: Наука, 1977, 15-бет
42. Жумабаев И. Сыдыкбеков Түгөлбай – Китепте: XX кылымдын адабияты (20-60-жылдар). – Б.: «Полиграфбумресурсы», 2012, 349-364-беттер.
43. Жыргалбеков Т. Асыкбек Оморовдун «Чынгызхан» аттуу эмгеги жөнүндө. – Китепте: Оморов А. Чынгызхан: Тарыхый роман. – Б.: Эркин-Тоо, 2012, 6 10-беттер.
44. Жыргалбеков Т. Улуу Темирландын тарыхы. Китепте: Оморов А. Темирлан: Тарыхый чыгарма. – Б.: Эркин-Тоо, 2011, 6 9-беттер

45. Ибраимов О. История кыргызской литературы XX века: (том второй) Учебник. – Б.: “Бийиктик, 2013. – 512 бет.
46. Ибраимов О. История кыргызской литературы XX века: (том первый) Учебник. – Б.: “Бийиктик, 2012. – 480 бет;
47. Иманалиев К. Тагай бий (Мухаммед кыргыз). - Б.: Бийиктик, 2010. – 392 бет
48. Иманалиев К. Шабдан баатыр (тарыхый роман) – Б.: Бийиктик, 2013. – 383 бет
49. Искендерова С. Тарыхтын кайра жаралган чындыгы. // Адабий Алатоо, 2007, №15
50. Казыбеков Ү. Народные эпические традиции и генезис кыргызский письменной прозы. – Б.: 1992, 13-бет.
51. Казыбеков Ү. Фольклорго жаңыча мамиле же көркөм ойлоодогу көнүмүштөр. // Ала-Тоо, 1991, № 1. – 153 – 160-беттер;
52. Казыбеков Ү., Бейшеналиев Ш. Тарыхый чындыкты чагылтуунун идеялык-көркөмдүк критерийлери тууралуу. // Ала-Тоо, 1991, № 2. 143 – 149-беттер.
53. Касымбеков Т. Сынган кылыч. – Фрунзе, Кыргызстан, 1971. – 565 бет.
54. Касымов Т. Адам жана адам тагдырлары. – Б.: 2008. – 512 бет.
55. Касымов Т. Боронбай жана Төрөтай. тарыхый роман. – Б.: Бийиктик, 2006. – 521 бет
56. Касымов Т. Тагай бий. тарыхый роман. – Б.: 2011. – 395 бет.
57. Качибекков К. Бүргө баатыр. – Б.: Бийиктик, 2003. – 256 бет
58. Керимжанова Б. Кыргыз совет адабияты согушка чейинки беш жылдыктар мезгилинде (1930 – 1940). – Китепте: Кыргыз совет адабият тарыхынын очерки. – Фрунзе, Кыргызокуупедмамбас, 1960, 55-бет.
59. Көч С. Т.Касымбековдун өмүрү, чыгармачылык жолу жана тарыхый романдары: Филол. илим. канд. дисс. – Б., 2003. – 148 бет.
60. Кудайбергенов К. Элебаев Мукай. // Кыргызстан маданияты, 1969, 10-сентябрь, ж. б.
61. Култаева Ү. Эл аралык илимий конференциянын материалдары. Б., 2003. – 88 – 94-беттер.

62. Култаева Ү. Б. Кыргыз тарыхый романдарынын жанрдык өзгөчөлүгү. – Б.: Айат, 2007, 32-33-беттер.
63. Култаева Ү. Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн “Көк асаба” романында чагылышы. // Тил тагдыры – эл тагдыры:
64. Култаева Ү. Кыргыз тарыхый романдарынын жанрдык өзгөчөлүгү. – Б.: Айат, 2007, 4-5-беттер.
65. Култаева Ү. Кыргыз тарыхый романы: типологиясы жана жанрдык өзгөчөлүгү. Филол. илим. докт. дисс. – Б.: 2011, 49-бет.
66. Култаева Ү. Улуу сөз – улуттук идеология: (Т.Сыдыкбековдун «Көк асаба» романындагы улуу сөздүн көркөм интерпретациясы). // БатМУнун жарчысы. – Ош, 2005, № 3. 62 -65-беттер.
67. Култаева Ү.Б. Кыргыз тарыхый романдарынын жанрдык өзгөчөлүгү. – Б.: Айат, 2007, 69-бет.
68. Култаева Ү.Б. Кыргыз тарыхый романы: типологиясы жана жанрдык өзгөчөлүгү. Филолог. илим. докт. дисс. – Б.: 2011. – 293 бет.
69. Кыргыз адабияты: Энциклопедиялык окуу куралы. – Б.: Мамлекеттик тил жана энциклопедиялык борбору, 2004, 117-бет.
70. Кыргыз адабиятынын тарыхы. – Ф.: Илим, 1-том, 1987. - 490-491-беттер.
71. Кыргыз мамлекеттик окуу-педагогикалык басмасы, 1960. – 496 бет; Кыргыз совет адабиятынын тарыхы. – Фрунзе, Илим, 1987, I том. – 821 бет.
72. Кыргыз совет адабият тарыхынын очерки. – Фрунзе, Кыргызокуупедмамбас, 1960, 55-бет.
73. Кыргыз совет адабиятынын тарыхы. – Фрунзе, Илим, 1987, 176-177-беттер.
74. Лихачев Л.С. Внутренний мир художественного произведения // Вопросы литературы, 1968.
75. Маанаев Э. «Темирлан» тарыхый чыгармасы жөнүндө (кириш сөз ордуна. – Китепте: Оморов А. Темирлан: Тарыхый чыгарма. – Б.: Эркин-Тоо, 2011, 3 5-беттер

76. Маленов Б. “Узак жол” романындагы айрым образдардын типтүүлүгү. // Советтик Кыргызстан, 1957, 6-март; \
77. Маленов Б. М.Элебаевдин чыгармалары. // Кызыл Кыргызстан, 1951, 30-март
78. Медербеков Э Кызыл жалын. – Фрунзе, 1987.
79. Мейманов Д. Мухаммед кыргыз. // Кыргыз туусу, 2003, 4 - 6-ноябрь; Осмонов Ө. Тагай бий. // Эркинтоо, 2004, 3 – 10-сентябрь; ж. б.
80. Молдо Кылыч жана Касым Тыныстановдун чыгармаларын басып чыгаруу жөнүндө. Кыргызстан КП БКнын токтому. // Советтик Кыргызстан, 1989, 4-январь.
81. Мурзахмедова Г. Историческая романистика Толегена Касымбекова и ее место в развитии жанра: Автореф. дисс... докт. филол. наук. – Б.: 2010, 14 – 16-беттер.
82. Муродов Г. Исторический факт и художественный вымысел: Автореф. Дисс. ...канд. филол. наук. – Ташкент, 1988. – 23 бет.
83. Мусаев А. И. Түгөлбай Сыдыкбековдун романдары: адамдын көркөм концепциясы: Филол. илим. докт. дисс. – Б., 2002. – 363 бет.
84. Муценко Е. Г. Формирование нового романного мышления в русской реалистической прозе: Автореф. Дисс. ...д-ра филол. наук: 10.01.01. – Свердловск, 1989. – 35 бет.
85. Мырзаев А. Раззаков. – Б.: Бийиктик, 2012. - 503 бет
86. Оморов А. Темирлан. – Б.: 2010. – 259 бет
87. Оморов А. Чыңгызхан. – Б.: 2008. – 335 бет
88. Осмоналиев К. Көчмөндөр кагылышы. – Фрунзе, 1982.
89. Отунчу уулу Э. Женижок. Тарыхый роман: Биринчи китеп. – Б.: Бийиктик, 2009. – 448 бет;
90. Отунчу уулу Э. Женижок. Тарыхый роман: үчүнчү китеп. – Б.: Улуу тоолор, 2015. – 440 бет
91. Отунчу уулу Э. Женижок. Тарыхый роман: Экинчи китеп. –Б.: Бийиктик, 2013 – 372 бет ;
92. Отунчу уулу Э. Молдо Асан. – Б.: Бийиктик, 2008. – 563 бет

93. Асаналиев К. Постсоветтик доор. Адабий тагдыр: Биринчи макала. Кайдан чыктык... // Адабий Алатоо, 2006, июль, №11;
94. Рухту көтөргөн улуу сөз: адабий сын, пикир, илимий макалалар жыйнагы. // Түз. К.Даутов. – Б.: Шам, 2000. – 448 бет.
95. Рыскулов А. Атакенин Акболот. тарыхый үчилтик. – Б.: Турар, 2012. – 526 бет.
96. Сагымбаев О. Асыкбек Оморовдун «Чынгызхан» аттуу тарыхый эмгеги жөнүндө. – Китепте: Оморов А. Чынгызхан: Тарыхый роман. – Б.: Эркин-Тоо, 2012, 11 - 13-беттер.
97. Сактанов К. Искендер Зулкайнарн (Александр Македонский): 1 китеп. - Бишкек, 2010
98. Сактанов К. Искендер Зулкайнарн (Александр Македонский): 2 китеп. – Б.: Бийиктик, 2010. 128 бет.
99. Сактанов К. Өмүр отун кечкендер. Бишкек, 2011.
100. Самаганов Ж. Жаңы тема, эски ыкма. // Советтик Кыргызстан, 1952, № 5, 46 – 63-беттер
101. Стамов А. Жазуучу Асыкбек Оморовдун «Темирлан» тарыхый чыгармасы тууралуу. Китепте: Оморов А. Темирлан: Тарыхый чыгарма. – Б.: Эркин-Тоо, 2011, 10 11-беттер
102. Стамов А. Хан Тейиш (Жунгар-Ойрот жапырыгы). – Б.: Бийиктик, 2009. – 806 бет
103. Стамов А. Хан Тейиш. тарыхый роман. – Б.: Бийиктик, 2009, 806 бет.
104. Станалиева Г. 1916-жылдагы улуттук-боштондук көтөрүлүштүн кыргыз прозасында чагылдырылышы: Филол. илим. канд. дисс... автореф. Б.: 2008. – 24 бет.
105. Субанбеков Ж. Таланттуу жазуучу, чебер драматург. // Мугалимдер газетасы, 1958, 15-апрель;
106. Сыдыгалиев К. Мухаммед пайгамбардын өмүр жолу. – Б.: Бийиктик, 2008. – 215 бет

107. Сыдыкбеков Т. Биздин замандын кишилери. – Фрунзе, Кыргызмамбас, 1948. – 457 бет.
108. Темирова Б. Т.Сыдыкбековдун “Көк асаба” романынын көркөм наркы. – Б.: 1997. – 124 бет
109. Тойбаев Б. Барс-Бек каганга арналган роман. // Эркин-Тоо, 2004, 8-октябрь;
110. Токомбаев А. Кандуу жылдар: 1-китеп. Б.: Эркин, 1991. – 255 бет.
111. Токомбаев А. Кандуу жылдар: 2-китеп. Б.: Эркин, 1991. – 144 бет.
112. Токомбаев А. Токтогул. – Б.: Бийиктик плюс, 2014. – 280 бет.
113. Токомбаев А. Формализм жана натурализм тууралуу. // Кыргыз совет адабияты, 1936, № 1, 22 – 24-беттер.
114. Токтогазиев Т.Ш. Айкөл Манас – тарыхый инсан. – Б.: “Турар”, 2013. – 358 бет.
115. Токтоналиев Ж. Абийир өлүмдөн бийик. Бишкек, 2011
116. Токтоналиев Ж. Баатыр Шабдан. – Б.: Бийиктик, 2006. 542 бет.
117. Токтоналиев Ж. Ормон хан. тарыхый роман. Б.: Кыргызстан, 2001. – 296 бет
118. Токтоналиев Ж. Хан Ормон. – Б.: Кыргызстан, 2001. 296 бет.
119. Толмачев Ю. Б. Исторический роман современной литературе Средней Азии и Казакстана: Автореф. дисс... д-ра филол. наук. – Бишкек, 1994. – 52 бет.
120. Төлөев Ж. “Каныбек” романынын кайра басылышына карата. // Советтик Кыргызстан, 1958, 24-сентябрь
121. Турганбаев Э. Чыгыш жана чоң бийлер баяны. – Б.:, 2012. - 240 бет
122. Турсунов Э. Балбай. – Б.: Акыл, 2002. – 490 бет
123. Түлөкабылов М. Кыргыз адабиятындагы тарыхый жана өмүр баян романдары. – Фрунзе: Илим, 1978. – 172 бет.
124. Асаналиев К. Улуттук тарых жана көркөм аңдоо. // Кыргызстан маданияты, 1992, 13-февраль, № 7;
125. Асаналиев К. Улуттук тарых жана көркөм аңдоо. // Кыргызстан маданияты, 1992, 6-февраль, № 6;

126. Усманов М. Чингизхан – личность, время, деяния. – Китепте: Оморов А. Чынгызхан: Тарыхый роман. – Б.: Эркин-Тоо, 2012, 3 5-беттер.
127. Усубалиев Т. Партийная забота о художественной культуре. // Советская культура, 1984, 26-май
128. Чокоева Д. М. Т.Касымбековдун тарыхый романдарындагы тарыхты көркөм аңдоо проблемалары: Филол. илим. канд. дисс. – Б., 1997. – 158 бет.
129. Шамбеталиева Х. Генезис документализма в кыргызской прозе: Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Б.: 2004. 23 бет.
130. Шамшиев Б. Учур адабиятынын маселелери көп (маектешкен Олжобай Шакир). // Адабий Алатоо, 2005, № 2, октябрь. – 3-бет
131. Элебаев М. “Кең-Суу” экинчи китеби тууралуу. // Кызыл Кыргызстан, 1938, 4-декабрь
132. Эркебаев А. Жаңыча ойлонуу жана эски стиль. - Китепте: Элдик эпостон адабий эпоско... - Ф.: Адабият, 1990, 195 - 208-беттер
133. Эркебаев А. Киргизский роман: истоки, пути становления, поэтика и типология. – Бишкек, “Полиграф-ресурс”, 2010, 172 – 200-беттер
134. Эркебаев А. Кыргыз прозасынын контрасттары. – Фрунзе, Кыргызстан, 1983, 88-89-беттер.
135. Юдин В. А. Проблемы жанра современного русского исторического романа // Проблема традиций и новаторства русской советской прозы. 1990.
136. Юнусалиев Б.М. Кириш сөз. – Китепте: Манас. I том. – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1958, 5 – 14-беттер.
137. Осмонов Ө. Тагай бий. // Эркинтоо, 2004, 3 – 10-сентябрь